

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Terminologi og systematik i
kildeteorien

Metodeundervisningen

Kildeproblemer i den nyeste
historie

Kvantitativ metod

De historiska slutledningarnas
helhetskaraktär

Verdi-elementer i historiske
teorier

Historie-metodisk litteratur

Omkring 9. april

Anmeldelser og litteraturnyt

JYSKE SAMLINGER · NY RÆKKE VII, 1 · 1966

Et navneskifte

Med dette hæfte ændrer *Jyske Samlinger* – *Tidsskrift for Danmarks historie* titel til HISTORIE, dog med bevarelse af det gamle navn Jyske Samlinger i en undertitel. Ændringen, der fortrinsvis er dikteret af praktiske hensyn, er den endelige bekræftelse på den udvikling, som allerede for flere år tilbage førte til, at Jyske Samlinger blev et tidsskrift for almen dansk historie. Navneskiftet vil ikke betyde nogen principiel ændring af tidsskriftets indhold, der fremdeles vil omfatte dansk og almindelig historie.

Det er i år 100 år siden, at Jyske Samlinger begyndte at udkomme. Der har været lange perioder, hvor tidsskriftet stod i fare for at gå ind. De sidste 10–15 år har imidlertid været karakteriseret af stadig fremgang. Ikke alene er oplaget blevet tredoblet – der er i dag ca. 1100 medlemmer og faste abonnenter – men også forfattere, ældre og yngre historikere, er i stigende grad søgt til tidsskriftet. Redaktionen håber, at denne fremgangslinie kan fortsætte under det nye navn.

H I S T O R I E

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur. Kontingent kr. 18,-. Indmeldelse ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie,
Sprog og Litteratur,
Vester Allé 12,
Århus C.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
Århus C.

*Bogladepris for Ny række,
VII. bind, hæfte 1: 18 kr.*

EN KONFERENCE I HISTORISK METODELÆRE

Ved *H. P. Clausen*.

Afhandlingerne i dette hæfte af *Historie* gengiver indledningsforedragene ved den nordiske fagkonference om historisk metodelære, som 20.–24. juni 1965 afholdtes i Århus. Konferencen var det første resultat af et initiativ, som blev taget under det nordiske historikermøde i Bergen i august 1964.

Hér samledes en gruppe historikere til en uformel drøftelse af mulighederne for et snævrere nordisk samarbejde omkring studiet af og undervisningen i historisk metodelære ved de nordiske universiteter. Det improviserede møde endte med valget af et foreløbigt arbejdsudvalg til at arbejde videre med tanken. Dette udvalg bestod af professor *Pentti Renvall*, Helsingfors, daværende docent, nu professor, *Ottar Dahl*, Oslo, docent *Jörgen Weibull*, Lund, og universitetslektor *H. P. Clausen*, Århus, med Ottar Dahl som formand.

Udvalgets første handling var at samle og fordele bearbejdede gengivelser af de referater, der ved sammenkomsten i Bergen var givet af fremgangsmåden ved undervisningen i historisk metodelære i de enkelte lande. Derefter begyndte man forberedelsen af den fagkonference, man takket være bevillinger fra det danske undervisningsministerium og Clara Lachmanns fond blev i stand til at afholde på Danmarks Journalisthøjskole i Århus.

Til konferencen blev indbudt 2 à 3 repræsentanter fra hvert af de egentlige historiske institutter ved de nordiske universiteter, og det samlede deltagertal blev 35. Heraf var de 11 fra Danmark, 8 fra Finland, 5 fra Norge og 11 fra Sverige. Desuden deltog interesserede historikere fra Århus som gæster i møder og diskussioner.

Konferencen var tilrettelagt som et udpræget arbejdsseminar, og de emner, der er behandlet i de følgende afhandlinger, var genstand for en omfattende og indgående diskussion. Som man vil se af dette hæftes indhold, var konferencens emneområde ganske vidtspredt, men i kraft af den indre sammenhæng i de historiske metodeproblemer, fornemmedes alligevel tydeligt en helhed i arbejdet på mødet. Forhåbentlig vil også læserne af de følgende sider opfatte denne sammenhæng på tværs af terminologiske og andre forskelle.

De første tre indlæg, Ottar Dahls, H. P. Clausens og Henning Poulsens,

var rettet mod de specielle problemer i kildeteorien og i forbindelse hermed universitetsundervisningen i historisk metode. Det var det ene af de problemområder, konferencen skulle tage op.

Det andet var de historiemetodiske problemer i videre forstand. De behandlede i Jörgen Weibulls, Pentti Renvalls og Sivert Langholms indlæg. I denne emnegruppe faldt også en drøftelse af generalisering i historisk forskning på grundlag af et foredrag af professor *Knut Mykland*, Bergen. Knut Myklands indlæg har desværre ikke kunnet bringes i dette hæfte.

I forbindelse med konferencen var opstillet et udvalg af den historiemetodiske litteratur i Statsbiblioteket i Århus. En liste over denne litteratur bringes i dette hæfte efter foredragene.

Der var blandt deltagerne enighed om, at konferencen meget tydeligt viste, at netop de historiske metodeproblemer gav et ypperligt grundlag for en frugtbar meningsudveksling af betydning også for den praktiske historieforskning. Ved konferencens slutning enedes man derfor om at fortsætte og udbygge det samarbejde, der nu var begyndt.

Det blev vedtaget, at man skulle søge tilsvarende møder gjort til en tilbagevendende begivenhed, og det næste møde blev fastlagt til sommeren 1966. Samtidigt vedtoges på baggrund af de erfaringer, man havde gjort ved dette første forsøg, at antallet af deltagere ved fagkonferencerne ikke burde overstige 40. Det overlodes de enkelte lande eller universiteter at udpege deltagerne efter de principper, der i hvert tilfælde måtte findes mest passende.

Mellem fagkonferencerne fungerer et arbejdsudvalg med et medlem og en suppleant fra hvert af de nordiske lande. Hertil er fra Danmark valgt lektor H. P. Clausen med professor Aksel E. Christensen som suppleant, fra Finland docent Pirkko Rommi (suppleant: docent Olof Mustelin), fra Norge professor Ottar Dahl (suppleant: docent Knut Helle), fra Sverige docent Jörgen Weibull (suppleant: docent Rolf Tostendahl). Udvalget har konstitueret sig med Ottar Dahl som formand.

Konferencen pålagde det nyvalgte arbejdsudvalg at udarbejde forslag til et program for undervisningen af historikere i kvantitative metoder, og en betænkning om et sådant kursus vil blive forelagt på den konference, som i dagene 18.–22. juni 1966 søges afholdt på Voksenåsen ved Oslo. Hovedemnet for denne 2. konference bliver historiens plads i samfundsforskningen.

TERMINOLOGI OG SYSTEMATIKK I KILDETEORIEN

Af Ottar Dahl.

Med dette indlæg åbnedes konferencens drøftelser af problemer i forbindelse med universitetsundervisningen i historisk metodelære. Professor Ottar Dahl, Oslo, vil først og fremmest give et bidrag til afklaring af de terminologiske og systematiske spørgsmål, der er forbundet med opstillingen af et begrebsapparat, som dels er hensigtsmæssigt i praksis ved prøvelsen af de historiske problemer og teorier, dels er pædagogisk anvendeligt under hensyntagen til gængs sprogbrug. I den forbindelse afvejes de hensyn, der på den ene side må tages til en etableret sprogbrug på den anden side kan tilskynde til at afskaffe begreber, som er belastet med uønskede vaneforestillinger eller mangler entydighed. Begrebsparret primær/sekundær kræver her særlig omhyggelig overvejelse. Forfatteren har i et appendiks sammenstillet en række andre forfatters begrebsbrug og systematik til sammenligning med hans egne forslag. Artiklen gengiver indlægget, som det blev fremlagt ved konferencen. Enkelte mindre ændringer er foretaget i tilknytning til den diskussion, oplægget affødte.

I

Metodelærens stilling og funksjon i forhold til historisk forskning kan oppfattes på to forskjellige måter, som gir to forskjellige begrunnelser av metodelærens berettigelse.

Man kan oppfatte metodelæren (1) som en selvstendig spesialdisiplin, interessant og verdifull i seg selv, som historien selv er det. Men den kan også oppfattes (2) som en »hjelpevitenskap«, i tjenerforhold til den egentlige historieforskning. Når det gjelder metodelæren som hjelpedisiplin vil jeg se det slik at den vesentlig kommer inn *etterpå*, dvs. i de senere stadier av forskningsarbeidet, og dernest at dens funksjon primært er *negativ* eller *kritisk*, dvs. at den hjelper forskeren til å *eliminere feil og svakheter* i eget og andres arbeid. Metodelæren som hjelpevitenskap er m.a.o. i første rekke et redskap i ettertankens og kritikkens tjeneste, et logisk, analytisk verktøy.

Problemene om terminologi og systematikk må ut fra disse forskjellige synspunkter betraktes dels (1) som spørsmål om en tilfredsstillende formulering av metodelærens teori i og for seg, dels (2) som spørsmål om å få *hensiktsmessige redskaper* til ordning og kritisk prøvning av *historiske* problemer og teorier. Disse sider av spørsmålene henger selvsagt sammen,

først og fremst fordi det i begge tilfelle er tale om å gi en sak-svarende beskrivelse av den historiske forskningsprosess, dernest fordi logisk og språklig klarhet er av høy verdi ut fra begge synspunkter.

Spørsmål om terminologi vil dels gjelde *saklige* eller begrepsmessige forhold, dels rent *språklige* forhold, ordvalg, formuleringer. Ut fra det »saklige« synspunkt vil vi ta sikte på å finne reallt dekkende kategorier og distinksjoner og stille dem i et klart logisk forhold til hverandre. Ut fra det språklige synspunkt vil vi lete etter ord og uttrykk som er skikket til å fremme intersubjektiv forståelse. Den rent saklige eller begrepsmessige side av saken må vel sies å være den primære og avgjørende. Har man klarhet i tanker, forestillinger, oppfatninger, kan man vel som regel finne ord til å formidle dette. Men det er selvsagt langt lettere, kommunikasjonen blir mer effektiv når man har faste og hensiktsmessige intersubjektive språkvaner. Og arbeidet med den rent språklige side av teoriene er ofte av stor betydning. I dette arbeid kan man si at to til dels motsatte prinsipper vil gjøre seg gjeldende.

På den ene side er det gode grunner for at man under ellers like vilkår velger å bruke ord som er kjent, innarbeidet. Nye ord har dels den ulempe at de er uvant og at det koster strev å lære dem, dels mangler de ofte viktige assosiasjoner og kan av den grunn bli mindre dekkende i funksjon. På den annen side er det velkjent at ord blir slitt av å brukes, pregløse, mangetydige, belastet med emosjonelle eller tendensiøse momenter. Der ved kan de lede til misforståelse, forvirring i kommunikasjonen, usaklige motsetninger.

Av slike grunner kan det derfor ofte bli nødvendig å velge andre ord for sine begreper, eventuelt fremmedord eller rene neo-logismer. Dette kan i spesiell grad bli nødvendig hvor man foretar mer subtile og nyanserte forandringer i eldre begreper. For at få klart fram og holde fast på de nye begreper og deres grenseforhold overfor de eldre, kan det bli nødvendig å skifte ut tidligere ord som i og for seg er bra nok, men som vanemessig er uløselig knyttet til den eldre tenkemåte som man mener det er ønskelig å overvinne.

II

Et punkt av grunnleggende betydning i kildeteorien, hvor jeg kunne ønske å finne et bedre ord, som ikke var altfor nytt og uvant, gjelder selve hovedbegrepet, som tradisjonelt kalles »kilde«. Dette er et ord som også i historisk sammenheng brukes i skiftende betydninger, som særlig er litterært og filologisk belastet. I den vide betydning som jeg vil foreslå, og som forøvrig ikke er noen begrepsmessig nydannelse, ville et annet ord (som

f. eks. det engelske »historical evidence«) være bedre, men jeg har ikke funnet tilstrekkelig sterke grunner til å velge et nytt ord. Jeg vil foreslå følgende definisjon av begrepet »kilde«: *et konkret foreliggende observasjonsdatum, oppfattet som en rest, et spor eller et produkt av en fortidig situasjon, som kan utnyttes til å prøve eller begrunne svar på historiske problemer.* Vi merker oss at begrepet her er a) (definert relativt): i forhold til et *problem*, og b) omfattende: også rene *naturfenomener* kan være kilder.

Mer sentralt vil det være tale om *menneskelige* produkter. Også f. eks. redskaper, boplasser, skikker, navn o. l.

Et annet punkt hvor jeg har beholdt en eldre betegnelse i en noe videre betydning enn man ofte finner den, er de s. k. »berettende« kilder. Denne betegnelse omfatter etter min terminologi alle kilder og kilde-elementer som vil *fortelle noe av faktisk art*, noe som påstås å ha hendt eller eksistert, ikke bare lange, sammenhengende »beretninger«. En *regnskapsbok* er etter dette like meget en berettende kilde som f. eks. en *kongesaga*. Kilder av den sistnevnte type vil jeg foreslå å kalle »episke« eller »litterære« kilder.

Et rent spørsmål om ordvalg er det når jeg vil skifte ut Erslevs »talende«/»stumme« kilder med »meddelende«/»ikke-meddelende«. Grunnen til at jeg her søker nye ord, er i første rekke at Erslevs betegnelser bare kan brukes i anførselstegn, fordi de er så sterkt metaforiske. Noen forandring i *begrepsbestemmelsen* er det her ikke tale om.

De gamle gode betegnelser »levning«/»beretning« vil jeg derimot foreslå å beholde, og i hovedsaken med basis i Erslevs bestemmelse af selve begrepene. Denne bestemmelse søker jeg å utdype nærmere ved å gi en mer spesifisert redegjørelse for de forskjellige tilknytninger som kan etableres mellom en kilde og den historiske virkelighet som den belyser. En kilde kan utnyttes som a) del av en helhet, b) virkning av en årsak, c) ledd i en målrettet virksomhet, d) meddelelse.

La meg prøve å bestemme disse forhold litt nærmere:

- a. Kilden er *del* av en mer omfattende helhet som eksisterte i fortiden, men som nå ikke eksisterer som helhet. Anskuelig: ruiner, bruddstykker af tekster. Synspunktet kan generaliseres til alle (?) kilder.
- b. Kilden er *virkning* av visse årsaker i fortiden. Kan også generaliseres.
- c. Kilden er *ledd i en målrettet sammenheng*, produkt av menneskelig *hensikt*. Gjelder de sentrale kildetyper.
- d. Som et viktig spesialtilfelle av c): Kilden har til hensikt å *meddele*

et meningsinnhold. Under dette punkt kan man skille mellom 1) kildens tilknytning til *opphavsmannen*, som *uttrykk* for hans tanker, vilje etc. 2) kildens tilknytning til et *saksforhold* eller *objekt*, som bærer av utsagn *om* noe.

Det er her en hovedsak, som Erslev først klart understreket, at skillet mellom «levning«/»beretning« ikke kan bestemmes med basis i kildenes egenskaper, men ut fra historikerens *bruk* av kildene, dvs. ut fra de tilknytninger historikeren etablerer mellom kilde og problem. Ut fra det skjema jeg her har antydnet, vil nå utnyttelse av kilden som *levning* omfatte alle typer av tilknytninger bortsett fra den siste, som er det (viktige) spesialtilfelle man har å gjøre med når en kilde utnyttes som *beretning*. Det kan være grunn til å framheve denne *funksjonelle* bestemmelse av begrepet »levning« overfor en tendens som er tydelig i språkbruken særlig hos svenske historikere, til å bruke »kvarleva« som betegnelse for en bestemt art av kilder, vanlig i motsetning til »berättande källa«.

Denne siste kategori får en nærmere bestemmelse med basis i et begreppar som jeg oppfatter som meget viktig, og som tidligere ikke er klart nok framhevet, skillet mellom »*kognitive*« og »*normative*« elementer i kildene.

Kognitive elementer = utsagn som vil gi faktiske opplysninger om et saksforhold.

Normative elementer = utsagn som vil gi uttrykk for opphavsmannens *holdning* til et saksforhold, eller forventninger, ønsker, krav om hvordan noe bør være. Det bør forøvrig understrekes at disse elementer kan forenes i ett og samme utsagn, og derfor ikke gir grunnlag for en *konkret* klassifikasjon.

Denne distinksjon krysses av et skille ut fra spørsmålet om utsagnenes tidsorientering, dvs. om de er *fortidsrettet* eller *framtidrettet*. Vi får m.a.o. følgende fire kategorier:

	fortidsrettet	framtidrettet
kognitiv	berettende	forutsigelse
normativ	vurderende	programmatisk

Av disse forskjellige typer av elementer i kildene kan de vurderende, de programmatiske og forutsigelses-elementerne *bare* utnyttes som *levninger*, dvs. til kunnskap om opphavssituasjonen. Bare de fortidsrettede kognitive elementer kan utnyttes som »beretning« om et saksforhold.

Et viktig punkt i kilde-terminologien dreier seg om de to distinksjoner som tradisjonelt gjøres mellom 1) »førstehånds«/»annen­hånds« kilder, 2) »primære«/»sekundære« kilder. Disse begrepspar kan vel i samsvar med vanlig terminologi bestemmes omtrent slik:

- 1) Gjelder *vitneforhold* generelt = forholdet mellom en foreliggende berettende kilde og det saksforhold den beretter om. Spørsmål: hvordan er kunnskapen formidlet?
- 2) Gjelder avhengighetsforhold mellom *bevarte tekster*, både kognitive og normative (f. eks. lovtekster). Spørsmål: hvilke av disse bygger på en eller flere av de andre?

Så klare og innlysende disse distinksjoner i seg selv ser ut, lar det seg ikke nekte at de medfører visse problemer. Bl. a. ser det ut til å være en nærmest håpløs pedagogisk oppgave å lære studentene å holde disse begreper fra hverandre. Det viser seg også at språkbruken blant historikere i praksis ofte vakler på disse punkter, spesielt slik at man tenderer mot å bruke »primær« i betydningen »førstehånds«. Dette er f. eks. tydelig tilfelle hos J.A. Seip hvor han taler om pave Celestins brev av 1194 i forhold til spørsmålet om hvilke privilegier kirken hadde fått av kong Magnus Erlingsson (Sættargjerden i Tunsberg s. 108): »Pavebrevet er dessuten i dette tilfelle ingen primærkilde; paven gir ikke privilegier av denne art . . . han stadfester dem«.

Dertil kommer som en spesiell vanskelighet, at man på engelsk vanlig bruker »primary« i betydningen »førstehånds«. I en kjent lærebok i historisk metode heter det f. eks. definatorisk: »A *primary source* is the testimony of an eyewitness, or of a witness by any other of the senses, or of a mechanical device like the dictaphone . . .« (L. Gottschalk: *Understanding history* p. 53).

Ved en nærmere betraktning innser man lett at den distinksjon som her er av grunnleggende betydning, er skillet mellom »førstehånds«/»annen­hånds«, ut fra spørsmål om »vitneforhold«. Skillet »primær«/»sekundær« er et spesialtilfelle av vitneforhold, nemlig hvor formidlingen av en meddelelse er skjedd skriftlig, og hvor to eller flere versjoner er *bevart*. Dette skille har bare betydning forsåvidt som det berører kildens formidling av et saksforhold.

Dette kan gi grunnlag for et forslag om i kildeteorien å redusere disse to distinksjoner til en: skillet mellom kilder som er *direkte* knyttet til be­givenhetene og kilder som er mer eller mindre *indirekte* knyttet til det som hendte i fortiden. Kilder med *direkte* tilknytning kunne man da eventuelt kalle »førstehånds« eller »primære« etter behag, uten større frykt for

begrepsmessig forvirring. Spørsmålet om teksters innbyrdes forhold i og for seg (dvs. bortsett fra reale vitneforhold) kan man ut fra dette skyve til side som et filologisk spesialproblem, som ikke fortjener å stilles sentralt i *historieforskningens* metodelære.

Jeg vil uten nærmere kommentar legge fram forslag til en del mer praktisk orienterte inndelinger av viktige kildetyper, som kan gi grunnlag for visse grove regler for utnyttelsen av de forskjellige typer:

a.	personlige	institusjonelle
konfidensielle	f. eks. dagbøker, brev	f. eks. interne arbeidsdokumenter, PM
offentlige	f. eks. avisinnlegg	f. eks. lover, proklamasjoner etc. (»offisielle« kilder)

- b. Kilder av *individuell* eller *kollektiv* opphav. En dommers votum i retten er individuelt, en komiteinnstilling er kollektiv i sitt opphav.
- c. »episke« kilder / »oppteignelser«.
- d. »dokumentariske« kilder: særpreget ved bestemte former av forpliktende kontrol (underskrift, besegling, ratifikasjon). Kan ha kognitiv eller normativ karakter.
- e. provisoriske versjoner: utkast, konsept, o. l. (gjelder alle foregående typer).

III

Når det gjelder det annet hovedpunkt i denne sammenheng, spørsmålet om *systematikk*, så dreier dette seg dels om hvilke ledd man begrepsmessig vil skille ut innenfor den sammenheng man behandler, og dels om den logiske orden man vil gi disse elementer i fremstillingen. Det bør understrekes at det her er tale om en abstrakt *logisk-analytisk orden*, som ikke bør forveksles med en konkret kausal eller kronologisk orden. Problemene er i denne sammenheng begrenset til *kilde-teorien*, ikke til metodelæren i mer omfattende forstand. Det er i første rekke tale om dels en ordning av de forskjellige kategorier av kilder m.v., slik som vi har vært inne på foran, dels en analyse og ordning av de forskjellige *operasjoner* som historikeren foretar med kildene. Jeg vil her vesentlig begrense meg til det siste synspunkt, og i den sammenheng betone at en slik systematikk ikke innebærer pretensjoner om en dekkende konkret beskrivelse av det faktiske forløp i kilde-arbeidet. Tvertom må man framheve den stadige vekselvirkning og nære sammenheng mellom alle ledd i kildegranskningen slik den konkret foregår.

Med disse forbehold vil jeg legge fram følgende forslag til et logisk skjema for analysen av historikerens kildearbeid. I dette skjema opererer jeg med følgende fire hovedledd i kildegranskningen:

1. Beskrivelse af kildens aktuelle (= direkte sansbare) egenskaper.
2. Bestemmelse av kildens nærmeste *opphavsforhold*. (datering, opphavsmann, etc.).
3. Bestemmelse av kildens *meningsinnhold* = tolkning (v. *meddelende* kilder).
4. Bestemmelse av kildens *utnyttingsmuligheter* (brukbarhet) (= »vurdering« O.D. 1964). Herunder prøving av *troverdighet* ved berettende kilder. (= »kildekritikk« eller »indre kritikk«).

Til sammenligning viser jeg til de momenter fra andre forfatteres begrepsbruk og systematikk som er notert i Appendiks. Det bør merkes at jeg der for en del har tatt med momenter i en mer omfattende systematikk enn den som bare gjelder for kilde-teorien.

I mitt foreslåtte skjema vil jeg særlig framheve 1) at jeg skiller ut *kildetolkningen* som et selvstendig hovedledd og 2) at jeg vil bygge på en bestemmelse av kilde-prøvingen (-kritikken) som omfatter mer enn bare *troverdighets*-spørsmål. Dette siste vil jeg oppfatte som et viktig, men begrenset spesialproblem innenfor arbeidet med å bestemme kildens utnyttingsmuligheter.

Rent terminologisk vil jeg bemerke, at jeg helst vil unngå den tradisjonelle betegnelse »*kilde-kritikk*«, på grunn av de skiftende betydninger som har vært knyttet til dette ord. Man vil finne eksempler på dette i Appendiks. Av spesiell betydning er det at ordet dels har vært brukt i en vid betydning i retning av å omfatte de fleste momenter i kildearbeidet, dels i en meget trang betydning: prøving av *troverdighet ved berettende kilder*. (Jfr. f. eks. Torstendahls definisjon). Det synes klart at dette åpner store muligheter for språklig og logisk klarhet. Jeg vil derfor foreslå enten at man strengt holder seg til den trange definisjon av begrepet, og bruker f. eks. »*kilde-gransking*« for det mer omfattende begrep, eller at man søker en ny betegnelse også for det trange begrep.

APPENDIKS

Noen begreper og inndelingsskjemaer hos andre forfattere:

1. *J. G. Droysen: Grundriss der Historik. 1882.*
 - I. Heuristik
 - II. Kritik

III. Interpretation

IV. Darstellung

Skiller mellom: »Überreste«, »Denkmäler« og »Quellen«.

2. *E. Bernheim: Lehrbuch der historischen Methode. 5.–6. Aufl. 1908.*

I. Quellenkunde

II. Kritik = $\left\{ \begin{array}{l} 1. \text{ äussere Kritik (opphavsforhold)} \\ 2. \text{ innere Kritik (undersøkelse av kildenes} \\ \quad \text{»Tatsächlichkeit«)} \end{array} \right.$

III. Auffassung

IV. Darstellung

Skiller »Überreste« / »Tradition« = »alles, was unmittelbar von den Begebenheiten übriggeblieben und vorhanden ist« / »alles, was unmittelbar von den Begebenheiten überliefert ist, hindurchgegangen und wiedergegeben durch menschliche Auffassung« (s. 255–256).

3. *C. V. Langlois & C. Seignobos: Introduction aux études historiques. 1898.*

I. *Les Connaissances préalables.*

1. La recherche des documents.
2. Les sciences auxiliaires.

II. *Opérations analytique.*

1. Critique externe (crit. d'érudition).
2. Critique interne = $\left\{ \begin{array}{l} \text{a) crit. d'interprétation = crit. positive.} \\ \text{b) crit. negative de sincérité et d'exactitude.} \end{array} \right.$

III. *Opérations synthétiques.*

1. Imagination des faits.
2. Groupement des faits.
3. Raisonnement constructif.
4. Construction des formules générales.
5. Exposition.

»document« = les traces qu'ont laissés les pensées et les actes des hommes d'autrefois« (s. 1). Behandler vesentlig »textes«.

4. *Kr. Erslev: Historisk Teknik. 2. Udg. 1926.*

I. *Kilderne.*

(Fremdragelse og Opbevaring, Udgivelse, Organisation af det historiske Granskerarbejde, Hjælpevidenskaber).

II. *Kildeprøvelsen.*

Bestemmelse af Kildens Oprindelse, Fortolkningen.

Vidneværdsættelsen (herunder bestemmelse av »Kildernes Slægtskab« = »Kildeanalyse« (43 f.)).

III. *Slutning til Virkeligheden.*

- Skiller: 1. »Stumme« / »talende« Kilder.
 2. »Levning« (»Frembringelse«) / »Beretning«.
 3. »Primære« / »sekundære« *Beretninger* (! s. 46).
 4. »Førstehaandsvidner« / »Andenhaandsvidner«.
5. *W. Bauer: Einführung in das Studium der Geschichte. (2. rev. utg. 1961).*
- I. *Quellenkunde.*
 II. *Vorbereitende kritische Behandlung der Quellen (Äussere Kritik).*
 III. *Die Feststellung des Tatsächlichen (Innere Kritik).*
- A. »Zur Geschichtsquelle im weitesten Sinne des Wortes kann alles werden, was uns zur geistigen Rekonstruktion geschichtlichen Lebens den Stoff liefert« (s. 157).
 Omfatter: Geographische Tatsachen, Körperliche Tatsachen, Tatsachen der Willenssphære, Tatsachen der geistigen Fähigkeiten (s. 159).
- B. Geschichtsquelle im engeren Sinne = »Die mündlich, schriftlich . . . und bildlich überlieferten G. quellen . . .« (s. 16 D).
6. *H. C. Hockett: The Critical Method in Historical Research and Writing. (2. utg. 1963).*
- A. "history" = "the written record of past or current events . . . all the ages before mankind learned how to write are prehistoric . . ."
 "The sources of (the historian's) knowledge are primarily written documents, although he may sometimes supplement these by utilizing various kinds of unwritten matter" (s. 3).
 "Three essential steps . . . the gathering of the data, the criticism of the data, and the presentation of facts, interpretations, and conclusions in readable form" (s. 9).
- B. *The Principles of Historical Criticism.*
- I. *External criticism (of documents).*
- 1) Determination of Authorship.
 - 2) Evidences of Date.
 - 3) Detection of Spurious Documents.
 - 4) Questions of Original Form: Textual Criticism.
- II. *Internal Criticism (of statements).*
- 1) Positive Criticism.
 - a) Literal Meaning of Statements.
 - b) Real Meaning of Statements.
 - 2) *Negative Criticism.*
- = "seeks to discover every possible reason for doubting (statements).
 "Statement" = "what some one has said about a matter . . . may not be true" (s. 44).

8. *H. P. Clausen: Hvad er historie. 1963.*

Kildeanalyse = fastslå kildernes anvendelighed i forhold til et bestemt emne eller en bestemt problemstilling« (s. 66).

»Udsagnsevne« / »udsagnskraft«, »repræsentativitet«.

(=?) »*Kildekritik*« . . . »ikke tale om en kritik af kilden selv. Kritikken går på de hypoteser, der kan opstilles om kildens udsagnsevne og udsagnskraft« (s. 67).

9. *Rolf Torstendahl: Källkritik och vetenskapssyn. 1964.*

»Källkritik« = »ställningstaganden i . . . trovärdesfrågor« (s. 2).

= »Metoden, um zu entscheiden, ob Angaben glaubwürdig sind oder nicht« (s. 379).

(= Bernheim et al. »innere Kritik«).

MÅLSÆTNING OG HJÆLPEMIDLER I METODEUNDERVISNINGEN

Af H. P. Clausen.

Hensigten med dette oplæg af universitetslektor H. P. Clausen, Århus, var dobbelt. Det skulle indlede en drøftelse af den undervisning, der finder sted i historisk metodelære ved de nordiske universiteter, samtidig med at nogle principielle linier i metodeundervisningen ridsedes op. I foredraget fremhæves, at undervisningen i historisk metodelære må ske inden for den referenceramme, en moderne videnskabsteoretisk analyse af historieforskningen stiller til rådighed. Det får både pædagogiske og terminologiske konsekvenser. Bl. a. fører det til, at historisk metodelære ikke kan sættes lig med kildekritik, idet kildekritikken kun kan betragtes som et led – omend et vigtigt led – i forskningsprocessen. Også kravene til hjælpemidler i undervisningen påvirkes af denne grundopfattelse. Lærebøger og tekstsamlinger må udarbejdes, så de danner en enhed i den forstand, at de er placeret inden for en fælles teoretisk referenceramme. Artiklen fremtræder her, som den blev forelagt på konferencen.

Når man ud fra forskellig erfaring og praksis skal diskutere hensigten med og hjælpemidlerne til universitetsundervisningen i historisk metode, kan man gribe emnet an fra i hvert fald to vinkler. Der kan være tale om at redegøre for, hvordan metodeundervisningen drives ved de enkelte universiteter og i de enkelte lande. Og der kan være anledning til mere generelt at drøfte målsætningen for denne undervisning.

Men det drejer sig antagelig her mere om aspekter på samme sag end om adskilte diskussionsområder. Undervisningen vil være en funktion af den almene målsætning, og målsætningen vil igen være bestemt af, hvordan man opfatter den historiske forsknings vilkår og muligheder. På lignende måde vil de hjælpemidler, man benytter sig af i undervisningen, være en funktion af målsætningen for og den praktiske tilrettelæggelse af undervisningen.

Eksamenskrav, undervisningstradition og andre i og for sig uvedkommende hensyn kan sætte grænser for, i hvilket omfang undervisningen kan organiseres i direkte afhængighed af målsætningen. Men i almindelighed vil det nok være rimeligt at drøfte problemerne i en funktionel sammenhæng, så man tager alle de aspekter, jeg har nævnt, op uden at skille dem alt for skarpt ud fra hinanden.

I det følgende skal jeg redegøre for målsætningen for og tilrettelæggelsen

af den metodeundervisning, jeg i en årrække har drevet ved Aarhus Universitet først for de historiestuderende, senere også for statskundskabsstuderende og nu udelukkende for de sidste. Det vil da være nødvendigt først at fremdrage nogle ydre faktorer, som er med til at bestemme den praktiske udformning af undervisningen.

Jeg tager undervisningen af de historiestuderende først. Her er det væsentligt, at de historiestuderende skal prøves i historisk metode ved deres første universitetseksamen, den såkaldte forprøve. Den tages normalt efter 2 års studium. Forprøven består af tre eksaminationer: (1) en skriftlig prøve i en specielt studeret periode af historien, i tilknytning til hvilken der opgives historiske kilder og hovedværker, (2) en skriftlig prøve i historisk metode og (3) en mundtlig eksamination i den nævnte periode (evt. i de opgivne kilder eller hovedværker).

Som led i forprøvestudiet kræves tilfredsstillende deltagelse i et propædeutisk kursus i historisk metode og kildekritik. Ingen student kan indstille sig til forprøven uden at have fulgt dette kursus. Det strækker sig over to semestre i 2. studieår med to timer ugentlig i hvert semester.

Dette gælder studerende med historie som hovedfag. Bifagsstuderende går ikke op til forprøve, men også af dem forlanger man, at de skal have fulgt det propædeutiske kursus, før de kan indstille sig til eksamen.

Til forprøven er, som jeg nævnte, den ene af eksaminationerne en skriftlig prøve i historisk metode. Normalt består prøven i en analyse af en gruppe ukendte tekster, samlet om et bestemt historisk problem eller nogle kildekritiske spørgsmål, og de studerende har 6 à 8 timer til besvarelsen. Metodeopgaven behøver ikke at have – og har sjældent her i Århus – forbindelse med den opgivne historiske periode, der også eksamineres i til forprøven.

Til at bestå eksamen kræves, at gennemsnitskarakteren for de tre eksaminationer er 1. karakter. Det er et ret højt krav i betragtning af, at der kun er tale om tre eksaminationer. En enkelt dårlig karakter vejer tungt.

Både af den grund og som følge af den vægt, man i praksis tillægger metode-eksaminationen, er metodelæren et særdeles vigtigt led i forprøveundervisningen og i selve forprøven. Denne prøve er at opfatte som en modenhedsprøve, der afgør, om studenten kan fortsætte sit studium, og hans evner for et videnskabeligt arbejde med faget skal prøves. I realiteten spiller metoden derfor en vigtig rolle som selektionskriterium i det historiske studium ved de danske universiteter.

Det vil antagelig være på sin plads her at gøre opmærksom på, at når man i Danmark taler om historisk metodelære, tænker man oftest på det propædeutiske metodekursus. Men det betyder ikke, at undervisningen

i historisk metode dermed er afviklet. Forprøvekurset er netop kun et propædeutisk kursus, der giver en indføring i faget og har sin ganske bestemte eksamensmæssige funktion.

Den videre behandling af metodiske problemer sker løbende studiet igennem ved de studerendes deltagelse i øvelser, gennemgang af kilder og hovedværker etc. I forbindelse med denne undervisning skriver de studerende opgaver, som hyppigst sigter mod at opøve sansen for fagets metodeproblemer. Desuden skriver jo alle hovedfagsstuderende en stor specialeopgave, som i høj grad tjener til at optræne og samtidig prøve den enkeltes indsigt i metodeproblemerne, som de træder frem i den praktiske forskning.

Når man sammenligner undervisningen i metodelære i de nordiske lande, er det vigtigt at fastholde denne dobbelte retning i det danske system: den propædeutiske træning til forprøven og det fortsatte arbejde med metodeproblemerne i seminarøvelser med tilhørende opgaveskrivning studiet igennem.

Også i statskundskabsstudiet, som har været i gang ved Aarhus Universitet siden 1958, er historisk metodelære et fast led. Til at begynde med henvistes de studerende til at følge det propædeutiske kursus for historie-studerende, og et bevis for tilfredsstillende deltagelse i dette kursus måtte foreligge, før de studerende kunne indstille sig til eksamen.

I 1964 trådte nye studieplaner i kraft for statskundskab, og undervisningen i metodelære blev lagt noget om. Der kræves nu tilfredsstillende deltagelse i et kursus i samfundsvidenskabelig forskningsteknik, fordelt på to semestre. I dette kursus indgår den historiske metodelære som et integrerende led. Den omfatter et semester med to ugentlige timer, hvor de metodiske problemer, specielt de kildekritiske, gennemgås på grundlag af en række tekstgrupper fra nordisk og europæisk historie fra tiden efter 1814.

Hertil slutter sig en gennemgang af den sociologiske forskningsteknik, ligeledes på et semester med to timer om ugen. For at holde de to dele af kurset sammen gennemgås desuden i en fællestime i det ene semester en konkret undersøgelse eller et forskningsprojekt under et historisk og et sociologisk synspunkt. Det sker under medvirken af såvel læreren i historisk som læreren i sociologisk metode.

Denne del af kurset har vi endnu ikke prøvet i praksis. Men jeg kan nævne, at vi i det første af disse fælles kollokvier vil drøfte en sociologisk undersøgelse, som de københavnske sociologer Svalastoga og Wolf har foretaget af det tyske mindretal i Tønder¹. Vi disponerer over deres

1. Kaare Svalastoga og Preben Wolf: En by ved grænsen. 1963.

interview-instrukser og øvrige materiale, så vi kan foretage en kritisk analyse af deres metoder, deres data og deres resultater. Endvidere vil vi antagelig kunne inddrage en tilsvarende tysk undersøgelse af det danske mindretal i Flensborg. Disse undersøgelser angiver typen på de arbejder, vi vil gennemgå i fællesskab. Det gælder jo om at finde emner, der er af interesse både fra et sociologisk og fra et historisk synspunkt.

Endelig må det nævnes, at historisk metodelære som led i et kursus i samfundsvidenskabelig forskningsteknik vil komme til at optræde i endnu et universitetsstudium, det såkaldte samfundsfag, der skal uddanne cand. mag.'er til den kommende samfundslinie i gymnasiet. Studiet er sat i gang her i Århus i efteråret 1964 og begynder i København i dette efterår (1965).

I dette fag fordres også tilfredsstillende deltagelse i et kursus i samfundsvidenskabelig forskningsteknik. Her i Århus vil dette kursus blive tilrettelagt efter de samme linier som det, vi allerede har bygget op i statskundskab.

Et problem vil opstå, fordi kombinationen af samfundsfag som hovedfag og historie som bifag antagelig bliver ret almindelig. Man står så i princippet med et krav om obligatorisk deltagelse i samfundsvidenskabelig metodelære i hovedfaget og obligatorisk kursus i historisk metodelære i bifaget. Det vil give en betydelig overlappning.

For samfundsfagsstuderende med historie som bifag vil man derfor antagelig lade det samfundsvidenskabelige metodekursus erstatte det propædeutiske metodekursus i bifaget. Dog vil man kræve, at historiske bifagsstuderende med samfundsfag som hovedfag skal følge en øvelse over et klassisk eller et middelalderligt emne. På den måde vil man sikre sig, at de samfundsfagsstuderende med historie som bifag også møder de metodiske problemer i de ældre perioder. Disse studerendes indføring i metodelæren vil jo ellers være sket overvejende på tekster fra tiden efter 1814.

*

Antagelig er det noget af et særsyn, at et kursus i historisk metodelære er inkorporeret som en obligatorisk del af studiet i statskundskab og det beslægtede samfundsfag. At det føles som en rimelig ting hænger sammen med den særlige udvikling, undervisningen i historisk metodelære har haft i Danmark. Der forelå en tradition og en fast praksis, som det var naturligt at knytte til ved, da de nye fag etableredes.

Jeg taler her naturligvis om traditionen fra Kr. Erslev. Som bekendt begyndte han allerede fra o. midten af 1880'erne efter tysk mønster uni-

versitetsøvelser med det formål at træne sine studenter metodiske færdigheder. Denne praksis er siden fortsat i universitetsundervisningen i historie. Erslevs lille »Historisk Teknik«² og hans kildesteder med Erik Arups tilføjelser³ har været og er for en del stadig det bærende i den obligatoriske indføring i den historiske metodelære, sådan som den i vor tid fremtræder i forprøvestudiet.

Der er næppe noget andet humanistisk fag ved de danske universiteter, der som historien gennem flere menneskealdre har haft et så fast grundlag for en konsekvent træning af de studerende i fagets teknik og en indføring i dets metodeproblemer. Og traditionen er altså så vel etableret, at den uden videre er overtaget af nye fag, beslægtet med historien.

*

Jeg har refereret disse ting ret indgående for helt konkret at vise den baggrund, mod hvilken danske overvejelser over målsætningen for og hjælpemidlerne ved undervisningen i historisk metodelære må foregå. Det er klart, at organiseringen af studierne, eksamenskravene (f. eks. ved forprøven), og traditionen kan være af betydning både for den faktiske målsætning og for den revision af målsætningen, man måske stræber frem imod.

Bl. a. vil det spille en rolle for den propædeutiske metodeundervisning, at studenterne kun er i deres andet studieår, og at deres historiske viden og faglige erfaring på det tidspunkt endnu er ret begrænset. Også hensynet til eksamen vil præge målsætning og undervisning og i et vist omfang begrænse mulighederne for at realisere de ideelle krav.

På lignende måde får det betydning for metodelæren i statskundskabsstudiet, at undervisningen gives til studenter, der har taget deres 1. del og befinder sig omtrent midtvejs i studiet. De er mere modne og har et større erfaringsmateriale, som man i undervisningen kan referere til. Desuden betinges målsætningen her naturligvis af, at den historiske metodelære sammen med den sociologiske skal give en indføring i samfundsvidenskabelig forskningsteknik.

Men med alt dette rører vi jo ikke blot ved de praktiske rammer omkring en målsætning for undervisningen i historisk metodelære. Vi er samtidig godt på vej ind i en drøftelse af selve denne målsætning og dens motivering.

Antagelig kan vi bedst nærme os problemet ved at modstille den mål-

2. Første udgave fra 1911. Den nu anvendte 2. udg. er fra 1926.

3. Erslevs kildesteder til øvelser i historieforskningens teknik. I ny udgave ved Erik Arup. 1931. – Erslevs første trykte udgave af kildestederne er fra 1888.

sætning, som må formodes at have ligget til grund for traditionen i metodeundervisningen herhjemme, og den målsætning, man ud fra moderne historieteoretiske overvejelser kan skitsere. Vi skal med andre ord først have fat i den teoretiske opfattelse af historien, der ligger til grund for den historiske teknik i erslevsk forstand.

Nu kan man næsten ikke undgå at komme til at gøre Kr. Erslev uret, når man prøver at konstruere hans opfattelse af den historiske videnskabs vilkår og teoretiske struktur ud fra hans lærebog i kildekritik og hans mere principielle udtalelser om sin egen og andres forskning. Mine næste bemærkninger skal derfor tages med den reservation, at jeg ikke tænker på at beskrive Erslev som forsker og teoretiker. Jeg vil blot karakterisere den type på opfattelsen af den historiske forskningsproces, som Erslevs »Historisk Teknik« kan passes ind i.

Helt tydeligt ses opfattelsen som bekendt i Langlois og Seignobos' »Introduction«, hvor der skelnes mellem to funktioner i den historiske forskning: 1. kritikken af dokumenterne, som fremskaffer isolerede data; 2. en organisering af disse til en historisk fremstilling. Forskningsprocessen kommer på den måde til at forløbe i en analytisk og i en syntetisk fase.

De færreste ældre forskere og teoretikere tænkte sig vel i og for sig disse faser som konsekvent og reelt adskilte operationer, der forløb i kronologisk rækkefølge. Men ubevidst kom de, vel under en positivistisk påvirkning, til at give udtryk for en sådan to-faset opfattelse af den historiske forskningsproces. I hvert fald kom den metodeundervisning, de inspirerede, til at arbejde ud fra den forudsætning, at forskningen forløb i to tempi, der lod sig betragte nogenlunde adskilt fra hinanden.

Det praktiske resultat var, at kildekritikken blev taget ud af sammenhængen til særligt studium og til særskilt undervisning. For et par generationer af historikere har vel næsten kildekritik og historisk metode været synonyme begreber.

Der kan selvsagt peges på gode grunde til, at kildekritikken på denne måde er skudt i forgrunden. Bl. a. spillede det nok en rolle, at den generation af historikere, der som Erslev her i Danmark grundlagde metodeundervisningen, selv havde oplevet den indtrængende kildeanalyseres revolutionerende indflydelse på historieforskningen. Det måtte derfor være dem om at gøre at hjælpe deres elever til at beherske og forfine det værktøj, hvormed de selv havde skabt deres videnskabelige resultater, som i øvrigt ikke i dybere forstand var teoretisk begrundet.

Desuden har det sine åbenlyse pædagogiske fordele at tage kildekritikken op isoleret som undervisningsgenstand. For det første er et intimt kendskab til de kildekritiske principper jo en uomgængelig nødvendighed

for enhver historiestuderende. Desuden er det en disciplin, der er forholdsvis overskuelig og lader sig tilrettelægge også som elementær undervisning.

En vanskelighed ved tilrettelæggelsen af det historiske studium, specielt hvad det metodiske angår, er jo, at faget ikke lader sig dele op i grundlæggende, elementære dele, som kan læres på et begyndertrin, og mere sammensatte, komplicerede dele, som man kan beskæftige sig med på et avanceret trin. Den historiske metodelære lader sig ikke skille ad på den måde, med mindre man tager kildekritikken ud som særskilt undervisningsområde. I så fald har man en sådan opdeling.

Her ligger et problem, som bør gennemtænkes og drøftes. I forbindelse med det rejser sig nemlig også spørgsmålet om at skaffe de nødvendige hjælpemidler til en metodeundervisning på et mere avanceret stadium. Og der melder sig pædagogiske hensyn, der skal tilgodeses, når man vil sikre et vist mål af enhed i de metodemæssige overvejelser, når de skal gennemføres på forskellige trin og – i mange tilfælde – ved forskellige lærere.

Men enten nu pædagogiske eller mere teoretiske overvejelser har ført til en isolering af kildekritikken, løber man derved en alvorlig risiko for at gennemføre undervisningen i metodelære i et forkert perspektiv. Målsætningen – enten den er bevidst eller ubevidst til stede – bliver skæv.

Helt generelt kan man måske sige, at *målet for metodeundervisningen må være at give et udgangspunkt for en forståelse af den historiske forsknings vilkår, dens metoder, dens muligheder og værdien af dens resultater*. Det må ske gennem en videnskabsteoretisk analyse af den faktiske forskning i håb om, at en sådan analyse kan hjælpe den enkelte student og potentielle forsker til at klare og ordne sine begreber og sine teorier.

Man må søge at give en logisk beskrivelse af, hvad der sker, når historikeren forsker; hvilke vanskeligheder han møder; hvordan de løses osv. I vid udstrækning skal metodelæren bidrage til at objektivere og beskrive de problemer, der er til stede i al historisk forskning, men som ofte overses eller uden nøjere eftertanke tages for givne af den praktiske forsker.

Her vil, specielt når talen er om undervisningen af studenter, ofte optræde en ret normativ tendens. Visse forskningstraditioner og metoder vil blive fremhævet og autoriseret på andres bekostning. Det er uundgåeligt i praksis, men i princippet er metodelærens sigte næppe normativt i den forstand, at den skal give bindende forskrifter for forskningen.

I den kildekritiske del af metodelæren byder det normative sig særlig let til, fordi man der kan pege på ganske enkle regler og hensyn, som må

iagttages af alle, der vil betegnes som videnskabelige historikere. Men tages metodelæren i lidt videre forstand som omfattende hele forskningsprocessen, bliver det mindre rimeligt at opretholde et normativt sigte. Problemformuleringerne og hele teoridannelsen lader sig ikke indfange i få normative forskrifter. Her gælder det, at analysen og klaringen af begreber og metoder er det afgørende.

Imidlertid må det være indlysende, at den målsætning, jeg her har antydnet i generelle træk, ikke kan forenes med en ensidig kildekritisk undervisning. Skal målsætning og undervisning være en funktion af en moderne historieteoretisk opfattelse af den historiske forskning, må den lægges an, så enheden i forskningsprocessen og samspillet mellem de forskellige elementer i den understreges og forudsættes i hele metodeundervisningen. Målet må være overalt i behandlingen af det historiske stof at fastholde den metodiske problematik inden for en reference-ramme, som den moderne historieteori stiller til vor disposition.

Først og fremmest gælder det, at forskningen må opfattes og beskrives som et forsøg på ud fra de problemstillinger, forskeren går ud fra, at etablere og begrunde en historisk teori. I denne teoridannelse og begrundelsen af den spiller arbejdet med kilderne naturligvis den centrale rolle, og kildekritikken får i praksis en fremskudt plads i læren om teoridannelsen. Men den kan ikke stå alene. Den har sin plads i forskningsarbejdet, underordnet det, som er kernen: ud fra spørgsmålene om fortiden at nå en teori om denne fortid.

Det betyder, at kilderne i undervisningen kun stedvis bør analyseres alene for deres egen skyld, at typologisering af kilder, drøftelser af hjælpevidenskaberne osv. bør ske med tydelig understregning af, at det sker for at hjælpe historikeren med at begrunde sine påstande om fortiden. Kildeanalysens plads i forskningsforløbet som funktion af problemstillingen må ikke tabes af sigte. Kildekritik har dybest set kun mening i denne sammenhæng.

Selv har jeg prøvet at fastholde dette synspunkt i praksis ved at begynde det propædeutiske kursus med et eksempel, hvor to forskellige behandlinger af en bestemt historisk episode konfronteres med hinanden og med det kildemateriale, de to historikere har brugt. Efter min opfattelse burde en sådan fremgangsmåde i så vid udstrækning som muligt anvendes ved indføringen i den historiske metodelære. Jeg skal om lidt uddybe problemet om hjælpemidlerne hertil lidt mere.

Lad mig her understrege, at jeg ikke plæderer for en opgivelse af det intensive arbejde med kildekritikken. Der er indlysende grunde til, at den kildetekniske procedure må have en fremskudt stilling i metodelæren.

Jeg vil heller ikke på nogen måde afvise, at man f. eks. i et propædeutisk metodekursus må koncentrere sig om det kildekritiske, og at man der kun i begrænset omfang kan anlægge videregående metodiske synspunkter.

Men jeg mener, og det vil jeg gerne understrege, at også en sådan undervisning må foregå med reference til en klar teoretisk opfattelse af forskningsprocessen. Det har betydning for terminologien i kildeproceduren, som ikke blot skal indrettes efter kilderne, men må afspejle kildeanalysens funktion i helheden. Og det har betydning for den måde, man demonstrerer kildeproblemerne på.

Når man arbejder med den historiske metodelære i en snæver samfundsvidenskabelig sammenhæng, bliver det hurtigt klart, at det er nødvendigt at holde metodekurset fast i en større videnskabsteoretisk kontekst. Ellers kan man ikke klare relationen til den sociologiske metodelære og give en tilstrækkelig motivering for den historiske metodes placering i det samfundsvidenskabelige studium.

I de år, vi her i Århus har beskæftiget os med en historisk metodelære, som også har relevans for faget statskundskab, er der vel nok i det ydre sket en forskydning i vort eksempelmateriale i retning af nyere historie. Men det er næppe det principielt væsentlige. Mere afgørende er det, at vi har måttet lade de kildekritiske øvelser foregå med en helt klar reference til en nogenlunde eksplicit teoretisk opfattelse af den historiske forskningsproces. Det er min opfattelse, at det bør være tilfældet overalt, hvor man angriber de historiemetodiske spørgsmål. Her ligger den afgørende forskel i forhold til den ældre tradition i metodelæren.

Dermed har jeg antydnet, at jeg ikke tror, det er af principiel betydning, om man fortrinsvis driver undervisningen i metodelære på stof fra ældre eller fra nyere tid. Der kan være praktiske grunde til, at man foretrækker at demonstrere visse problemer på middelalderstof og andre på samtids-historisk stof. Det centrale er og bliver dog, at man fastholder de principielt vigtige momenter og ikke gennem en ensidig tilknytning til en bestemt periodes stof tenderer mod at gøre en historisk metode identisk med de metoder og teknikker, som netop denne periodes stof må angribes med.

Men her møder man et problem, som særlig træder frem i det danske system med det propædeutiske kursus. I hvor stor udstrækning kan man i et propædeutisk kursus give en omfattende indføring i den historiske metodelære i vid forstand?

Det kan man næppe i særligt stort omfang. Her i Århus har vi valgt den løsning, at vi ved gennemgang af en række teksteksempler, spredt over de forskellige perioder, søger at objektivere og belyse en række af

de centrale metodiske problemer i teoridannelsen, herunder specielt i kildeteknikken. Men vi gør ikke alt for meget ud af specielle tekniske problemer, som knytter sig til bestemte perioder eller bestemte kildetyper. Vi berører dem naturligvis, men udtømmer dem ikke.

Kronologi, diplomatik, sfragistik, epigrafik, palæografi osv. gøres ikke til genstand for en selvstændig behandling. Men de forskellige teknikker og hjælpevidenskaber beskrives, historikernes udnyttelse af dem forklares kort, og man sikrer sig, at de studerende har klarhed over deres anvendelsesområde. Det centrale må være, at de studerende i påkommende tilfælde selv kan finde vej til en udnyttelse af disse teknikker i praksis.

På samme måde drøftes statistik som kilde (desværre oftest for kort), den kvantitative og semantiske indholdsanalyse, opinionsundersøgelers teknik, avisers kildeværdi og andre problemer i forbindelse med studiet af nyere og nyeste historie.

De sidste ting behandles særlig i undervisningen af de statskundskabsstuderende, men bør jo også have en plads i det propædeutiske kursus for de historiestuderende. Hensigten er overalt at demonstrere problemer og teknikker for at ruste de studerende til videre studium.

Det er klart, at det ideelle mål for en undervisning i metodelære må være at gøre de studerende fortrolige med de metodiske og kildetekniske problemer og de forskellige opfattelser af dem i så stor udstrækning og med så mange detaljer som muligt. Men et sted må man jo standse. Trods det ideelle krav om fuldstændighed er det dog nok så meget principperne, der skal understreges – også når man fremdrager konkrete eksempler. Derfor gælder det om at få en vis spredning af undervisningen på forskellige perioder og forskellige stoftyper.

Stiller vi det op på denne måde, må vi sige, at hjælpemidlerne til en metodeundervisning med den skitserede målsætning ikke er alt for gode. Først og fremmest mangler passende lærebøger, som er skrevet under et teoretisk helhedssynspunkt, så de enkelte led i forskningsprocessen ansues som dele af en helhed. Bl. a. savnes en tilfredsstillende diskussion af de historiske problemstillinger. Her vil man antagelig kunne lære en del af samfundsvidenskaberne og deres måde at analysere problemformuleringer på⁴.

Men vi savner også moderne overskuelige håndbøger om de enkelte kildetekniske problemer, som de studerende kan henvises til, og som man kan referere løbende til i den historiske undervisning. Det drejer sig f. eks. om diplomatikken. Her mener jeg i øvrigt ikke, man kan klare sig med

4. Se f. eks. Ottar Dahl: *Innföring i historieforskningens metodelære*. (Stencileret.) 3. udg. 1965.

diplomati alene. Man må udvide emnet til en »aktlære«, som også tager de nyere tiders administrationsakter med. Vi burde have vejledninger i teknikken ved »content-analysis«, interview-undersøgelser, ved brugen af billeder, film, lydbånd m.v. som historisk kilde samt i teknikken i forbindelse med kildeproblemerne omkring massemedierne. – Også samarbejdet med den moderne vidnepsykologi burde udbygges. Vi har de senere år udnyttet svenskeren Arne Trankells synspunkter⁵, men savner en behandling af de vidnepsykologiske problemer, set fra historikerens standpunkt.

Der kan naturligvis peges på meget mere, men lad dette være nok som en indikator for tankegangen. Dog bør det tilføjes, at man måske også til hjælpemidlerne kan regne en større viden om elementær matematisk-statistisk metode hos de studerende. Enten så denne viden skal meddeles som led i et historisk metodekursus eller den simpelthen forudsættes hos de studerende, på samme måde som et minimum af latinkundskaber i øjeblikket forudsættes.

Kendskab til statistisk teknik bliver så meget mere uomgængeligt, som man i studiet af i hvert fald den moderne historie ikke slipper uden om at beskæftige sig med problemet datamaskiner og hulkortregistrering. Det lader jeg ligge her og nøjes med en bemærkning om, at det er katastrofalt, at så mange historikere – også historikere, som beskæftiger sig med statistisk materiale – får et fjernt og uforbindtligt udtryk i øjnene, når talen falder på en så simpel statistisk teknik som korrelations- og regressionsanalyser.

Her i Danmark har vi tradition for, at den propædeutiske metodeundervisning sker på grundlag af udvalgte tekstgrupper. Det er en særdeles god og pædagogisk set frugtbar tradition. Jeg kan her henvise til det teksthefte, som udarbejdes i København, og til det midlertidige hefte, jeg selv har lavet, og som med væsentlige ændringer nu er udsendt i en 2. udgave.

Jeg tør være så ubeskedent at give denne sidste henvisning, fordi jeg vil bruge den til en understregning af, at mit eget hefte ikke er tilfredsstillende. Det skyldes, at for mange af tekstgrupperne i for høj grad indbyder til analyse af de enkelte tekster uden tanke for en forskningssammenhæng.

5. Navnlig hans »Vittnesmål i mordbrandprocessen på Öland«. 1959, og »Vittnespsykologens arbejdsmetoder«. 1963.

6. Professor Aksel E. Christensen forbereder en udgave af tekster til brug ved det propædeutiske kursus, blandt andet bestående af tekstgrupper, som har været brugt ved forprøven. Jeg selv har i et stencileret hefte samlet »Tekster til brug ved kursus i historisk forskningsteknik«. 2. udg. 1965.

Teksthefter er et vigtigt og nyttigt hjælpemiddel til metodeundervisningen. Men det er min opfattelse, at man bør stræbe mod med udarbejdelsen af dem i så høj grad som muligt at sætte de valgte kilder ind i en relation til en problemstilling med tilhørende teoridannelse.

Det gør så mindre, at forskningssituationen måske er uden større faktisk interesse eller måske endda postuleret. Det gør efter min opfattelse heller ikke så meget, om man af pædagogiske grunde foretager et udvalg, stryger i teksterne osv. for at kunne overskue materialet. Dog ved jeg, at mange har en anden opfattelse på dette punkt.

*

Lad mig da slutte disse bemærkninger med en understregning af, at jeg anser det for uomgængeligt nødvendigt, at al undervisning i metodelære sker med reference til og i afhængighed af en teoretisk drøftelse af historiens videnskabelige problematik. Jeg holder det også for væsentligt, at metodelæren tager sigte på forskningsprocessen som helhed og ser de enkelte dele – herunder kildekritikken – som led i helheden. Dette sidste har både pædagogiske og terminologiske følger.

I konsekvens heraf bør man stræbe frem mod et korpus af hjælpemidler, bestående af en samlet elementær indføring, håndbøger for enkeltområderne, tekstsamlinger etc., der er udarbejdet ud fra de nævnte synspunkter, og som gennem deres stilling inden for en fælles teoretisk referenceramme danner en enhed. Det er de linier, man må følge, og de mål, man må sætte sig med undervisningen i metodelære og fremskaffelsen af hjælpemidler hertil.

SPECIELLE KILDEPROBLEMER I DEN NYESTE TIDS HISTORIE

Af Henning Poulsen.

I sit indlæg behandler cand. mag. Henning Poulsen, Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie, København, en række problemer i forbindelse med samtidshistoriens omfattende kildestof. Han opdeler kilderne efter det tidspunkt, de kommer for dagen, og regner med 3 perioder: 1. den journalistiske, 2. den samtidshistoriske, 3. den normalhistoriske. I det samtidshistoriske stof interesserer han sig især for vidnets og beretningens problemer. Her finder han særlige vanskeligheder, men også særlige muligheder for frugtbare metodiske overvejelser i retning af en videregående systematisk og motiveret klassifikation af beretningsmaterialet. Derved kan kastes lys over problemerne omkring første- og andenhåndsvidnet og om samtidige og sene kilder. Henning Poulsen viser, at vidnepsykologiske og især indlæringspsykologiske resultater giver historikeren udgangspunkter for en opdeling og vurdering af de enkelte dele i beretningerne. Interesserer man sig for de 3 fænomener: erindring, tolkning og reproduktion, har man mulighed for at nå en differentieret karakteristik af beretninger og enkeltudsagn, og derved åbnes vejen for en bedre motiveret opfattelse af betydelige kildegrupperes udsagnskraft. Foredraget gengives her i den form, det havde ved konferencen.

Lad mig først sige, at der, så vidt jeg kan se, ikke er nogen principiel forskel på studiet af moderne og ældre tiders historie, heller ikke når vi kommer op i den egentlige samtidshistorie. Der er derfor ikke grund til at opstille en speciel metode for denne disciplin; den må bygge på samme kildekritiske forudsætninger som al anden historieforskning.

De forskelle, der viser sig, er for det meste gradforskelle, der fremkommer ved, at materialet bliver større, og at der sker forskydninger i dets struktur. Det medfører, at man i moderne historie kan stille lidt andre og lidt flere spørgsmål, ligesom vi har flere veje at gå, når vi vil have dem besvaret. Hertil kommer så i den aktuelle situation enkelte nyheder, som den tekniske udvikling har ført med sig: film og fotografier, lyd gengivelser på plade og bånd. Og endelig står den egentlige samtidshistoriker i den særlige situation, at han er i stand til at forøge kilmængden ved at skaffe beretninger fra vidner. Det sidste er vel næsten det mest karakteristiske. I modsætning til andre historikere er samtidshistorikeren ikke så afhængig af de forhåndenværende søm, men har selv nogen indflydelse på, hvor på væggen billederne skal hænges op.

Samtidshistorikeren hjælper sine efterfølgere i perioden ved at supplere materialet med beretninger og ved at redde private arkiver fra fortabelse. Men det er ikke sikkert, de vil være ham så taknemmelig, for kildestoffet er i forvejen mere end stort nok. Samfundets udvikling har bevirket, at administration, presse, tidsskrifter osv. nu til dags afkaster mere papir, end man skrev til i middelalderen. Og arkiver og biblioteker sørger for, at det næsten altsammen bliver reddet fra tilintetgørelse.

Det betyder ikke, at vi altid har et sikrere kildegrundlag. For med mulighederne vokser jo også appetitten, og vi er ikke tilfreds med at få 1. verdenskrig belyst i samme omfang som Karl den Stores krigstog. Vi vil prøve at give et nærbillede og få spørgsmål besvaret, som det er omsonst at stille til ældre tider. Vi vil prøve at nå så langt, kildegrundlaget kan bære, og gerne et lille stykke til – ligesom alle andre.

*

I nogle henseender rejser selve *materialets omfang* nye metodiske problemer. Man har kaldt kunsten at finde kilderne for heuristik, men det kunne også være ganske nyttigt at give et navn til kunsten at slippe af med dem igen. Vi må i mange tilfælde foretage en reduktion af materialet, simpelthen for at kunne overkomme at gå det igennem. Det træder klart frem i opinionsundersøgelser, hvor man må nøjes med f. eks. at gennemgå en mindre del af pressen og måske ydermere begrænse sig til forsider og ledere, eller nøjes med kommentarerne til udvalgte begivenheder. Det er en metode, der minder om sociologiens, og den adskiller sig fra det sædvanlige kildeudvalg, fordi man ikke behøver at anse de kilder, man bruger, for at være vigtigere eller mere sikre end andre, og fordi man slet ikke har gået det øvrige kildemateriale igennem. Målet er at finde et overkommeligt udsnit, som er repræsentativt i den forstand, at det kan give samme svar på spørgsmålene, som det samlede kildemateriale ville have gjort.

Det er værd at overveje, om det ikke også i traditionelt anlagte studier er muligt at nå frem til visse retningslinier for udvælgelsen af materialet. Her må vi erstatte begrebet repræsentativitet med begrebet tilstrækkelighed. Vi må da spørge: hvilke krav skal vi stille til det kildemateriale, der med tilstrækkelig sikkerhed og nøjagtighed kan besvare et givet spørgsmål? Det vil med andre ord sige, at vi i visse tilfælde opgiver at stræbe mod den maksimale verifikation af hypotesen og i stedet nøjes med en minimal bekræftelse fra kildematerialet. Det er ikke mindst aktuelt, fordi man i den nyeste historie ganske naturligt befinder sig på uopdyrket jord,

og derfor ofte mangler de studier i grænseområderne, der normalt skulle forsyne én med baggrundsviden.

Der er flere veje at gå for at overvinde denne kalamitet. En af dem – og måske en af de vanskeligste – består i nøje at gøre sig klart, hvilke faktorer i de omkringliggende områder, der er relevante i den forstand, at ens konklusioner kræver, at man kender dem. Vi må nok her tage os i agt for de genremæssige forskrifter, der let forleder til at tage emner med, der strengt taget ikke er relevante. F. eks. kræver vor episke tradition, at en handling skildres i forbindelse med dens hensigt. Men hensigter kan være tvivlsomme og vanskelige at klarlægge, og det er muligt at renoncere i de ret mange tilfælde, hvor kun handlingens effekt berører vort objekt.

Alligevel er vi henvist til at skaffe os baggrundsviden, som vi ikke kan hente fra historiske fremstillinger af anerkendt standard. Ofte er det da sekundært kildemateriale af oversigtskarakter, der kommer i betragtning, materiale, der rummer mange faldgruber, og det er et af de forhold, der bevirker, at kildekritisk skoling og træning ingenlunde er overflødiggjort i den nyeste historie. Men trods alle gode bestræbelser står vi dog i en situation, hvor vi altid må forudse, at studier i tilgrænsende områder vil komme til at modificere det billede, vi kan tegne på forskningens nuværende stade. Vi må kante os frem, så beslægtede studier efterhånden verificerer og korrigerer hinandens resultater.

Denne situation kendes naturligvis også fra ældre perioder. Når jeg alligevel tror, den føles mere tyngende i nyere tid, skyldes det, at den øgede kildemængde potentielt også rummer en større information med heraf følgende muligheder for at øve motiveret realkritik eller drage indirekte slutninger. Hvor informationerne er tætte, kan det ofte være sikrere at drage indirekte slutninger end at forlade sig på direkte vidnesbyrd. I et sådant tilfælde er det i grunden at sætte tingene på hovedet, hvis vi tillægger et ellers tvivlsomt kildested øget vægt, fordi dets vidnesbyrd harmonerer med sikkert kendte omstændigheder. I stedet bør vi fastholde den indirekte slutning og ikke tillægge kilden øget udsagnskraft, fordi dens vidnesbyrd tilfældigvis kan ses at være korrekt, hvilket jo er noget andet.

*

Også kildematerialets *struktur*, dets fordeling på de enkelte kildegrupper, tjener til at karakterisere den nyeste tids historie. Efter den orden, hvori materialet kommer for dagen, kan vi skelne mellem tre perioder.

Første periode er den tid, hvor begivenhederne endnu har umiddelbar

aktualitet. Det karakteristiske for denne fase er, at praktisk taget alt tilgængeligt materiale er blevet til med henblik på at forelægges for offentligheden. Pressen spiller en dominerende rolle, og en stor del af publikationerne sigter ikke primært mod saglig oplysning, men præges af polemiske eller defensoriske holdninger. Vi får på denne måde et materiale, der belyser begivenhedernes yderside, men i det væsentlige kun indirekte giver grundlag for at forstå deres mening og hensigt. Betraget som adfærdsspor, altså som levning, kan stoffet være af stor interesse, mens udnyttelsen som beretning rummer adskillige vanskeligheder. Den seriøse historieskrivning vil i denne periode være sparsom, måske fordi historikerne afventer bedre kilder til mange emner, måske fordi de skyer kontroversielle spørgsmål, eller fordi det på klodshold er svært at skelne mellem væsentligt og uvæsentligt. De fleste fremstillinger skrives af pressens kommentatorer, og dette i forbindelse med, at pressen dominerer kildematerialet, kan vel begrunde betegnelsen den *journalistiske periode* om denne første fase.

2. periode indtræder, når emnerne ikke længere er verserende sager. Hvor snart den indtræder, kan variere meget stærkt, og overgangen fra forrige periode kan være glidende. Karakteristisk er, at nu også et betydeligt materiale, der ikke oprindeligt var til eksternt brug, bliver tilgængeligt for historikeren. Samtidig bliver det også muligt at øge kildemængden med beretninger fra vidner, der nu post festum er mere villige til at udtale sig. Det er denne fase, jeg vil betegne som den *samtidshistoriske periode*. Den adskiller sig fra den tredje, den *normalhistoriske periode*, derved at kildematerialet først er i færd med at indløbe, og at man endnu må regne med, at nye samlinger i fremtiden vil blive tilgængelige. Hvor ubestemt overgangen kan være, ses alene af, at der jo endnu findes århundredgamle arkiver, som almindelige dødelige ikke har adgang til.

Det er den anden periode, overgangs- og brydningstiden, der er mit emne her i aften. Vi har til rådighed den første periodes kilder samt et mere internt materiale, der efterhånden indløber, og som vi delvis selv må bringe til veje eller foranledige skabt. Sammenlignet med tredje periode er kildestoffet gennemgående af lettere vægtfylde, fordi beretningsstoffet indtager en stor plads, mens vi endnu savner vigtige dokumenter. Da også en væsentlig del af vor baggrundsviden hidrører fra berettende kilder, og da samtidshistorikeren desuden er i den særlige situation selv at kunne indhente beretninger fra øjenvidner, har jeg valgt særlig at koncentrere mig om vidnets og beretningens metodiske problemer. De er ikke specielle for den nyeste tids historie; men de spiller så stor en rolle i hver dags arbejde, at intet enkeltproblem volder større vanskeligheder,

og ingen andre steder føles behovet for en udvikling af den metodiske vurdering så presserende. Måske har samtidshistorien også her særlige muligheder for at yde et bidrag til diskussionen, idet det ikke sjældent er muligt at konfrontere flere øjenvidneskildringer af samme begivenhed og at verificere beretningsmaterialet ved hjælp af sikrere vidnesbyrd.

*

De kilder, vi benytter som *beretning*, spænder over en meget bred skala og kan på ingen måde tillægges ensartet værdi. Øverst på skalaen må vi vel sætte det samtidige, kyndige, saglige og fuldstændige referat, nederst rygter og sene tiders uverificerede fremstillinger på tredje og fjerde hånd. Alle har de en eller anden relation til virkeligheden, eller prætenderer dog at have det, og vi kan vel graduere deres udsagnskraft efter, hvor *kompliceret* et forhold til virkeligheden, de har. Men den specifikke værdi, de har for os, afhænger dog ikke kun af deres egen tilblivelseshistorie, men også af den evne, vi selv er i besiddelse af, til at blotlægge deres relation til virkeligheden. Mon ikke vi i nogen grad har måttet se bort fra beretningsstof af den grund, at vi ikke har haft en tilstrækkeligt udarbejdet *metode* til at skille klinten fra hveden? Men endnu et forhold gør sig gældende. I kilde- og dermed også informationsfattige tider vil de oplysninger, vi har, om vidnerne og deres forhold til de emner, de beskriver, ofte være så sparsomme, at beretningen på denne måde bliver en usikker kilde for os.

Hvor kildematerialet er tæt og mangfoldigt, kan de skarpe grænser have en tilbøjelighed til at udviskes. Uanset, at vi betragter levningen som den fornemste kildegruppe, kan fortolkningsvanskeligheder dog straks bringe beretningsstof frem i første plan. Og vil vi fra levningen slutte til andre dele af virkeligheden, reduceres den straks til en *relation*, hvis forhold til virkeligheden ikke behøver at være lettere at gennemskue end beretningens. I ældre tid vil vi f. eks. studere en lovs forhistorie på grundlag af den selv og dens forarbejder, mens vi nu kan tilføje de stenografiske referater af rigsdagens behandling og evt. udvalgsprotokoller og private optegnelser, altså beretningsmateriale, som vi dog ofte kan drage lige så sikre slutninger fra som fra dokumenterne, og som vi i visse tilfælde vil foretrække som kilder.

Heller ikke mellem beretningerne indbyrdes er kvalitetsgrænserne uoverstigelige. Vi har i øjeblikket delt beretningerne over på to leder, idet vi skelner mellem første- og andenhånds vidner og mellem samtidige og senere beretninger. Men vi ved dog af praktisk erfaring, at førstehåndsvidnet ikke altid giver sikrere information end andenhåndsvidnet, og at senere kilder i visse tilfælde har større udsagnskraft end de samtidige.

Der må altså endnu være en række faktorer at tage i betragtning, og vi er også opmærksomme på, at både oplevelse og reproduktion kan være tendentiøse eller præget af en hovedopfattelse, og at den menneskelige hukommelse i almindelighed er skrøbelig. Disse momenter tager historikeren i den enkelte situation i betragtning og interpreterer dem ved hjælp af sin almindelige menneskekundskab, realkritiske overvejelser eller en mere intuitiv fornemmelse af kilden. Dette personlige supplement til metoden kan vi ikke undvære; men måske ville det alligevel være ønskeligt, om vi kunne nå frem til en lidt videregående *systematisk og motiveret klassifikation af beretningsmaterialet*, i det mindste for bagefter at kunne give en explicit motivering for de domme, vi har fældet.

*

Det vil være naturligt at søge støtte i *psykologien*, ikke mindst fordi den har det eksperimentelle grundlag, vi misunder andre videnskaber. Navnlig tror jeg, indlæringspsykologien og vidnepsykologien kan lære os noget, selvom vi ikke uden videre kan overføre deres resultater. Psykologernes billedforsøg eller forsøg med indlæring af meningsløse stavelser giver ikke umiddelbart oplysninger om de vidner, vi plejer at arbejde med, vidner, der ofte i høj grad er personligt engageret i begivenhederne. Men så snart der er tale om nogen tidsafstand mellem oplevelse og reproduktion, vil vi ikke sjældent kunne finde forklaringer på hukommelsens styrke eller svagheit i indlæringspsykologien. For trods alt er den bevidste indlæring og den mere utilsigtede indprægning beslægtede fænomener.

Nu kan det ikke nytte noget at stille psykologerne det spørgsmål, hvor hukommelsessikker en beretning er, heller ikke hvis vi skelner mellem første- og andenhandsvidner og definerer tidsafstanden. Det kan illustreres gennem et eksperiment, man har udført i Cambridge, hvor man optog referat af et møde i det psykologiske selskab og 14 dage senere bad hver af deltagerne skrive, hvad de huskede af mødet. På grundlag af en punktopdeling foretoges en talmæssig opgørelse af resultatet. Den viste, at deltagerne gennemsnitligt huskede 8,4 % af, hvad der var sagt og sket; men heraf viste ikke mindre end 42 % sig at være forkerte opgivelser. Kan vi så slutte, at et øjenvidne i løbet af 14 dage gennemsnitligt forvrænger op mod halvdelen af sin erindringsmasse? Og må vi videre regne med, at fejlprocenten på længere afstand stiger, så en beretning efter kort tids forløb er praktisk taget værdiløs?

Disse spørgsmål har overhovedet ingen mening. For hvor pålidelig ens fremstilling bliver, afhænger jo blandt andet af, hvor udførlig man gør den. Hver af de omtalte mødedeltagere havde også været i stand til at

give en nogenlunde fejlfri fremstilling, hvis de nemlig havde nøjedes med at konstatere, at mødet havde fundet sted, nævnt nogle af deltagerne og beskrevet det i få ydre træk uden at vove sig ind på gebeter, hvor de var den mindste smule i tvivl. Forklaringen på den meget høje fejlprocent ligger i, at vidnerne har søgt at huske så meget som muligt på samme måde som en eksaminand, der vrider sin hjerne for de sidste dråber af lektien. Eksperimenter har godtgjort, at rettens belæring til vidnet om kun at sige, hvad han er sikker på, ikke er uden betydning, skønt erindringsfejl ikke helt udelukkes på denne måde. Men vi kan som en hovedregel fastslå, at et *summarisk* vidnesbyrd vil rumme relativt færre erindringsfejl end et *udførligt*, forudsat at vidnet og tidspunktet er det samme.

Kunne man ikke heraf slutte, at vi da, når vi selv optager interviews, skulle tilstræbe en summarisk beretning? Svaret er nej af den simple grund, at den talmæssige opgørelse ikke har nogen interesse, knap nogen mening for os. Det, vi skal sammenligne, er nemlig, hvor pålidelige svar en summarisk og en mere udførlig skildring kan give på de samme spørgsmål. Vi kan ikke med rette hævde, at årbogsforfatterens oplysning om, at kong Erik blev dræbt, var blevet mindre pålidelig, fordi han måske havde skildret drabet med detaljer, vi ikke i sig selv kunne fæste så megen lid til. Tværtimod ville den detaljerede skildring have haft værdi for os, fordi den bedre havde sat os i stand til at vurdere også den grundlæggende oplysningens troværdighed.

Lad mig illustrere dette ved et eksempel hentet fra en beretning om begivenheder, der var på ca. 20 års afstand. Først gav vidnet en fremstilling i hovedtræk, og han oplyste da, at initiativet til et samarbejde mellem ungdomsforeningerne i den by, hvor han var formand for den socialdemokratiske ungdom, blev taget af en privatmand, som vi kan kalde »N«, der i sommeren 1940 indkaldte byens ungdomsledere til en sammenkomst. Da jeg bad ham forklare nærmere om denne start, gav han følgende uddybning:

For mit eget vedkommende fik jeg jo en ganske privat indbydelse, men selvfølgelig fik jeg den, fordi jeg var amtsformand for DsU. Det var »N«, der ringede til mig, om jeg ikke kunne komme derud. Jeg spurgte, hvad det var. Ja, det var bare sådan en privat invitation. Jeg var ikke klar over, om han skulle have bøger indbundet – jeg var bogbinder dengang – men jeg tog da derud den aften og så alle de ansigter, man jo kendte fra byen, KU's formand og andre. Der var vel nok blandt de ældre, der nu havde startet det, lidt for meget glæde over noget, som man egentlig ikke behøvede at glæde sig over. Jeg kan huske, »N« sagde: »Ser det ikke dejligt ud. Nu kan vi se, nu sidder KU's formand og DsU's formand og drikker te sammen. At vi allerede har kunnet opnå, at de kan sidde ved samme bord!« Da »N« var gået, sagde KU's for-

mand til mig: »Jeg tror ikke, Peter, at vi nogen sinde har drukket te sammen, men vi har da vist drukket nogen bajere sammen før.« . . . man havde jo uvilkårlig den tro, at DsU og KU trak revolverne, når de så hinanden. Det var vist den almindelige opfattelse, mens vi jo godt kunne være i stue sammen. Da jeg kom hjem fra det møde, var jeg meget betaget af hele ånden over det, og de sagde, at vi senere ville blive indkaldt til et lignende møde, og det havde vi også, og forinden kunne vi have talt lidt med vore foreninger om det. Det er klart, at jeg forespurgte i København formanden . . . , og han sagde: »Jeg har skam været til lignende møder her i København, og det ser helt all right ud, og det tror jeg er noget, vi skal have med at gøre . . .«

Der kan nok rejses kritik mod enkeltheder i denne fremstilling. Der kan både være tale om forvekslinger og udfyldning, og naturligvis er de ordrette replikker et udtryk for vidnets anekdotiske fortælleform, ikke for særlig eksakt erindring. Men sammenligner vi med den første knappe konstatering af, at initiativet udgik fra »N«, har vi alligevel vundet adskilligt. Tre situationer, indbydelsen, anekdoten om teen og bajerne og forespørgslen til forbundsformanden, viser hver på sin måde hen til »N« som initiativtageren. Antager vi andre teorier som rigtige, må vi forudsætte en ret særpræget kombination af fejltagelser for at kunne forklare fremkomsten af det detaljerede vidnesbyrd, mens den blotte konstatering ikke bød os så store vanskeligheder. Vidneudsagnet må siges at være styrket gennem tilføjelsen af detaljer.

Generelt kan vi udtrykke den sikkerhed, hvormed en kilde besvarer et givent spørgsmål, gennem de vanskeligheder, det volder os at forklare den, når vi antager andre hypoteser som rigtige. Med andre ord: dens udsagnskraft beror på dens evne til at *falsificere alternative hypoteser*.

Anskuet på denne måde er det muligt at specificere en kildes værdi i forhold til de *enkelte hypoteser*. Den citerede beretning sætter os i større forlegenhed, hvis vi antager, at vidnet selv tog det pågældende initiativ, end hvis vi tilskriver det en tredje person. Vi kan altså med særlig stor sikkerhed sige, at kilden udelukker en bestemt mulighed; ofte er det netop i dette begrænsede perspektiv, at beretningen kan yde et vægtigt supplement til kildematerialet.

*

Den svenske vidnepsykolog, professor *Arne Trankell* har i sin bog om vidnepsykologiens arbejdsmetoder opstillet en række positivt formulerede kriterier på udsagn, der bygger på virkeligheden. Nogle af dem kræver en testning af vidnet, som vi næppe kan foretage; men andre kriterier finder han i selve udsagnets indhold, og de må derfor påkalde vor interesse. Det er dog nødvendigt at gøre sig klart, at Trankell arbejder med retsmateriale

og navnlig har sin opmærksomhed henvendt på fantasifulde og bevidst usandfærdige udsagn. Som følge heraf siger han i de fleste tilfælde, at de og de træk viser eller sandsynliggør, at udsagnet beskriver en virkelig begivenhed, hvorved forvekslinger ikke udelukkes, forvanskninger kun i mindre grad.

Lad mig nævne nogle af de vigtigste. *Sekvenskriteriet* findes, når flere på hinanden følgende udsagn af samme vidne viser ændringer, der er i overensstemmelse med, hvad man naturligt måtte vente, når den mellemliggende tid og de skiftende omstændigheder tages i betragtning. Hermed rammes en pæl gennem teorien om, at det nødvendigvis svækker et vidne, at det skifter forklaring. Det må afhænge af, hvilke ændringer, der er tale om. Sekvenskriteriet angiver det modsatte yderpunkt, hvor troen på vidnets oprigtighed er styrket af forklaringsændringer.

Unikitetskriteriet er opfyldt, når forklaringen rummer unike detaljer, og *homogenitetskriteriet*, når flere uafhængige detaljer viser hen til samme forløb. De udelukker eller urimeliggør udfyldning og fri konstruktion, og jeg tror i og for sig, at disse kriterier er dem, vi kan få størst nytte af. Desværre savnes klare kendetegn på, om detaljer kan siges at være unike, og om de er uafhængige af hinanden. Vil man f. eks. prøve at anlægge dem på den stump beretning, jeg citerede før, kan man diskutere, om det ene og det andet kriterium er opfyldt, alt eftersom hvad man lægger i ordene unik og uafhængig.

Kompetencekriteriet udtrykker et velkendt fænomen, nemlig at visse udsagn rummer enkeltheder, som vidnets begrænsede erfaring ikke tillod ham selv at finde på. Vi kender det fra Herodots beskrivelse af fønikernes sejlads syd om Afrika med de hertil knyttede observationer af solens stilling, en detalje, der jo ofte er fremhævet som et vægtigt vidnesbyrd.

Det er utvivlsomt en spændende og lovende vej, Trankell er slået ind på, skønt man vel endnu må sige, at kun et fåtal af vore problemer kan løses ved at indregnes under de ret specielle kategorier, der er tale om. Til kildelæsning rummer hans bøger fortrinlige eksempler, der ikke bliver mindre velegnede af, at hans hypoteser af og til ægger til modsigelse.

*

Foreløbig er vi dog nok oftest henvist til at vurdere beretningens vidnesbyrd ud fra lidt mere skønsmessige beregninger, som bygger på en betragtning over emnet, vidnet og deres indbyrdes forhold. Lad mig derfor vende tilbage til *indlæringspsykologien*, som jeg forlod med en konstatering af, at den ikke kan give os noget talmæssigt udtryk for beretningers pålidelighed.

Hvad vi kan lære af indlæringspsykologien er, hvilke betingelser der fremmer og hæmmer indlæring og erindring, og skønt den ikke direkte tager sigte på det, kan vi dog også af dens resultater drage visse slutninger om erindringernes pålidelighed.

Erindringens grund lægges ved indlæringen, eller i vort tilfælde indprægningen. Denne lettes i væsentlig grad, hvis emnet er *meningsfyldt* for vidnet. Har vi hørt en tale uden at forstå den, kan vi som regel heller ikke huske noget af den, og i hvert fald vil den være glemt efter nogen tids forløb. Der består dog her den ubehagelige anden mulighed, at man giver det meningsløse en ny mening ved omfortolkning. Det kan særlig tydeligt iagttages under forsøg, hvor man har ladet en historie vandre fra fortæller til fortæller og iagttaget de ændringer, den undergår.

Et ret simpelt eksempel forekommer i et eksperiment, hvor der i beretningen indgik et brev, adresseret til det tyske konsulat og indledt med ordene »Kære Anna«. Adresse og overskrift gav modsatte associationer, som ikke lod sig bringe i overensstemmelse med hinanden, med det resultat, at det ene brev blev til to breve, et til konsulatet og et til »Kære Anna«. Endnu mere dybtgående omtolkninger forekommer, hvor det er selve pointen, der ikke forstås. I almindelighed vil vi nok stille det krav til vidnet, at han må have været kapabel til at forstå begivenhederne og helst også have mødt dem med en vis forhåndsorientering. Det kan være svært at konstatere, da vi jo ifølge sagens natur ikke på forhånd ved fuld besked om de emner, vi studerer. Noget vil vi dog altid kunne sige, når vi kender vidnets forudsætninger, interesser og placering.

Foruden forståelsen har det også betydning, i hvor lang *tid* emnet har kunnet iagttages og indpræges, hvor stærk en *motivation* indprægningen har haft, og hvor ofte vidnet har styrket sin erindring ved *memorering og fortælling*. Motivationen er vel den faktor, der tydeligst præger erindringen, og den kan i reglen antages at have relation til vidnets interesser og hans aktivitet ved den pågældende lejlighed. Navnlig i sene beretninger kan man iagttage dens virkninger. Vidner med forskellig motivation kan skildre samme begivenhed så forskelligt, at det kun med besvær lader sig erkende, at det ikke drejer sig om forskellige lejligheder. Et oplagt eksempel fandt Henrik Nissen og jeg i beretninger om de første møder ved dannelsen af Dansk Ungdomssamvirke i 1940. Vi interviewede deltagere, som havde repræsenteret politiske ungdomsforeninger, og for dem stod det sådan, at møderne havde drejet sig om bilæggelse af de politiske modsætninger; men repræsentanter for kristeligt ungdomsarbejde skildrede dem som en strid om, hvorvidt sammenslutningen skulle have et kristeligt formål.

Også forskellige led i en handlingskæde erindres af samme vidne med varierende sikkerhed. I oktober 1943 vedtog en række ungdomsforeninger en protest mod jødeaktionen, og i 1961 oplyste et førstehåndsvidne, at han i den anledning opsøgte fhv. udenrigsminister Munch, der frarådede protesten med den motivering, at man kun opnåede at tirre tyskerne, så de satte hårdere ind i eftersøgningen af de jøder, der var undsluppet. Denne samtale kan kontrolleres gennem en samtidig optegnelse af Munch og er erindret meget nøjagtigt. Men derefter forklarer vidnet, at man på grund af Munchs og andre politikeres modstand foretog en afsvækkelse af resolutionen, og det er ikke rigtigt; protesten afleveredes uændret. Forklaringen ligger i, at diskussionen stod på i nogle dage, og at vidnet her udfoldede en aktivitet, mens selve protesten, da den først var afleveret, ikke tiltrak sig yderligere interesse. Derfor stod situationens udgang – som det ofte er tilfældet – ret dunkelt for vidnet, som derefter har foretaget en rekonstruktion på grundlag af, hvad han kunne huske, og derved er han gået ud fra, at man har bøjet sig for Munchs argument.

Ethvert vidneudsagn er en rekonstruktion på grundlag af erindringen. Og netop et samvittighedsfuldt vidne vil bestræbe sig på at verificere sin hukommelse, hvor den forekommer ham dunkel. Vi må derfor stadig regne med, at de elementer, der har præget sig dybest i erindringen, med tiden kommer til at påvirke dennes øvrige dele, fordi en del af det tomrum, glemslen efterlader, udfyldes med træk, der fremkommer ved slutninger ud fra sikre punkter. Det er f. eks. tydeligt, når det gælder kronologien; efter en vis tids forløb har man kun et meget begrænset antal kronologiske holdepunkter, hvorfra rekonstruktionen foretages, sådan gør vi jo allesammen.

Det er altid vigtigt at søge at blotlægge, hvilke *udgangspunkter*, rekonstruktionen har. Vidnet yder sommetider selv en vis hjælp ved at erkende, hvad der er ræsonnementer; men da det sjældent eller aldrig er den første reproduktion, der foretages i beretningen, kan han ofte ikke selv skille sine udgangspunkter ud. Her kan indlærings- og vidnepsykologien yde betydelig hjælp ved at sætte os i stand til at skønne over, hvilke dele af erindringen, der kan formodes at være bedst bevarede, og hvilke forvanskninger, vi hyppigt må regne med.

*

Det kan være deprimerende at følge, på hvor mange måder erindringen kan forvansknes. Udfyldning, efterrationalisering, forveksling osv. er påtrængende fejlmuligheder, vi ofte savner midler til at tilbagevise, når vi betragter det enkelte vidnesbyrd isoleret. Vi vil da på forskellig måde søge

at få det verificeret. Men på samme måde vil også vidnet bære sig ad, og i nogle tilfælde kan vi gå ud fra, at hans *verifikationsmuligheder* har været så gode, at fejl er usandsynlige. Det gælder således en række elementære oplysninger om bopæl, beskæftigelse etc., som har været af længere varighed, og til hvilke vi må regne med, at vidnet har knyttet så fast og mangfoldig en erindring, at han er i stand til at korrigere for fejl.

Verifikationsmulighederne vil i reglen være bedst for oplysninger, vidnet sætter i forbindelse med sin egen fortid. Det vil for størstepartens vedkommende dreje sig om egne oplevelser, og det er en af grundene til, at vi i reglen foretrækker førstehåndsvidnet. Oplysninger på anden hånd har man ikke så gode kontrolmuligheder overfor, husker dem i reglen heller ikke så godt. Der er dog en vigtig undtagelse, idet man sætter visse oplysninger, man har modtaget på anden hånd, i relation til sig selv. I meget sene beretninger, der så godt som udelukkende indeholder øjenvidneskildringer, sker det, at vidnet dog derudover har kunnet huske, at der ved en lejlighed, hvor han ikke var tilstede, blev udtalt anerkendende ord om ham selv eller en gruppe, han identificerede sig med. Denne erindring er andenhånds, men må nok i visse henseender sidestilles med øjenvidneskildringer.

*

Når vi vurderer en kilde, råder vi jo i reglen over muligheder for at verificere dens udsagn. Vi tager heller ikke i betænkning at anføre dette forhold som et hovedargument, når vi bruger sent eller på anden måde tvivlsomt beretningsstof. Denne *verificering* er imidlertid ikke uproblematisk. Det har nemlig ingen betydning, at vi direkte kan bekræfte et udsagn gennem sikkert kildemateriale, for det vil jo sige, at vi i forvejen havde fuld dækning for den pågældende dom, og så er det mere omtvistelige materiale ganske enkelt overflødigt. Den sikre verificering må vi først og fremmest benytte til at danne os et helhedsindtryk af beretningen. Herved må vi imidlertid igen tage sondringer i brug mellem forskellig erindringsstyrke, mellem enkle og komplicerede tolkninger, emnernes forskellige påvirkelighed for tendens etc., så vi sammenligner udsagn, vi i så henseende regner for nogenlunde ensartede. Hvis vi f. eks. i den beretning om protestresolutionen, jeg omtalte før, havde sluttet fra vidnets gode hukommelse om første del af forløbet og antaget, at han også huskede anden del rigtigt, havde vi begået en fejl, vi kunne have undgået ved at sondre mellem de forskellige betingelser for indprägning.

Visse problemer rejser sig også, når vi på grundlag af en *kombination af beretninger* drager slutninger, vi ikke anså for hjemlet i nogen enkelt af beregningerne. Kilder kan bekræfte hinanden på flere måder. Der kan

være tale om, at kilderne rummer overensstemmelser, vi simpelthen kun kan forklare ved, at de begge har relation til en bestemt begivenhed. Eller forholdet kan være det, at vi for at falsificere flere vidnesbyrd må antage en usandsynlig kombination af fejltagelser. Igen må vi tage udsagnenes individuelle svagheder i betragtning. Hvis disse falder sammen, kan vi ofte forklare udsagnenes overensstemmelse med, at vidnerne har begået samme forveksling, efterrationalisering eller andre fejltagelser, der i visse tilfælde kan være så nærliggende, at gentagelse ikke vækker undring. Det samme gælder, hvis kilderne lider af samme tendens. Endnu oftere er der dog tale om, at vidnerne ikke kan betragtes som selvstændige, men at de er repræsentanter for samme tradition. Det gælder ikke kun, når det ene vidne har sine oplysninger fra det andet, eller de har fælles kilde. Fænomenet opstår også og hyppigt mellem øjenvidner indbyrdes. Man kalder det *gruppeforklaring*.

I samtiden er ufuldstændighed i opfattelsen eller tolkningsvanskeligheder ophav til gruppeforklaringer. Der sker et færdselsheld, og mange vidner aflægger i retten overensstemmende vidnesbyrd, der dog må forkastes. Baggrunden er, at umiddelbart efter, at de to biler er stødt sammen, er en livlig diskussion mellem øjenvidnerne indledt. Den domineres af en mand af den vitale og selvsikre type, der præcis kan forklare, at det var lastbilen, der blinkede til højre, men kørte ligeud. Og lille fru Hansen, der var på vej over til grønthandleren efter et pund tomater, og De og jeg, der gik i vore egne tanker og først kom til bevidsthed, da vi hørte braget, vi begynder nu dunkelt at kunne erindre dette blinklys, og bliver vi yderligere foreholdt, at vi stod i den bedst tænkelige observationsvinkel, ja så så vi det simpelthen.

Når nogen tid er forløbet, dannes nye gruppeforklaringer, når man genopfrisker fælles oplevelser. I den hyggelige atmosfære, der råder, siger man ikke hinanden imod, uoverensstemmelserne lader sig på en eller anden måde harmonisere, alle er enige om at undgå pinlige detaljer osv. Går vi atter nogen tid frem, har denne fælles rekonstruktion fortrængt det første erindringsbillede, og vidnerne er ikke længere i stand til at skelne mellem, hvad der oprindeligt var egne og andres oplevelser. Der vil altid være en særlig tilbøjelighed til gruppeforklaring blandt vidner, der har fælles holdning over for emnet og derfor beskriver det med samme tendens.

*

Jeg skal ikke bruge mere tid på disse almindeligheder, men vil gerne slutte med at sige, at vi ikke skal vente på, at psykologien løser alle vore

vanskeligheder. Vi kan hente nyttige retningslinier her; men tilbage bliver stadig den opgave at interpretere disse retningslinier på de emner, vi sædvanligvis arbejder med. De spredte betragtninger, jeg har trukket frem, skal kun opfattes som en påpegning af, at der findes muligheder for gennem en mere differentieret karakteristik af beretninger og enkelte udsagn at danne sig en bedre motiveret opfattelse af betydelige kildegrupperes udsagnskraft. Jeg har navnlig hæftet mig ved erindringen. Hertil må vi lægge de to andre hovedprocesser, tolkning og reproduktion. Ved at studere disse tre faktorer hver for sig og i sammenhæng må vi kunne give en mere nuanceret vurdering af beretningers udsagnskraft og også bedre erkende, i hvilke henseender den samtidige beretning udmærker sig fremfor den senere, øjenvidnet fremfor andenhåndsvidnet. Måske det for kildefattige tiders vedkommende kun vil række et lille skridt frem; i den nyeste tids historie med dens opsvulmning af beretningsmaterialet og dens særlige muligheder for ved vidners hjælp at kaste lys over nye emner vil en udvikling af kildekritikken på dette område bidrage til at dække det mest presserende metodiske behov.

KVANTITATIV METOD I HISTORISK FORSKNING

Af Jörgen Weibull.

Docent Jörgen Weibull, Lund, karakteriserer kort den kvantitative metode som en måde at udnytte kildematerialet på, så man ved at se bort fra individuelle særtræk klassificerer materialet og derved muliggør en talmæssig behandling af det under udnyttelse af statistisk metode. Heri er intet principielt nyt, men den øgede interesse for sociale og økonomiske problemstillinger har sammen med de moderne tekniske muligheder for behandling af massedata forstærket interessen for den kvantitative metode. En diskussion af metodens muligheder i en historisk sammenhæng mangler imidlertid. Med udgangspunkt i en undersøgelse, forfatteren sammen med statistikerens Christer Weibull har gennemført af sammenhængen mellem stemmeafgivning og social gruppering, peger han på nogle af de tolkningsproblemer, en statistisk behandling af massedata kan frembyde. Bl. a. understreges, at ved behandlingen af historiske (ikke-eksperimentelle) situationer kan man kun negativt fastslå, at et givet materiale ikke modsiger en given hypotese. Man kan ikke gå ud fra, at det matematisk bedste resultat er det historisk bedste. Historikerens kritiske sans må derfor ikke svækkes over for korrelationskoefficienter, tabeller og diagrammer. Statistisk bearbejdelse og matematisk analyse giver os nye data i hænde, men de skal som andre data kritiseres og tolkes. Indledningen gengives her uden ændringer.

I »the presidential address» vid American Historical Associations årsmøde i Chicago häromåret behandlade professor Carl Bridenbaugh metodproblem i historisk forskning av idag och vände sig därvid särskilt mot samhällsvetenskapsmännens sätt att behandla historiska problem, deras forskningsmetod och framför allt de starka intryck historikerna på senare tid tagit av dem. »Their (the social scientists) greatest deficiency is their lack of human understanding, which is the first requirement of the good historian; they do not understand or care about chaps. They deal in statistics, with units and trends, hoping to deduce laws of society; their works are primarily systematic, reveal little if any historical sense, and they ignore chronology.» . . . »Realization that historical facts are unique in character, space, and time», fortsatte Bridenbaugh, »restrains the historian from trying to fit them into a rigid theory or fixed pattern – and here he can render emergency yeoman service to his unhistorical colleagues in other disciplins.» . . . »The finest historians», framhöll han

slutligen, »will not be those who succumb to the dehumanizing methods of social sciences, whatever their uses and values, which I hasten to acknowledge. Nor will the historian worship at the shrine of that Bitch-goddess, *Quantification*.« (American Historical Review, Jan. 1963).

Så långt Carl Bridenbaugh.

Som en motpol till denne kan nämnas den kände engelske historikern Sir Lewis Namier, som varnar för tendensen att överdriva individens roll i historien och framhäver de faktorer, som är möjliga att underkasta kvantitativ behandling. Hans lärjungar på båda sidor om Atlanten har fört dessa tankegångar vidare och menar sig kunna underkasta alla historiska problem kvantitativ analys, reducera det subjektiva momentet och förvandla historia till en objektiv vetenskap, vars resultat kan uttryckas i siffror, tabeller och diagram.

I ett tal vid American Sociological Associations årsmöte 1962 polimerade Arthur Schlesinger, Jr. skarpt mot denna värdering av den kvantitativa metoden. Tricket är, framhöll Schlesinger, att dessa historiker bortser från hela den rad av frågeställningar, som inte kan underkastas kvantitativ analys. »The humanist«, underströk Schlesinger, »does not deny the value of the quantitative method. What he denies is that it can handle everything which the humanist must take into account; what he condemns is the assumption that things which quantitative methods can't handle don't matter.« (American Sociological Review, Dec. 1962).

Vad innebär denna kvantitativa metod, som väcker så starka känslor?

Kort sagt, att genom bortseende från individuella särdrag klassificera det föreliggande källmaterialet och därigenom möjliggöra en siffermässig behandling därav med utnyttjande av statistisk metod.

Teoretiskt innebär detta ingenting nytt. Redan då man adderade källbelägen för den ena eller andra uppfattningen – en i och för sig förkastlig metod – använde man kvantitativ metod i dess enklaste form.

Kvantitativ metod är alltså en fråga om *sättet att utnyttja källmaterialet* – inte i och för sig källmaterialets egen karaktär. Teoretiskt sett kan källor av vad slag det vara må bli föremål för kvantitativ behandling. I praktiken däremot lämpar sig vissa typer av källmaterial bättre för kvantitativ analys än andra. I dagligt tal har därför också kvantitativ metod kommit att sammankopplas med källmaterial av en viss typ – främst det som ger massdata av inbördes enhetlig karaktär, som t. ex. jordeböcker, skattelängder, befolkningsstatistik, tulluppgifter, valresultat osv.

Granskar vi närmare de två olika typer av källmaterial, som jag nyss nämnde, finns vissa grundläggande skillnader.

Så länge historieforskningen framför allt sysslade med politisk historia, personhistoria och krigshistoria bestod källmaterialet främst av akter och diplom, brev och dagböcker samt berättelser av olika slag. Till sin art ett berättande material med enstaka inslag av kvarlevor i form av aktstycken från själva det händelseförlopp, som var föremål för undersökningen. Hela den klassiska källkritiken – Bernheims, Seignobos' och Erslevs – är också uppbyggd på en historieforskning av denna art och inriktning.

Med det växande intresset för ekonomisk och social historia, som är en följd av en mera materialistisk grundsyn och våra dagars hela samhällsuppfattning, har intresset mer och mer kommit att riktas också mot källmaterial av annat slag. Såväl samhällets som den enskildes verksamhet har i alla tider avsatt spår i form av räkenskaper och verifikationer, uppbördslängder, befolkningsuppgifter i kyrkoböcker och folkbokföring, legala dokument av olika slag som t. ex. bouppteckningar, register, ansökningar, beviljade tillstånd osv. Karakteristiskt för detta källmaterial är att det består av ett stort antal enhetliga uppgifter. Tagna var för sig ger de endast en enda, ofta oväsentlig uppgift om varje individuell enhet. Tillsammans öppnar de däremot stora möjligheter till information om samhällstillstånd och förändringar i samhällets ekonomiska och sociala struktur.

Ursprungligen har dessa uppgifter – med undantag kanske för den rena statistiken – tillkommit i helt annat syfte än att tjäna historieskrivningen. Det sätt varpå uppgifterna tillkommit eller insamlats, syftet därmed och den behandling de underkastats måste därför noga klarläggas, innan de kan utnyttjas som historiskt källmaterial. I många fall måste också historikern gå till de primära data som föreligger, upplösa den ram i vilken dessa redovisas och bortse från de samband, som inom denna skapats dem emellan, och själv reorganisera dem i kategorier mera lämpade för den frågeställning, som är föremålet för hans undersökning. Att detta skapar stora, ibland svårbemästrade problem säger sig själv.

Kvantitativ metod och utnyttjande av massdata som historisk källa är ingalunda något inom forskningen alldeles nytt. Jag behöver här blott minna om *Hans Forssells* »Sveriges inre historia från Gustaf den förste» (1869–75), »Sverige 1571» (1872–83) och hans »Anteckningar om Sveriges jordbruksnäring i 16:e seklet» (1884), där Hans Forssell på grundval av räkenskaper, jordeböcker och uppbördslängder av olika slag tecknade en helt ny bild av 1500-talets Sverige; *Nina Bangs* utgåva av Öresundstullräkenskaperna (1906; 1922) och den roll dessa spelat inte bara för kännedomen om sjöfart och varuutbyte utan för hela Nordens historia;

Väinö Voionmaas studier i Finlands ekonomiska historia, där han bl. a. med utgångspunkt från 1500-talets skattelängder behandlat medeltidens och reformationstidens förvaltnings- och finansproblem; samt *Asgaut Steinnes* undersökningar av samhällsförhållandena i Norge på grundval av skattelängder och jordeböcker. Som svensk vill jag kanske i detta sammanhang nämna ytterligare två namn: *Gustaf Sundbärg*, som genom emigrationsutredningen är portalgestalten för den på demografiska uppgifter grundade forskningen, samt *Eli Heckscher* med sin »Sveriges ekonomiska historia».

Men även om de kvantitativa metoderna i och för sig inte är något nytt i nordisk historisk forskning har dock de därmed förenade problemen på senare tid fått en aktualitet som aldrig förr. Orsaken är dels det ökade intresset för ekonomisk och social historia, dels och framför allt de nya möjligheter modern teknik öppnat för behandling av massdata. Forskningen av idag kan sålunda behandla och utnyttja material av en storleksordning, som ännu för bara några år sedan var helt otänkbart. Dessa nya möjligheter har också fått viktiga konsekvenser i metodiskt avseende, konsekvenser som hittills ännu inte blivit föremål för någon mera ingående diskussion.

Den kvantitativa metoden, dvs. utnyttjandet av massdata som historiskt källmaterial, ställer två metodiska problem av delvis olika art:

1. Kritiken av de enskilda data, som är föremål för behandling;
2. Sättet att bearbeta och utnyttja dessa data, dvs. en värdering av de olika möjligheter till bearbetning, som numera finns samt de problem, som är förknippade med historisk rekonstruktion på grundval därav.

Det första problemet, källkritik av massdata, innebär i korthet vederbörlig hänsyn till uppgifternas tillkomsthistoria, det syfte i vilket de samlats, formen för trädning och den tendens dessa faktorer eventuellt kan medföra. Denna form av »källkritik av massdata» innebär metodiskt inget nytt, är allmänt erkänd som ett nödvändigt led innan materialet kan utnyttjas för kvantitativa beräkningar och har i många fall med framgång tillämpats. Några exempel.

I diskussionen om Sveriges inre tillstånd under det stora nordiska kriget, som nära sammanhänger med värderingen av Karl XII och hela synen på Sveriges stormaktstid, lade Gustaf Edvard Axelson uppgifterna om antalet ödehemman i landshövdingeberättelserna till grund för sina slutsatser – en i mörka färger hållen bild av tillståndet i landet. Sigurd Schartau fram-

höll emellertid landshövdingeberättelsernas tendens och betecknade dem som överdrivna svartmålningar, tillkomna i syfte att bereda det egna länet lättnader och befrielser från vidare utskrivningar och extra pålagor. Själv lade Schartau istället landsböckernas avkortning av ödehemman till grund för sina slutsatser och fann, att antalet ödehemman inte var så stort som väntat och att kriget ingalunda förorsakat uppkomsten av något större antal nya ödemål. Slutsatsen blev, att förhållandet i landet vid Karl XII:s död var bättre än man tidigare ansett, hans politik mera försvarlig än tidigare framställts. Gunnar Olander gick ett steg längre och vände sig till källorna för landsböckernas uppgifter om antalet ödehemman: de till landsböckerna fogade verifikationerna. Han kunde här påvisa, att landsböckernas ordinarie avkortningsuppgifter inte alltid redovisade hela antalet ödehemman utan endast gammalt ödemål, att det verkliga antalet ödehemman var långt större än Schartau menat och tillståndet i landet följaktligen långt sämre. Senare forskning har emellertid visat, att också verifikationernas redovisning av ödemålet har en stark formell karaktär och att man inte på grundval av en isolerad avkortningspost – ödeavkortningen – kan draga några säkra slutsatser om det inre tillståndet vid olika tidpunkter eller i olika delar av landet (J. Weibull, Scandia 1958).

Ett annat exempel. I svensk handelsstatistik redovisas export och import under 1800-talet och 1900-talets första år under det land dit varan fördes eller därifrån den kom – vare sig detta var dess definitiva destination eller ej. Systemet medförde bl. a., att Sverige från år 1902 under den svensk-norska unionens sista år, några år efter mellanrikslagens upphävande, plötsligt enligt statistiken fick en starkt ökad export till Norge. Förklaringen är helt enkelt tillkomsten av Ofotenbanan och en närmare granskning av siffrorna visar, att ökningen av exporten uteslutande berodde på de väldiga mängder järnmalm vi därmed enligt statistiken skulle exporterat till Norge, närmare bestämt till Narvik. I detta fall är det lätt att avslöja felet och korrigera det. Men att på grundval av denna statistik rekonstruera vår handel på Förenta Staterna, som under 1800-talet nästan i sin helhet gick via engelska eller tyska hamnar och därifrån på främmande kölar till Amerika, är en hart när omöjlig uppgift. Att hänsyn till de statistiska primäruppgifternas karaktär i detta fall måste tagas, inser var och en som känner deras egenheter – men i praktiken har detta sällan skett vid skildringar av Sveriges utrikeshandel under 1800-talet.

Nog med exempel. Nödvändigheten av detta slag av källkritik av massdata är något, som numera allmänt erkännes och efter bästa förmåga tillämpas. De grova misstag, som i detta avseende begåtts, tillhör den

kvantitativa metodens barnsjukdomar. Metodiskt och teoretiskt är de problem som är förknippade därmed triviala, även om de i praktiken är nog så viktiga och ofta synnerligen svårbemästrade. Diskussionen om den kvantitativa metodens användning och därmed sammanhängande problem har därför också i kanske alltför hög grad stannat inför denna »källkritik av massdata». Den metodiskt vida intressantare frågan, om möjligheterna att utnyttja de fakta det med kvantitativa metoder bearbetade källmaterialet ställer till vårt förfogande, har kommit i skymundan.

För att förstå de problem, som är förknippade med historisk rekonstruktion på grundval av kvantitativ analys, först några ord om modern datateknik.

Datamaskinen betraktas av många humanister med en sorts skräckblandad vördnad – bara påpekandet att man i sitt arbete utnyttjat datamaskiner som hjälpmedel tycks ha ett värde i sig. Därför vill jag gärna börja med att framhålla, att en datamaskin dock inte är något annat och mera än en räknemaskin – bara något snabbare.

Så länge vi arbetade med räknedurra och additionsmaskin, gick arbetet inte fortare än att vi utan alltför stora svårigheter kunde följa med. Den moderna datamaskinen däremot arbetar mycket snabbare än någon mänsklig hjärna. Och det är där hemligheten ligger. Genom sin snabbhet och genom att den – som en konsekvens därav – kan behandla och behärska ett material oändligt mycket större än vi själva kan hålla i huvudet och överblicka, gör den på lekmannen intrycket av ett slags trolleri.

För historikerna öppnar datamaskinen nya möjligheter. Massdata av en typ, som tidigare inte har kunnat bearbetats helt enkelt på grund av sin mängd, kan nu både överblickas och behandlas. Så t. ex. data om emigration och immigration, där det rör sig som i USA om millioner individer årligen, så också t. ex. tidningsmaterial, som föreligger i en omfattning, att det tidigare inte kunnat överblickas och än mindre systematiseras och bearbetas.

Men det är inte bara förmågan att överblicka och systematisera ett långt större antal data än tidigare, som öppnar nya möjligheter. Viktigare än detta är – åtminstone ur metodisk synpunkt – de nya möjligheter som datamaskinen ger att bearbeta detta källmaterial. Låt mig illustrera det med ett exempel.

För en djupare förståelse av det politiska förloppet är kännedomen om de politiska partiernas sociala rekrytering och den sociala strukturen av

deras röstunderlag i val av stor betydelse. Utformningen av ett parti-program sker inte utan hänsyn till de väljargrupper partiet ifråga representerar eller anser sig representera. Det samma gäller partiets initiativ och ställningstagande i riksdag och regering.

Den svenska valstatistiken redovisar för riksdagsmannavalen 1911-1948 inte bara antalet röster fördelade på respektive politiska parti, utan också yrkesfördelningen för de i varje valdistrikt röstande. En dylik statistik, där de avgivna rösterna fördelats efter de röstandes yrke och socialgrupp, ger enastående möjligheter för historikern att med moderna metoder angripa problemet om hur starkt stöd det ena eller andra politiska partiet haft och har inom olika yrkeskategorier och socialgrupper. Problemet består helt enkelt i att fördela de röster partiet erhållit i ett valdistrikt eller en valkrets på yrkesgrupper. Antar man, att valresultatet är en direkt funktion av den sociala grupperingen, bör de procenttal man på detta sätt finner stämma även i andra valkretsar. Räknar man på detta sätt över alla valkretsar i hela riket, kan man genom regressionsanalys finna den procentuella andel av rösterna inom var yrkesgrupp, som tillämpade i rikets samtliga valkretsar ger de matematiskt bästa möjliga värdena.

Carl-Gunnar Janson har i sin avhandling »Mandattilldelning och regional röstfördelning» (1961) genom regressionsanalys på detta sätt beräknat de olika politiska partiernas röster fördelade på tre yrkeskategorier.

Gösta Carlsson har i sin undersökning »Partiförskjutningar som tillväxtprocesser» (Statsv. tidskr. 1963) tagit upp samma problem, men med en delvis annan metod. För att undvika de negativa värden och värden över 100 %, som Janson i sin undersökning ibland erhållit, har Gösta Carlsson istället utgått från modeller, konstruerade utifrån den allmänna kännedom vi äger om de politiska partiernas sociala struktur. Procentsatserna inom varje yrkesgrupp – Carlsson laborerar med 6 sådana – har därvid valts så, att summan av det antal röster detta ger för hela riket stämmer med det antal röster partiet i fråga verkligen fått. Dessa »fritt valda» modeller prövas sedan valkrets för valkrets och vid olika valtillfällen. Korrelationen beräknas mellan den »väntade röstandelen» – dvs. den modellen ger – och den »observerade röstandelen» – dvs. det antal röster partiet ifråga verkligen fått valkrets för valkrets. Felvarians och motsvarande standardavvikelse bestämmes, som ett uttryck för hur god anpassning till den regionala variationen de olika modellerna ger.

Carl-Gunnar Janson har sålunda gjort *en* regressionsanalys per parti med fördelning på tre yrkesgrupper; Gösta Carlsson prövat sex olika mo-

deller med användande av en indelning i sex yrkeskategorier, men istället begränsat sig till ett enda politiskt parti, det socialdemokratiska. Med datamaskinens hjälp kan det mycket omfattande räknearbetet i hög grad underlättas. I den undersökning av samma slag, som statistikern Christer Weibull och jag förra året utförde, gjorde vi inte mindre än ett hundratal regressionsanalyser med olika yrkesindelning och olika villkor för resultatet. Vidare prövade vi på samma sätt som Gösta Carlsson olika modeller så konstruerade, att procentsatserna för varje yrkesgrupp stegvis förändrades och olika kombinationer på detta sätt systematiskt prövades. Korrelationskoefficienten beräknades på detta senare sätt för ett mycket stort antal olika modeller för vart parti.

Men det är inte omfattningen av räknearbetet som i och för sig skänker dessa nya undersökningar dess intresse ur metodisk synpunkt. Problemet är framför allt på vad sätt resultaten kan och bör utnyttjas. Jag skall här söka belysa några av dessa problem med utgångspunkt från samma exempel jag nyss berört – undersökningen av de politiska partiernas sociala struktur, eller rättare, röstfördelningen på olika partier inom skilda yrkeskategorier och socialgrupper.

Först något om själva grundindelningen efter vilken data systematiseras – i detta fall indelningen i yrkesgrupper. Teoretiskt förefaller detta enkelt: valet av yrkesgrupper måste bestämmas av de frågeställningar man vill belysa, som t. ex. stad–land, storstad–småstad, småbrukarbygd–storgodsområde, eller rent regionala skillnader som i mitt fall. t. ex. norrlandsfrisinne–mellansvensk liberalism–smålandsfrisinne, osv.

Men i praktiken är det inte så enkelt. Dels begränsas möjligheterna ofta av den indelning av data källmaterialet erbjuder – i vårt speciella fall ingen större svårighet, då valstatistiken fördelar de röstande på inte mindre än 26 olika yrkeskategorier. Betydligt värre är då det matematiska kravet på att grupperna inte får bli av alltför olika storlek, så att den minsta gruppen bara utgör en bråkdel av den största och därför väger alltför lätt. Vad resultatet i så fall kan bli framgår t. ex. av John Olssons undersökning på 1920-talet, där han bl. a. fann att det inte finns någon som helst korrelation mellan socialgrupp I på landsbygden och antalet röster på de borgerliga partierna (Statsv. tidskr. 1923). Det enda parti, som visade någon korrelation med socialgrupp I, var det socialdemokratiska. Förklaringen är helt enkelt, att socialgrupp I endast utgjorde 4 % av de röstande på landsbygden och därför inte förmådde påverka resultatet.

Metodiskt sett mera svårbemästrat är problemet om resultatens be-

roende av antalet faktorer. Om man i likhet med Carl-Gunnar Janson slår ihop yrkesgrupperna så att endast tre återstår, finner man delvis andra samband än om man arbetar med sex yrkesgrupper, även om dessa senare bara är en ren uppsjälkning av de tidigare tre. Detta beror på ett välkänt statistiskt fenomen, nämligen att ett samband kan helt förändra karaktär om man tar med fler faktorer eller – som i detta fall – delar upp de faktorer man har i delfaktorer. De svårigheter detta medför har tidigare inte, mig veterligen, observerats av historikerna.

Ett annat problem av liknande slag är att man vid vanlig regressionsanalys i många fall erhåller negativa värden eller värden över 1 (100 %) för ett partis röstandel inom en viss yrkesgrupp. Självklart måste koefficienterna för ett politiskt partis röstandel inom varje yrkesgrupp vara ett positivt tal mellan 0 – 1 (0–100 %). Negativa värden och tal över 1 (100 %) är i detta sammanhang orimliga. Ett sätt att lösa problemet är att sätta alla negativa värden till 0, alla värden över 1 till jämnt 1 (100 %). Det måste dock i så fall observeras, att ändras en koefficient – t. ex. en med negativt värde till 0 – så ändras de övriga koefficienterna inte bara i proportion härtill. Resultatet blir i många fall ett helt annat än tidigare: i det här nämnda exemplet blir sålunda bilden av de politiska partiernas röstandel inom olika yrkesgrupper en helt annan än den regressionsanalysen ursprungligen givit.

Den undersökning Christer Weibull och jag gjort på det valstatistiska materialet visar sålunda, att en regressionsanalys kan erbjuda stora tolkningssvårigheter. Samma data med endast obetydliga förändringar i uppdelning eller gruppering kan ge helt olika resultat.

Och därmed är jag framme vid själva huvudproblemet: tolkningen av de resultat den kvantitativa analysen ställer till vårt förfogande.

Först ett rent teoretiskt resonemang. Valresultat kan inte – lika litet som de flesta andra data vi historiker underkastar kvantitativ analys – rimligen anses vara experimentella resultat i statistisk mening. En statistisk analys av dessa data måste därför begränsas till att avse en beskrivning och en prövning av i förväg uppställda hypoteser. De slutsatser man kan dra blir därför i första hand vilka samband som kan finnas. Det bör i detta sammanhang särskilt observeras, att man i icke-experimentella situationer inte kan dra den slutsatsen, att materialet stöder en viss hypotes, utan bara att materialet inte motsäger hypotesen.

Om man således hypotetiskt antager, att det existerar ett visst samband mellan den regionala variationen i fråga om fördelningen av rösterna på ett visst politiskt parti och de regionala variationerna i yrkesfördelningen,

kan man kanske visa, att detta antagande inte *motsäges* av materialet, men därav följer naturligtvis inte, att det måste vara så. För den saken fordras, att man dessutom visar, att materialet motsäger varje annan form av samband. En statistisk analys kan alltså bara visa vilka samband som är förenliga med det föreliggande materialet – inte mer.

Och detta är en punkt där vi historiker ofta syndar: finner vi en korrelation framställer vi ofta orsakssambandet som säkert och odisputabelt. En allvarlig varning för siffrornas trollmakt är här på sin plats. Det kritiska sinne, som är så utpräglat, när det gäller berättande källor, träder ofta helt ur funktion inför korrelationskoefficienter, tabeller och diagram.

Till sist: är det matematiskt bästa resultatet nödvändigtvis det historiskt riktigaste?

Frågan har tidigare mig veterligen inte ställts, antagligen helt enkelt därför att före datamaskinens tid man i allmänhet bara genomfört *en* beräkning och därför bara nått *ett* resultat – i allmänhet det »matematiskt bästa«. De rent matematiskt sämre resultaten har man sällan gjort sig mödan att beräkna. Men därför saknar de ingalunda intresse. Endast om man förutsätter, att resultatet är en direkt funktion av den eller de faktorer, som tagits med i beräkningen och enbart av dessa – i det ovan nämnda exemplet valresultatet av väljarnas yrke och sociala ställning – är det matematiskt bästa resultatet också det historiskt riktigaste. Men det historiska förloppet är i verkligheten långt mera komplext, faktorerna som påverkat resultatet långt flera än man i någon undersökning av detta slag kan överblicka och räkna med. Varje undersökning innebär därför en långt driven förenkling, där endast någon eller några faktorer tagits med och resultatet betraktas som en ren funktion av denna eller dessa. Även om dessa faktorer visar sig äga stor förklaringskraft – dvs. är rätt valda – så kan de ej annat än i rena specialfall förklara hela förloppet. Därmed kan inte heller uteslutas, att, om hänsyn också togs till andra faktorer än den eller de beräkningarna bygger på, en annan lösning än den i detta fall matematiskt bästa kan ge en historiskt mera tillfredsställande förklaring. I föreliggande undersökning av Liberala samlingspartiets röstandel inom olika yrkesgrupper vid valet 1911 har i några fall flera olika, rent matematiskt acceptabla lösningar kunnat presenteras. I valet dem emellan får inte en relativt obetydlig skillnad i korrelationskoefficienten fälla utslaget. Lösningarna måste prövas mot andra faktorer, resultatet av den kvantitativa analysen vägas mot källbelägg av annan karaktär.

Ett resultat av den här refererade undersökningen är alltså, den in-

blick den givit i de risker, som är förenade med att draga några slutsatser om samband mellan yrkesgruppering och röstandelar på grundval av endast ett fåtal modeller. Utan en jämförelse med ett stort antal olika modeller torde det inte vara möjligt att med någon säkerhet dra några slutsatser. Lika farligt synes det vara att endast genomföra en vanlig regressionsanalys och taga resultaten av en sådan för gott. Sättes de negativa koefficienterna, som vid en sådan beräkning i flera fall erhålles, till värdet 0, ändrar i många fall övriga koefficienter fullständigt karaktär.

För att sammanfatta. Modern datateknik ger historikern möjlighet att utvinna och bearbeta ett källmaterial, som tidigare på grund av sin omfattning varit omöjligt att behandla. I många fall är detta massdata av en typ, som står den historiska kvarlevan nära – alltså källor av högt värde. Genom statistisk bearbetning och matematisk analys kan vi ur detta material med den moderna teknikens hjälp utvinna nya data – skapa ett nytt källmaterial. Men dessa källor måste, liksom alla andra underkastas kritik, tolkas och sättas in i sitt sammanhang. Siffrornas trollmakt, de skenbart exakta resultaten, får inte leda till att vi överskattar deras värde. De med kvantitativ metod vunna resultaten måste vägas mot källor av annat slag, rekonstruktionen byggas med hänsynstagande till både gammalt och nytt källmaterial.

DE HISTORISKA SLUTLEDNINGARNAS HELHETSKARAKTÄR

Af Pentti Renvall.

Med utgångspunkt i den tendens till cirkelslutningar, der kan spores i den historiske forskning, understreger professor Pentti Renvall, Helsingfors, at den historiske slutningsmåde ikke bevæger sig frem skridt for skridt, men er karakteriseret ved helhedsslutninger. Enkelt ses det i den kildekritiske teknik. Det historiske materiale er integrerede helheder med meningen som dominerende og sammenbindende faktor. Man kan derfor ikke nøjes med at interessere sig for enkeltstående notitser, selv om de er dobbelt bekræftede. Man må tage hensyn til de helheder, hvori notitserne indgår. Derved bliver den traditionelle regel om overensstemmelse mellem kilderne mere frugtbar, og den kan retfærdiggøre også e-silentio-slutninger. Helhedssynspunktet gælder imidlertid også uden for det kildekritiske. De historiske slutninger kræver ved hvert skridt et holistisk greb med henblik på meningsfulde helheder. Datering har i historien den funktion at få det genetiske tidsperspektiv frem, og det betyder, at fænomenerne ikke længere står isoleret, men i helheder, som strækker sig over længere tid. Derved reduceres det strengt individualistiske ved de historiske fænomener, og forfatteren viser, at denne opfattelse får konsekvenser med hensyn til historiske årsagsudsagn, der har en overvejende final karakter. De historiske fænomener bindes sammen af den menneskelige aktivitets meningsfulde helhedskarakter. – Artiklen gengiver oplægget, som det blev forelagt ved konferencen.

Vi har här uppfordrats till att klarlägga, hur vi egentligen tänker vid vårt forskningsarbete. Min inledning vill på sätt och vis vara ett försök att ta ett steg just i denna riktning. Detta är ganska naturligt, ty den som har att framlägga historieforskningens metodiska principer – som vi ju alla har att göra – kommer allt som oftast att fråga sig och sedan att förklara för sina åhörare, på vilka grunder man vid en viss fas av arbetet förfar, som man gör. Men vid detta eftersinnande stöter han inom kort på en omständighet, som åtminstone till en början verkar förvirrande. Han lägger märke till, att han egentligen kommer att röra sig i cirkel.

Låt oss tänka på det enklaste fallet vid tillämpningen av historisk-kritisk metod, på den yttre källkritiken. Då man med dess tillhjälp t. ex. söker klarlägga, till vilken fas av ett visst händelseförlopp källan hör, för att därigenom kunna bedöma dess möjlighet att ge riktiga uppgifter, måste man naturligtvis först ha klart för sig, hurudant detta händelse-

förlopp är. Händelseförloppet kan man emellertid klarlägga enbart på basen av uppgifter i andra källor, men användbarheten av dem och deras uppgifter förutsätter i sin tur, att de genom den yttre källkritikens medel placerats på sin rätta plats i de motsvarande händelseförloppen. Och då man utreder dessa, upprepar sig åter samma förhållande. Utredningen av händelseförlopp förutsätter källkritiskt prövade uppgifter, men dessa uppgifter kan inte källkritiskt prövas utan klarlagda händelseförlopp. På detta sätt synas det förhålla sig i all oändlighet. Den fasta utgångspunkten försvinner alltid någonstans i det ouppnåeliga.

Det dilemma som här uppstår redan vid den principiella begynnelsen av allt historiskt slutledningsarbete, för oss i kontakt med ett väsentligt drag i den historiska slutledningsmetoden. Och detta drag återkommer sedan i varje skede av arbetet och har en central betydelse, då man söker få en uppfattning om den principiella arten av det historiska forskningsarbetet. Det historiska slutledningsförfarandet är synbarligen inte en metod, där man skrider fram steg för steg från tidigare säkerställda utgångspositioner, utan det är redan till sina grunder av annan beskaffenhet. Det består av helhetslutledningar, genom vilka forskningen hela tiden söker en enhetlig lösning för en större mängd av fakta. Den söker en sådan helhetsförklaring, att alla de fakta eller notiser den har framför sig ostridigt passar in i den. Och denna helhet är vanligen sådan, att det inte går att bygga upp den genom att tummera bit för bit, utan den måste på en gång få en lösning, som omfattar alle dess drag.

Om vi fortfarande tänker på ett aktstycke som skall behandlas källkritiskt, beror det ovan sagda på att handlingen inte är ett konglomerat av isolerade och sammanfogade notiser, utan en meningsfull helhet, där just den mening som aktstycket haft, sammanfogar notiserna till något annat, än vad de för sig eller summerade är. Om de rycks lös ur sammanhanget säger de historieforskningen inte egentligen någonting. Om en notis utsäger, att hertigen av Holstein var närvarande vid Karl XII:s död, säger detta oss i och för sig ingenting. Betydelse får den först, om vi – för det första – vet, vilken ställning hertigen hade och hur han på denna grund skulle ha varit ett tungt vägande vittne vid händelsen, och om – för det andra – notisen skulle passa i hop med den helhet, som hans verksamhet vid den i fråga varande tidpunkten bildade. Nu passar denna notis inte till denna helhet, och då betyder den strax något helt annat, t. ex. att aktstycket däri den ingår, söker tendentiöst förvränga bilden av det faktiska skeendet. Lösryckt är notisen den samma, men dess innebörd är alldeles olika beroende på hur den ingår i en viss helhet.

Det kanske mest grundläggande draget vid historikerns normala ma-

terial, handlingarna, i jämförelse med många andra vetenskapers material är just det, att de är integrerade helheter med meningen – eller avsikten eller tendensen eller funktionen – som dominerande och sammanbindande samt riktningssgivande faktor. Redan detta för med sig att historikerns arbete hela tiden är ett arbete för att passa in helheter med varandra och inte för att foga ihop lösa fakta. Och denna samma omständighet återkommer sedan i olika former på olika håll vid det historiska forskningsarbetet – egentligen – skulle jag tro – på alla avgörande punkter.

Redan hela vår tilltro till handlingarnas beviskraft beror i väsentlig grad på den helhet de alla tillsammans bildar. Hurudana är de handlingar, vilka vi anser innehålla något sådant vittnesbörd som vi inte gärna kan tvivla på? Jag tror att vi alla är ense om, att de är sådana officiella handlingar, som vi påträffar som en arkivalisk helhet och på sin rätta plats i denna helhet. Där bildar de ett så vitt förgrenat nät av varandra understödande relationer, att vi på denna grund kan ta för givet, att de omtalar verkliga och inte fingerade åtgärder. Ett ankommet brev på sin plats i mottagarens arkiv bevisar eo ipso, att avsändaren överstyrt det meddelande den förmedlar till adressaten, och gör det med en helt annan kraft, än om vi påträffar samma brev löst för sig i ett främmande sammanhang, då vi ju t.o.m. kan betvivla, om det överhuvudtaget avsänts. Just på detta sätt, alltså just genom att stöda oss på en helhetsslutledning – ty varje enstaka handlings värde kunde vi ju ställa oss skeptiska till – kan vi säkerställa en hel stomme av fakta i det historiska livet, och mot dessa kan vi sedan granska sådana källnotiser som inte har samma beviskraft.

Till varje detalj i dessa arkivhandlingar ställer vi emellertid inte samma tilltro. Och vid den närmare granskningen av denna skillnad träder ett nytt viktigt drag i våra slutledningar i dagen. Den del av en arkivhandling, som förmedlar själva åtgärden eller representerar den, är det som är ostridigt. Även om det är fråga om en åtgärd, som avser att kamouflera det egentliga syftet, återger den i varje fall vittnesgillt, vad avsändaren velat förmedla till mottagaren. Vad är det som denna beviskraft grundar sig på? På det att handlingen annars skulle vara meningslös. En befallning till någon fästningskommendant att koncentrera vissa trupper till gränsen, för att förhindra ett befarat fientligt överfall vore meningslös, om inte avsändaren därmed avsett, att mottagaren skulle få uppfattningen, att han borde förfara så som befallningen förutsätter. Grunden för befallningen kan vara ohållbar, befallningen kan bero på fel information eller på en avsikt att t. ex. själv förbereda ett anfall, men själva befallningen måste vi sätta tilltro till.

Även vid bedömningen av vittnesvärdet för dylika s.a.s. berättande – eller förklarande – notiser i handlingen, vilka alltså inte uttrycker själva åtgärden utan begrundar eller förklarar den, genom att hänvisa till något utanför själva åtgärden, måste forskaren åter ty sig till ett slutledningsförfarande, som går ut på att se dessa notiser som delar av större meningsfyllda helheter. Närmast är det då fråga om den meningsfyllda helhet, som bildas av den funktion handlingen haft.

I de klassiska metodiska anvisningarna går man ut från på visst sätt fristående notiser och säger i enlighet därmed, att en uppgift måste anses hållbar, om den framställs på samma sätt i minst två tillförlitliga och av varandra oavhängiga förstahandskällor. Vid närmare granskning uppvisar denna gamla regel emellertid så pass markanta brister, att man är tvungen att gå ut från alldeles annorlunda – och just helhetsbetonade – synpunkter.

Ett par exempel må åskådliggöra detta. Under och strax efter Stora ofreden framhävde å ena sidan statsmaktens representanter flerfaldigt den rättslöshet som härskade i Finland. Å andra sidan framfördes från Finland en mängd klagomål med skräckskildringar om ryssarnas framfart. Dessa sinsemellan oavhängiga och från olika håll stammande samtida källor stödde alltså varandra, och länge litade forskningen på dem, tills man genom kvarlevorna från själva ockupationstiden och de dåtida förhållandena i avsevärd mån måste reducera uppfattningen om missförhållandena. Här var det två strävanden som hade förskjutit bilden i samma riktning: å ena sidan regeringens tendens att svartmåla det främmande väldet, å andra sidan en naturlig strävan hos dem som träffats av främmandeväldet att få medlidande och understöd, genom att så bjärt som möjligt utmåla sina lidanden.

Ytterligare ett annat exempel. Från nya tidens början har vi flera slags olika skattelängder, där gårdsägarna förtecknas med sina skatter eller skattetal. Vid flera av dessa handlingar gjorde deras funktion som skattelängder det möjligt att inte årligen registrera, vem då var husbonde, utan säkerställa identifikationen av gården genom namnet på husbonden vid en viss tidigare tidpunkt. Detta för med sig att situationen för forskaren ganska ofta är sådan, att två dylika olika slags skattelängder, vilka ju anses för ganska pålitliga, är officiella och oberoende av varandra, ger samstämmiga men felaktiga uppgifter. Skattelängdernas likartade funktion leder här till avvikelser från de verkliga förhållandena i samma riktning.

På grund av alla dylika avvikelser måste den ovannämnda regeln om de samstämmiga notisernas tillförlitlighet formuleras ånyo, inte genom sammanräkning av isolerade uppgifter i pålitliga källor utan genom att

mycket mera nyancerat ta hänsyn till de helheter, i vilka de ingår. I den mån dessa helheter är sådana, att de tenderat att förändra uppgiften i olika riktningar, stiger sannolikheten för att en omständighet som de framställer lika, är hållbar. Om åter dessa helheter är sådana, att de tenderat att framställa sakförhållandet förändrat i samma riktning, ger inte ett anhopande av samstämmiga fall något tillskott för sannolikheten.

I detta sammanhang vill jag påpeka hur här övergången från additivistisk till holistisk formulering inte blott leder till riktigare resultat utan även utökar regelns fruktbarhet och samtidigt även i själva verket bättre motsvarar historikernas praktiska förfaringssätt. Additivistiskt utformad lämnar regeln forskaren i sticket i alla de mycket vanliga fall, då han står inför två divergerande notiser, holistiskt formulerad ger den en möjlighet att sluta sig till, i vilken riktning sanningen står att finna. I förändrad form drar regeln även de – ofta för otillbörliga ansedda – ex silentio-slutledningarna inom sin sfär. Trots de starka varningsord, som av den klassiska metodiken framförts mot ex silentio-slutledningar, tror jag dock att vi var och en använder oss av dem t. ex. i de fall, där vi genom avsändarens titulatur i en handling sluter oss till den officiella ställning han innehaft eller inte haft: vi anser att han inte haft ett sådant ämbete som han inte tar med i sin titulatur. Grunden för denna ex silentio-slutsats ligger däri, att till skrivelsens funktion och mening hörde att hänvisa till avsändarens ämbetsställning och att utelämnandet sålunda skulle ha varit stridande mot detta centrala drag. Hur nära vår slutledning ansluter sig till just dylika meningsfyllda helheter, framträder kanske bäst däri, att vi kan ställa oss skeptiska till ett på denna grund erhållet resultat, blott om vi har anledning att misstänka att utelämnandet av en viss titel skulle kunna ha någon speciell mening eller avsikt.

Det som jag här i korthed skisserat upp, synas kanske närmast beröra den källkritiska sidan av vårt arbete. Men redan här tror jag att det är av vikt, att fullt medvetet inse, hur våra slutledningar vid analysen av vårt material från de första till de sista detaljerna inte kan genomföras additivistiskt, utan hur de vid varje steg fordrar ett holistiskt grepp med sikte på meningsfyllda helheter, vilka inte kan byggas upp bit för bit. För den som ser på saken ur additivistisk synpunkt ser det ut, som om vi därvid rörde oss i cirkel, men i själva verket är detta förfaringssätt inte på något sätt logiskt bristfälligt, än mindre otillbörligt, utan det enda sättet att komma till rätta med fenomen som har denna odelbara, holistiska karaktär.

Denna insikt leder emellertid långt utom den egentliga källkritikens gränser. Det är ju ganska klart, att materialets karaktär knappast kan

vara utan inverkan, då man på grund av det skall övergå till att syntetiskt skapa större helhetsbilder av det förgångna. Den egna meningsfylldhet som materialet är späckat med, måste få sin plats även i synteserna.

Det har kring historieforskningen förts en långvarig och synbarligen ganska ofruktbar diskussion, om hurudan den historiska syntesens vetenskaplighet egentligen är. Som argument mot historieforskningens vetenskapliga fullvärdighet har anförts omöjligheten att finna lagbundenheter i det historiska livet samt historikernas ovilja mot att ens söka sådana. Och då historikerna hänvisat till att historien ju dock får till stånd sammanhang mellan fenomenen, har man ganska spydigt frågat, vad dylika sammanhang kunskapsteoretiskt kan vara värda, då de inte utmynnar i normala lagbundenheter eller generaliseringar. Historikernas handicap i denne diskussion beror troligen på, att vi trots allt accepterar den som naturvetenskaplig ansedda synen på vetenskapens karaktär allt för lätt och inte tillräckligt intensivt söker finna en självständig vetenskaplig grund för vårt arbete. Vi har godtagit bl. a. det naturvetenskapliga tidsbegreppet, den naturvetenskapliga orsaksuppfattningen och den naturvetenskapliga målsättningen, i stället för att resolut säga ifrån, att vi i alla dessa hänseenden rör oss med annorlunda tankekategorier, vilka mera adekvat passar in på historien och på människolivet i allmänhet. Det är detta jag ännu här skall söka litet belysa.

För historikern har tiden en central ställning, men det är då fråga om en alldeles speciell tidskategori. Det är inte tiden som måttenhet, som vid åldersberäkning, alltså som tidsintervaller oberoende av när de infaller, fastän historikern t. ex. som statistiker använder sig av tiden i denna bemärkelse. Men inte heller vår naturliga tidsuppfattning, den som steg för steg leder från det förgångna över nuet mot framtiden, utgör historikerns tidsperspektiv. Jag vet att jag här lätt blir motsagd med en hänvisning till, att historien ju dock så uppenbart placeras allt vad den behandlar just på trappstegen av denna vår naturliga tidsuppfattning och att just detta ju ger de historiska företeelserna en särartad individualitet. Jag skulle vilja starkt understryka, att allt detta emellertid är blott yttresken. Inte daterar historikern händelser för att bokstavligen tidfästa dem, utan han gör det för att få fram sammanhangen dem emellan. Om han fastställer att år 1898 blev Bobrikov generalguvernör i Finland och att år 1899 komponerade Sibelius Finlandia-hymnen, så är det inte årtalen som är viktiga för honom. Det som för honom är det mest betydelsefulla, är att de hänvisa till ett genetiskt sammanhang mellan dessa två händelser, nämligen att den ryska förtrycksperiod som tog sin början med Bobrikov, stod i meningsfullt samband med hymnens uppkomst. Jag tror

att var och en är ense med mig, att själva tidfästningen är blott ett medel för det som för historikern är det väsentliga, nämligen att få fram det genetiska tidsperspektivet.

Detta genetiska tidsperspektiv har nu vetenskapsteoretiskt sett vissa konsekvenser för historien, som vårt naturliga tidsperspektiv inte har. I det naturliga tidsschemat kan man på skilda trappsteg sätta in isolerade företeelser, men så snart man övergår till det genetiska tidsperspektivet, finns det inte mera isolerade företeelser; företeelser, som står i genetiskt sammanhang, hör som led till någon större helhet, som sträcker sig över en längre tid. Vi ser att genom det genetiska tidsperspektivet försvinner något väsentligt av den historiska företeelsens absoluta individualitet eller av engångsföreteelsens »Einmaligkeit«. Allt har något gemensamt med andra företeelser, allt är led i helheter, vilka s.a.s. i tvärriktningen hör til samma genetiskt föränderliga struktur, och i längdriktningen genom de genetiska banden hör i hop med sådant som är tidigare och senare. För klarläggandet av dylika relationer ägnar sig inte de traditionella naturvetenskapliga lagbundenheterna, utan det behövs andra slag av förklarande kategorier – holistiska strukturer – och en annan metod – just den historisk-genetiska.

Vad är nu speciellt och principiellt utmärkande för den historiska metoden – utom det som kom fram redan vid behandlingen av källkritiken. Det genetiska tidsperspektivet för med sig, att metoden måste basera sig på kronologiska serier, vilket ju i hög grad motsvarar historikerns praktiska förfaringssätt. För historikern är ju t.o.m. en sådan »individuell» företeelse som en viss person en kronologisk serie – och låt oss dessutom här fastställa, att en ingående biografi i sig själv är en ganska omfattande generalisering av mängder av enstaka fakta. Men just den genetiska synpunkten för med sig, att dessa serier inte är enbart kronologiska. Historiskt sett blir en kronologisk serie absurd, om den inte uppfyller vissa villkor. Det främsta är väl det, att serien bör bildas av något, som kan uppfattas som en och samma företeelses olika faser. Detta innebär samtidigt, att något i tillräcklig mån identiskt alltså återfinns vid de olika tidpunkterna; om man skulle utgå från en extremt individualiserande historieuppfattning, kunde man inte alls använda kronologiska serier, emedan nästa led redan skulle vara en helt annan företeelse.

Påpekandet av denna förutsättning kan synas banalt, men i praktiken är fastställandet av denna identitet inte så lätt att genomföra. Vanligen räcker det inte till, att företeelserna är i yttre mening likartade. Historikern har knappast nytta av en sådan kronologisk serie låt oss säga dräkter från olika tider, som skulle omfatta den adliga renässansdräkten på

1500-talet, de lärdas kåpor på 1600-talet, Gustav III:s nationella dräkt och studentuniformer från 1800-talet. Alla är nog till det yttre dräkter under olika tidevarv, men trots detta bildar de inte någon genetisk serie. För att få en sådan till stånd, borde man ytterligare säkerställa, att det hela tiden varit fråga om samma bärare, dvs. om bärare inom samma samhällsgrupp. En genetisk serie kräver att åtminstone subjektet är det samma vid de på varandra följande tidpunkterna.

Vad har då historikern vetenskapligt sett vunnit genom dessa kronologiskt-genetiska serier? Vanligen torde man mena, att han sålunda får möjlighet att klarlägga de kausala sammanhangen, liksom man gärna tänker sig som sammanhörande närmast sådana fenomen, vilka står i kausala relationer till varandra, så att de tidigare leden i serien fungerar som orsaker för de senare. Historikern framställer ju i stor utsträckning händelseförlopp som orsaker och följder. Jag tror emellertid att var och en som litet närmare begrundar de fall som presenteras på detta sätt, lätt inser, att det sällan är tal om orsaker i vanlig bemärkelse.

Jag skall inte här söka analysera orsaksbegreppet – det har ju Ottar Dahl redan grundligt gjort i sin avhandling – men jag måste framhäva åtminstone ett par drag, där historikerns orsaksbegrepp menar något annat än vanligen. För det första är det inte fråga om en tillräcklig orsak till att frammana verkan; man förutsätter en hel mängd kausalt lika betydelsefulla faktorer som självklara, men talar blott om den enda som inte anses självklar. Statens finansiella behov som orsak till reformationen i Sverige var blott *en* faktor i situationen som ledde till reformationens seger. Å andra sidan är det inte heller fråga om faktorer, som automatiskt skulle leda till det som anses för verkan: statens finansiella behov leder inte alltid automatiskt till reformation.

Då historikern talar om orsak, menar han – oftast utan att säga ut det – den sk. »orsaks»faktorn i samband med alla de andra faktorer, vilka verkar i samma situation. Och dessutom anser han dock sist och slutligen, att det är människans inställning till alla dessa faktorer, som binder dem samman till en helhetssituation och ger dem var och en deras ställning däri. Just därmed försvinner möjligheten att addera isolerade faktorer eller att utgå från deras mekaniska samverkan. Tvärtom får de mänskliga reaktionernas egenart utslagsgivande betydelse. Det mest centrala i denna egenart är just den mänskliga aktivitetens meningsfyllda helhetskaraktär. Människan använder – medvetet eller omedvetet – alla faktorer i situationen som helhet för sina syften. Skeendet i historien är då inte längre kausalt, utan får framför allt ett finalt, mot något strävande drag.

Jag vill belysa detta med ett förenklat exempel på den grupp »kausala»

faktorer som de geografiska orsakerna anses bilda. Skogarna och vägarna är dylika, och de har synbarligen haft stor betydelse för det historiska skeendet. Men man kan lätt finna ut två fall, där dessa faktorer är absolut identiska, men deras verkan är helt olika. I en viss situation ser man vägarna som militära transportleder, vilka väsentligt inverkar på den militära verksamheten; skogen däremot är helt en bifaktor och är utan betydelse, om den inte utgör t. ex. ett militärt hot. I nästa situation bildar vägarna och skogen jämnställda och lika väsentliga faktorer för den ekonomiska verksamheten. Det som förorsakar skillnaden, är inte dessa »kausala» faktorer, utan människans olika inställning, för vilken i vardera fallet det specifika är helhetskaraktären eller meningsfullheten. De olika faktorerna i situationen verkar inte automatiskt och av egen kraft, utan så att de som helhet tjänar människans dåvarande syftemål.

Om man inte lägger märke till denna viktiga egenhet i historikerns uppfattning, utan tar honom på orden, kan det för en utomstående synas som om man i historien ideligen skulle hänvisa till kausala förbindelser. Även för den som inser, vad det är fråga om, är det ytterst svårt att undvika på detta sätt tvetydiga uttryck, eftersom vi är vana att använda samma ord för kausala och för finala relationer. Vi säger att trädet föll, *emedan* det var murket – här har vi en automatiskt verkande kausal orsak, – men vi säger även att trädet föll, *emedan* människan behövde det som virke – alltså på grund av en final orsak. Denna verkar inte automatiskt, ty vi kan väl tänka oss, att trädet dock blev stående, t. ex. om det estetiskt hade större värde för människan, eller om andra träd stod lägligare till hands. Man borde alltså i historien hellre tala om *en anledning* än om orsak. Orsaken uppfattas lätt som en faktor, som verkar med en naturlags obehaglighet, medan man genom uttrycket anledning lättare får fram, att det är fråga om en faktor som fogas till många övriga i situationen och som verkar endast om människan tar vara på anledningen.

Det här sagda torde visa, hur de meningsfyllda helheterna har en central betydelse, då historieforskaren söker infoga det förgångnas händelser till led i större historiska händelseförlopp. Med sakligt sammanhängande omständigheter menar man i historien framför allt just sådana, som hör samman som led i samma meningsfyllda helhet. En myntförsämring och en prisstegring hör i hop, emedan de inför dem levande människornas meningsfulla ekonomiska verksamhet kombinerar dem med varandra. Om man kan förhindra människorna att göra så, om t. ex. en diktaturregim kan få människorna att tro, att det är större mening i att lyda regeringens påbud än att följa ekonomiska synpunkter, hör myntförsämringen och prisstegringen inte längre samman.

Just den betydelse som människornas inställning har som dominerande faktor i de helheter, med vilka historikern opererar, ger grunden för det ovan anförda kravet, att dessa helheter måste utformas så, att denna dominerande faktor hela tiden förblir den samma och att varje led i helheten hör till förverkligandet av samma människas eller samma människors strävanden och målsättningar.

Men arten av dessa historikers helheter har även en annan och kanske ännu viktigare konsekvens. En dylik meningsfylld helhet, det sätt på vilket tidens människor sammanfogat olika synpunkter till en meningsfylld helhetssituation, kan inte adderas i hop, utan den uppstår som en relation mellan helheten och alla dess led. Man når den m.a.o. knappast genom ett diskursivt förfarande, utan måste ta på sig risken av skenbara cirkelslutledningar dvs. arbeta utan absolut säkerställda utgångspunkter. Forskaren måste avancera i viss mening hypotetiskt. Han börjar med att säga sig: alla dessa omständigheter, som källorna hänviser till, antyder tillsammans och som helhet, att de agerande människorna har haft denna mening med sin verksamhet. Låt mig nu ta en ny slags omständighet i källorna, som borde eller kan stå i samband med denna helhet, och låt mig se om den harmonierar med den eller förorsakar motsägelser. Om disharmonier uppstår, måste han fortsätta att fråga sig: är anledningen därtill den, att den nya omständigheten inte alls hör hemma i detta sammanhang (och då måste han klarlägga, varför den inte hör dit) eller beror motsägelsen på att jag har uppfattat de i fråga varande människornas mening felaktigt. På detta sätt fortsätter han sedan, så långt han kan komma utan att hamna i motsägelser, och stärker så för varje steg hållbarheten av den ursprungliga hypotesen. Det som han alltså går efter, är inte enskilda hållbara fakta, utan en helhetslösning där alla relevanta omständigheter låter sig infogas på ett naturligt sätt.

Detta förklarar även, varför det i historieforskningen är så ytterst viktigt att beakta varje motsägelse, varje spricka i den meningsfyllda helheten. Dessa visar inte blott, att något faktum är oriktigt och att det trots detta står rätt till med de övriga, utan det tyder på att själva helheten på något sätt har uppbyggts orätt. Rätt ofta får man ju erfara, hur ganska små förändringar vid någon detalj leder till en fullständig omvärdering, just emedan i historikerns helheter allt kan vara beroende av allt. Därför gäller det för historikern – så som Jörgen Weibull här tidigare underströk – att inte nöja sig med att fastställa korrelationer mellan vissa faktorer eller faktorgrupper, utan så mångsidigt som möjligt beakta hela den meningsfyllda situation, där den behandlade omständigheten framträder – man kan ju säga, att just detta är en av historiens mest centrala »lärdomar».

Med allt detta, vad jag här i helt grova drag skisserat, vill jag ingalunda hävda, att det inte i historieforskarens arbete skulle förekomma annat än helhetsslutledningar. Men jag har tyckt mig märka, att om man går på djupet i den vetenskapsteoretiska analysen av fallen, kommer man till det resultatet, att dessa annorlunda fall utgör en försvinnande liten bråkdel. I varje fall är det just helhetsslutledningarna, som är det karakteristiska för historieforskningen. Därför har jag den uppfattningen, att då vi principiellt söker klarlägga vår vetenskaps grunder, borde vi lösgöra oss från det additivistiska kausaltänkandet och i stället söka fördjupa vår uppfattning om, vad det egentligen gäller vid den annorlunda typ av slutledningar, som vi själva i praktiken bygger på och som tydligen har en markant holistisk karaktär. Vi måste ju dock – i synnerhet med tanke på våra elever – gå i land med att formulera detta vårt annorlunda tänkande och även ge en systematisk bild av dess principer, låt vara att det inte är fråga om att systematisera genom fasta regler utan genom vissa överordnade synpunkter, som inte kan tillämpas schematiskt utan elastiskt och med omdöme. Jag har fått den erfarenheten, att man vid varje steg framåt på denna väg märker, hur bilden av vår metod får allt klarare former och greppet om vårt material blir allt fastare. – Och sist och slutligen gäller detta kanske inte blott för oss själva och vår vetenskap utan även för andra humanistiska vetenskaper.

VERDI-ELEMENTER I HISTORISKE TEORIER

Af Sivert Langholm.

Universitetslektor Sivert Langholm, Oslo, behandler, med støtte i en lang række citater fra norsk historieskrivning, historikernes omgang med værdistandpunkter i deres forskning. Han skelner mellem de egentlige vurderinger med klar reference til etiske og andre værdier og flere former for uægte vurderinger. Der kan være tale om skøns-mæssige beskrivelser, forklaringer og forudsigelser, og der kan være tale om hensigtsmæssighedsvurderinger, dvs. beskrivelser af kausale forhold mellem anvendte midler og givne mål. Historikere angriber ofte de uegentlige vurderinger på linie med de ægte, men de uægte vurderinger kan ikke uden videre afvises. De er ofte helt legitime led i de historiske teorier. For de egentlige vurderingers vedkommende stilles spørgsmålet om deres plads i forskningen, og forfatteren peger på problemerne i forbindelse med de værdidomme, som formidles til læserne gennem den skrivendes udvalg, hans stil, ordvalg etc. Knaphed på plads, men undertiden også et stilistisk behov for et kort, opsummerende udtryk kan føre til, at et mere følelseladet udtryk vælges på bekostning af det neutrale. Problemet om, hvorvidt hensynet til sand videnskabelighed også i historien kræver opofrelse af traditionelle stilistiske virkemidler, antydes. Til slut nævnes, at vore metodiske normer måske også i et vist omfang har reference til etiske værdier. – Fremstillingen er på enkelte punkter suppleret og modificeret under indtryk af synsmåder, som kom frem i debatten efter foredraget. Enkelte eksempler er skiftet ud med andre.

Jeg vil begynde med å sitere litt fra historiebøkene.

I sin omtale av den norske pengepolitikk etter 1814 taler Wilhelm Keilhau om det norske Storting's »ubestluttet«¹, om »vankelmodigheten i pengestyret«², om »den livsfjerne ledelse av seddelbanken«³, og han konkluderer: »Hvor meget stortingsbeslutningen av 1818 om å utsette med innførelsen av sølvstandarden og Norges Banks egenartede utlånsprinsipper har bidradd til å sinke opgangen og bremse mot utviklingen, er ikke til å måle«⁴.

I sin bok »På falltittens rand«⁵ griper Sverre Steen fatt i disse (og tilsvarende) utsagn. »Det er ikke historikerens oppgave å felle dommer«,

1. Wilh. Keilhau, i »Det norske folks liv og historie«, bd. VIII (1929), s. 303.

2. Sm. st., s. 330.

3. Sm. st., s. 338.

4. Sm. st.

5. Bd. II (1953) i serien »Det frie Norge«.

sier Steen. »I dette tilfelle er det særlig vanskelig fordi ingen vet hvordan det ville gått om mennene i 1818 hadde fulgt sin ettertids vise råd. Dommen over fortidens handlinger – om de var riktige eller uriktige – kan overlates til moralistene; det får bli historikerens oppgave å finne ut motivene for de opptredendes handlinger, og kanskje på den måten gi en forklaring av dem«⁶.

I avslutningskapitlet av samme verk kan en imidlertid hos Steen selv finne formuleringer som at »vi . . . har lett for å undervurdere den innsats som ble gjort i skyggen av Eidsvoll. Men trenger vi dypere inn i disse få års hendinger, blir vi fylt av beundring for de menn som . . . ledet rikets saker. Det skal dristighet til og det skal utholdenhet til . . .« osv.⁷.

Blant dem som har lagt merke til dette, er Jens Arup Seip: »Sverre Steen har villet en oppreisning, kanskje litt for tydelig. I siste kapitel gir han fritt løp for et ønske om å rehabilitere både en tid som har vært miskjent, og mennesker som denne tid selv miskjente. Han gir uttrykk for »beundring«, taler om »dristighet og mot«, om »ledernes geni«, om »storverk«, og glir til slutt ut i en betraktning over heroisme i dagliglivet . . .«⁸. (Det bør tilløyves at Seips etterfølgende kritikk av Steen ser ut till å bygge på andre premisser enn Steens kritikk av Keilhau.)

Jeg tror at denne lille sekvens fra nyere norsk historieskrivning – som det ville være lett å forlenge (for eksempel ved å la nye høker kaste seg over andre utsagn av Seip) – på en måte er representativ. Historikere fordømmer andre historikers domsvirksomhet, men de fortsetter selv å dømme. Den høyre hånd vet ikke hva den venstre gjør. (Hos enkelte ser det ut til at den høyre hånd heller ikke vet hvad den høyre gjør, men dem skal jeg unnlate å sitere.) – I alle fall finner jeg i disse små sitatene tilstrekkelig motivering for det formål som jeg forutsetter at dagens diskusjon skal ha:

1. å bidra til en klargjøring av de *begreper* som har tilknytning til emnet »verdi-elementer i historiske teorier«
2. å bidra til en klargjøring av spørsmålet om *hva vi skal gjøre med disse »verdi-elementene«*, ved en meningsutveksling om deres *berettigelse* og deres *utryddelighet*.

Jeg vil gjerne på forhånd få reservere meg på et par punkter. Dette innlegg er resultatet av en amatørs anstrengelser for å orientere seg, – det bygger ikke på noen skikkelig filosofisk skolering.

6. Sv. Steen, »På fallittens rand«, s. 197.

7. Sm. st., s. 305.

8. J. A. Seip, anmeldelse av »På fallittens rand«, i Arbeiderbladet 20. jan. 1954; inntatt i saml. »Fra embetsmannsstat til ettpartistat og andre essays« (1963); sitatet er hentet fra saml. s. 58–59.

Det bygger heller ikke på systematisk gjennomgåelse av noen omfattende litteratur. De eksempler jeg har valgt, er hentet fra de norske forfattere som i det siste har opptatt meg mest, – et par av dem sitter i denne forsamling og kan forsvare seg. Og så enda en ting: Jeg oppfatter ikke dette som innledning til en diskusjon om *objektivitet* i historieskrivningen i sin alminnelighet – iallfall ikke i første omgang. Med utgangspunkt i uttrykket »verdi-elementer« som betegnelse for noe *utskillbart*, noe som kan identifiseres i og løsgjøres fra helheten, vil jeg begynne med å snakke om enklere og mer håndgripelige ting.

Det er, når en skal diskutere verdi-problemer, viktig å være oppmerksom på skillet mellom et *verdistandpunkt* på den ene siden og *formidlingen* av dette verdistandpunkt på den andre.

Et verdistandpunkt kan formidles fra forfatter (taler) til leser (tilhører) for det første gjennom uttrykkelige verdiutsagn, rent vurderende/normative formuleringer (»dette er godt«, »dette bør en gjøre«). For det andre kan verdistandpunktet formidles gjennom beskrivende/forklarende ord og uttrykk som i tillegg til sitt kognitive innhold har en mer eller mindre utpreget positiv eller negativ følelses- eller verdi-ladning (»lögner«, »forbryter«; det er kanskje spesiell grunn til å nevne den rolle som følelsesladede sammenligninger og bilder spiller hos somme forfattere). Omtrent i samme klasse faller tvetydige ord som snart kan ha et beskrivende, snart et vurderende innhold (f. eks. adjektivet »stor« i forskjellige kontekster). – Men for det tredje kan verdistandpunktet også formidles helt ut indirekte på den måten at en i en mest mulig verdinøytral form gjengir opplysninger som så leser (tilhører) reagerer normativt på.

I første omgang velger jeg å se bort fra alt dette. Jeg vil late som om verdistandpunkter formidles gjennom rene, klare, utskillbare verdi-utsagn, tydelige verdi-elementer som en uten videre kan identifisere i teksten. Siden skal vi – og det blir hovedproblemet – komme tilbake til andre måter som verdi-standpunkter kan formidles på.

– Det er vel fra en side sett nesten overflødig å gjøre rede for hva et *verdistandpunkt* er. Et verdistandpunkt er det standpunkt at noe er mer eller mindre verdifullt, godt, ønskelig, enten i form av et standpunkt til selve verdien som verdi, eller i form av et standpunkt til et objekt, og da med referanse til en verdimålestokk eller en norm. I det siste tilfellet er det tale om en *vurdering* – en vurdering består i å plasere et objekt i forhold til en verdimålestokk eller en norm. En *norm* er et utsagn om at noe bør etterstrebtes, bør være (gjøres) slik eller slik. (Adjektivet »normativ« blir forøvrig vanlig brukt om verdiholdninger og verdiformuleringer overhodet, herunder vurderinger; slik også i dette innlegg.)

Verdier (normer) er av forskjellig art. Vi kan skille mellom bl. a. etiske, politiske, estetiske, intellektuelle (f. eks. logiske, metodiske) normer og verdier. Blant disse må en betrakte de etiske som de mest fundamentale. F. eks. de politiske normer og verdier (hvor det er tale om de endelige politiske målsetninger) kan en oppfatte som en undergruppe av etiske verdier i vid forstand; likeens de rettslige verdier osv. Filosofene er visst heller ikke sikre på at estetiske og intellektuelle verdier kan skilles klart fra de etiske, i den forstand at de skulle være helt ut uavhengige av hinannen.

Det er vel i denne sammenheng på sin plass å minne om den i og for seg selvfølgelig ting at historievitenskapen, som all vitenskap, bygger på verdier, iallfall av intellektuell og estetisk, men sikkert også av etisk art, og at disse verdier danner fundamentet for våre metodiske normer og våre vitenskapelige vurderinger, altså våre vurderinger av selve vitenskapen. Steen's nyss siterte utsagn: »Det er ikke historikerens oppgave å felle dommer« er jo en klart normativ setning, et verdielement i en historisk framstilling, og, tror jeg, til syvende og sist med referanse også til etiske verdier.

Tross dette er det all grunn til å hevde at de verdistandpunktene vi skal konsentrere oss om, verdistandpunktene til vitenskapens *objekter*, i vårt tilfelle til fortiden, og særlig de av etisk art, kommer i en særstilling i en vitenskapelig framstilling. Denne særstilling (i forhold til den intellektuelle erkjennelse) har sammenheng med at de verdier våre etiske normer og vurderinger refererer seg til, ikke er almengyldige, dvs. de kan ifølge filosofene ikke almengyldig begrunnes. I den grad vi anerkjenner dem, må de anerkjennes som absolutter. Eller rettere sagt: Det finnes filosofer som hevder at verdiene *kan* almengyldig begrunnes, – men de har ikke klart å overbevise de andre filosofene, og da er vi vel like langt. (Det samme gjelder naturligvis de fundamentale verdier av intellektuell, estetisk og etisk art som den vitenskapelige erkjennelse bygger på. Forskjellen er den at referanserammen her nødvendigvis må forutsettes (og faktisk også blir) alment akseptert iallfall av dem som beskjeftiger seg med vitenskap, – vi har altså med en (tilnærmet) faktisk almengyldighet å gjøre.)

Ikke alt vi i daglig tale kaller vurderinger, er imidlertid vurderinger av denne ekte og egentlige art, med referanse til primære verdier.

Det er for det første kanskje nødvendig å understreke forskjellen mellom vurdering og *skjønn*. Vi sier at en hærfører »vurderer« mulighetene for seier og tap, historikeren »vurderer« årsakene til hærførerens seier, kanskje »overvurderer« han betydningen av hærførerens rolle for slagets

utfall. I slike tilfeller har en ikke med verdiutsagn å gjøre, men med skjønn, skjønnessmessige beskrivelser, forklaringer og forutsigelser. Det er muligens spesiell grunn til å nevne det jeg vil kalle de (relative) *kvantitative skjønn*. Historikeren sier at levestandarden var lav, dødeligheten stor, prisene høye, men gir – i og for seg – heller ikke her uttrykk for vurderinger med referanse til verdier, – han beskriver på en skjønnessmessig og kortfattet måte forhold mellom kvantiteter.

At disse kvantitative skjønn lett *formidler* etiske vurderinger til leseren (eller skaper dem hos ham) (Ϛ: »levestandarden var lavere enn den burde være«) er en annen sak, som vi skal komme tilbake til.

Vanskeligere er en annen gruppe av utsagn, som heller ikke – i seg selv – er verdiutsagn, men som ofte forveksles og blandes sammen med dem. Vi kunne kanskje kalle dem »*uekte*« eller »*uegentlige*« vurderinger.

Noen av disse uegentlige vurderingene kan kalles *hensiktsmessighets-* eller *instrumentelle* vurderinger, Ottar Dahl har foreslått uttrykket *tekniske* vurderinger. Wilhelm Keilhaus ovenfor siterte kritikk av den norske pengepolitikk etter 1814 er (i hovedsaken) et eksempel på en slik hensiktsmessighetsvurdering, – en vurdering av anvendte midlers egnethet til å nå et mål som en – vel å merke – forutsetter gitt. En parallell har jeg funnet hos Ottar Dahl i formuleringen: »Et avgjørende moment i den »pengemangel« som var alminnelig følt, var den *utilstrekkelige* organisasjon av kredittformidlingen«⁹. Noen få andre eksempler: »forslaget var *utrolig dårlig* forberedt« (A. Kaartvedt)¹⁰, »nokså *åpenbare svikt* i gjennomføringen av marinens byggeprogram« (O. Dahl)¹¹, »komitéene (ble) *ypperlige* skoler i praktisk politikk« (Sv. Steen)¹², »unionen var så *ufullkommen* rettslig formulert . . .« (J. A. Seip)¹³, »president Christie . . . var en parlamentarisk administrator av *stort format*« (Sv. Steen)¹⁴, » . . . en av Selmers *fundamentale svakheter* som politikere: hans *sviktende evne* til realistisk vurdering av forhold og personer . . .« (A. Kaartvedt)¹⁵. Som en vil se, dreier det sig i alle disse tilfellene hovedsaklig om *beskrivelser av kausale forhold mellom anvendte midler (eventuelt evner) og gitte mål* (i det juridiske eksemplet formodentlig koblet sammen

9. O. Dahl, i »Håndbok i Norges historie«, bd. IV, 3 (stensilert foreløpig manuskript, 1963), s. 24. Uth. av meg.

10. A. Kaartvedt, i »Det norske Storting gjennom 150 år« I (1964), s. 67. Uth. av meg.

11. O. Dahl, op. cit., s. 74. Uth. av meg.

12. Sv. Steen, op. cit., s. 35. Uth. av meg.

13. J. A. Seip, »Et regime foran undergangen« (1945), s. 90. Uth. av meg.

14. Sv. Steen, op. cit., s. 36. Uth. av meg.

15. A. Kaartvedt, »Kampen mot parlamentarisme 1880–1884« (1956), s. 100.

med en beskrivelse av logiske forhold) – men ikke om vurderinger med referanse til etiske eller andre primære verdier.

En litt annen type av uegentlige vurderinger kan en finne i følgende eksempel: »Begge disse motsatte opfatninger var *logisk riktig bygget op*« (W. Keilhau)¹⁶; og tydeligere i det neste: »... dommen over Thrane personlig ... var et *klart justismord*, – stygt ... i sin tilsidesettelse av lovens ord (straffeloven av 1842 kap. 9 § 30 jfr. § 1), ...« (J. A. Seip)¹⁷. Slike *logiske og juridiske* »vurderinger« av denne typen behøver heller ikke være egentlige vurderinger, en kan oppfatte dem som *beskrivelser av f. o. fr. logiske forhold mellom på den ene siden visse tankeoperasjoner, avgjørelser eller handlinger, og på den andre siden bestemte normer* som er, eller forutsettes, gitt. (Egentlige vurderinger blir det i det øyeblikk forfatteren gjør normen til sin).

En tredje type av uegentlige vurderinger finner vi hos Ottar Dahl når han sier om Lövenskiold: »Den nye stattholder ... *sto ikke på høyde* med sin forgjenger hverken i intelligens eller i diplomatiske evner«¹⁸. I tillegg til et tydelig innslag av kausalresonnement (som vel alltid vil være tilstede når en »vurderer« evner, ikke minst diplomatiske!) dreier det seg her om en *sammenligning mellom størrelser som en antar er målbar*e. En forutsetning om antatt målbarhet ligger vel også under når J. A. Seip sier om Fr. Stang: »Han hadde visstnok som moden mann *liten bredde* i sitt kultursyn«. Vi kan altså faktisk kalle også dette en form for kvantitativt skjønn, på tross av at Seip selv fortsetter med å si: »Det er vanskelig med de kilder som står til rådighet å underbygge denne *dom*«¹⁹.

En finner ofte at historikerne går til angrep på disse uegentlige vurderingene, kanskje særlig de tekniske, idet de slår dem i hartkorn med etiske og andre ekte vurderinger. Det var som nevnt en teknisk vurdering av denne typen som foranlediget Steens utsagn om at historikerne ikke skal dømme.

Jeg kan tenke meg tre-fire mulige innvendinger mot å benytte seg av slike tekniske og andre uekte vurderinger.

1) Den første innvendingen vil eventuelt gå ut på at slike resonnementer og utsagn, – utsagn om misgrep og dyktighet, logisk og juridisk holdbarhet, osv., i prinsippet, dvs. i enhver situasjon, er *irrelevante* (uinteressante)

16. Wilh. Keilhau, op. cit., s. 193. Uth. av meg.

17. J. A. Seip, »Den norske høyesterett som politisk organ«, (Norsk) Historisk Tidsskrift, bd. 43 (1964), s. 108. Uth. av meg.

18. O. Dahl, op. cit., s. 55. Uth. av meg.

19. J. A. Seip, »Et regime foran undergangen«, s. 113. Uth. av meg.

i en historisk framstilling. Jeg tror denne innvendingen vil vise seg åpenbart uholdbar.

De to neste innvendingene tror jeg kanskje delvis ligger gjemt i Steens argumentasjon når han sier at »ingen vet hvordan det ville gått om mennene i 1818 hadde fulgt sin ettertids vise råd«.

2) Et slikt utsagn *kunne* iallfall ha sammenheng med den hos mange historikere forekommende uvilje mot de såkalte *alternativer til virkeligheten*, som historikerne (ifølge disse historikere) ikke bör beskjeftige seg med, dels fordi »ingen vet hvordan det ville gått«, men dels også fordi det i seg selv er örkesløst, idet historikerne skal holde seg til det som faktisk skjedde, til forskjell fra det som kunne ha skjedd. – Men alle historikere må nødvendigvis (det har vi jo lært etter hvert) operere med alternativer til virkeligheten (i form av eksplisitte eller implisitte kontrafaktiske hypoteser) hver gang de vil etablere en kausalsammenheng, – og det vil de jo. De tekniske vurderinger (som denne innvendingen vil være rettet mot) er bare kausalresonnementer på en annen måte.

3) Klarere til uttrykk i Steens utsagn kommer en annen innvending som eventuelt henger nært sammen med den forrige: Vi kan ikke slutte noe sikkert om årsak og virkning, om hvilke handlinger som ville ført til hvilke mål. Nei, det kan vi jo ikke. Men det samme gjelder også nesten alt annet vi beskjeftiger oss med, – og Steens egen anbefaling i dette tilfelle: »... det får bli historikerens oppgave å finne ut motivene for de opptredendes handlinger, og kanskje på den måten gi en forklaring av dem« anviser iallfall ikke noe sikrere felt.

Med dette mener jeg ikke å anbefale skråsikkerhet ved formuleringen av denslags tekniske o. a. uegentlige vurderinger. (Historikerne för i tiden var harde på labben her; Ernst Sars f. eks. strör omkring seg med uttrykk som »et afgjort feilsyn«, »politisk daarskab«, »slagen med blindhed« osv.²⁰.) Ingen vet faktisk hvordan det ville ha gått; ofte kan ingen (og iallfall ikke den vandrende legmann, historikeren) med sikkerhet felle den endelige – ja, dom! – i juridiske tvistesporsmål, osv. Den egentlige innvending mot de uekte vurderinger ligger altså ikke i at de er vurderinger – for det er de ikke –, men i at deres kognitive innhold oftest er beheftet med usikkerhet, idet de bygger på *skjön*n.

Såvidt jeg kan se, bör man ikke av dette trekke den slutning at historikeren ikke skal ha lov til å benytte seg av denslags resonnementer, hvor de föles relevante. Her som ellers må en ha lov til å argumentere for sine

20. E. Sars, i »Norges historie fremstillet for det norske folk«, bd. VI, 1, 2. afd. (1913), s. 421, s. 615, s. 616 (og fl. st.).

konklusjoner som best en kan. – Men det er kanskje anbefalelsesverdig å formulere konklusjonene med en smule forsiktighet.

4) Den fjerde innvendingen, – og det er den innvendingen som ligger under når Steen vil overlate de tekniske vurderinger til moralistene, – den går ut på at de uekte vurderinger lett av publikum og/eller forfatter forveksles eller blandes sammen med etiske vurderinger og reaksjoner på det følelsesmessige plan.

Et par eksempler hvor forfatteren blander sammen: »Det skulde jo synes, som om *ingen, hvem partifanatismen ikke rent havde forblindet*, skulde kunne imødesee følgerne af en ny sanktionsnegtelse uden den dybeste bekymring« (Ernst Sars)²¹; »Fredrik VI kunne ennå på dette tidspunkt (o: 1812) ha reddet Norges krone, hadde han gått med i koalisjonen mot Frankrike, og både utenriksministeren . . . og andre gjorde sitt beste for å få ham med på en slik politikk; men som den *standhaftige tinnsoldat* han var, nektet han plent« (Magnus Jensen)²².

Eksplisitt eller implisitt går tankegangen ofte ut på at de som – etter vår mening – gjør tabbene, *burde visst bedre* (Keilhaus språkbruk i de tilfellene Steen kritiserer («livsfjern ledelse», «egenartede utlåsprinsipper») viser at Keilhau ikke er fri for slike assosiasjoner). Ofte ligger ytterligere den skjulte forutsetning til grunn at de historisk handlende personer hadde *muligheter for valg*. Skepsis overfor denne siste forutsetning vil danne grunnlag for å avvise etisk vurdering av de historisk handlende personer, men – jeg understreker det – ikke i og for seg for å avvise teknisk vurdering av dem. – Vi skal ellers komme tilbake til denne innvendingen.

I tilknytning til disse former for skjønn og uekte vurderinger er det naturlig å nevne historikerens *beskrivelse av andre tiders normer og vurderinger* og av forholdet mellom f. eks. visse handlinger og andre tiders (samtidens) normer. Dette er i seg selv fra historikerens synsvinkel som sagt beskrivelse, ikke verdiutsagn. Et eksempel fra Sars, hvor hans egen vurdering og beskrivelsen av samtidens vurdering er oppstilt side om side: Jonas Collett var » . . . anseet og med rette anseet . . . i sin samtid«²³. Et nytt eksempel, kanskje enda mer karakteristisk for Sars: »Stortingsadressen af 23. april 1860 gav udtryk for, hvad hele det norske folk *fölte eller burde föle*«²⁴. De to ledd av utsagnet er av høyst forskjellig karakter. Problemet er underlig nok at historikerne påfallende ofte ikke skiller her. Et nytt sitat fra Sars: »Sverdrup holdt ved denne leilighed en af sine

21. Sm. st., s. 636. Uth. av meg.

22. M. Jensen, Norges historie under eneveldet 1660–1814 (3. utg. 1962), s. 136. Uth. av meg.

23. E. Sars, op. cit., s. 347.

24. Sm. st., s. 561. Uth. av meg.

største og bedste taler«²⁵. Hvem er det her som vurderer Sverdrups tale, – er det tilhørerne eller er det Sars? Vi finner også ofte at beskrivelsen av samtidens vurderinger brukes til å *formidle* forfatterens vurderinger; ofte ser det også ut til at samtidens vurderinger implisitt brukes til å *begrunne* forfatterens vurderinger. Det ene glir over i det andre. Hva skal vi f. eks. si om følgende utsagn: »Respektabilitet ble tidens moralske ideal, et ideal som var forholdsvis lett å fylle, og som *ble* fyllt. Det var svært mange i hin tid som hadde god samvittighet. Den alminnelige hederlighet var i stadig stigning. Schweigaard omtaler i slutten av 1860-årene »den tiltagende lovlidighet« som en velkjent ting. Hos de beste møter vi på dette grunnlag en moral av høy kvalitet«²⁶.

»... en moral av høy kvalitet«. Her er vi da tilbake igjen ved den egentlige og ekte etiske vurdering (så å si i dobbelt forstand i dette tilfellet), formidlet eksplisitt gjennom en verdiformulering. Disse ekte og rene verdiutsagn er etterhvert blitt nokså sjeldne blomster i de historiske framstillinger, man finner dem vel mest i form av et eller annet »framskritt« eller lignende. De var jo vanligere før.

Hva skal vi si om dem? Problemet med dem er altså at de refererer seg til ubegrunnbare verdinormer, som ikke har (ikke kan ha) objektiv gyldighet; dermed kan det heller ikke begrunnes at de sier noe almengyldig om sitt objekt (altså sier de bare noe om forfatterens, evt. hans miljø, hans samtids, osv., *forhold* til objektet).

For den som søker *erkjennelse* om objektet, er de altså *uvedkommende*. Noen sier det slik at de ikke er *interessante* (»Mon det ikke er slik at i et betydelig historisk verk er skildringen av fortiden slik den var, uendelig meget mer interessant enn de følelser iakttagelsen av fortiden har vakt hos forfatteren?« spør Seip i den tidligere siterte anmeldelse av Steen)²⁷. Egentlig burde en vel kutte dem ut. Men – kan en resonnerer videre: På den anden side er de vel ikke så livsfarlige heller, så lenge de står der som pene blomster, utsprunget av forfatterens inderligste indre liv, formulert gjennom lett identifiserbare verdiutsagn, utskillbare fra den beskrivende og forklarende framstilling som tydelige verdielementer.

Er problemet uttømt med dette? Kanskje finner enkelte en liten hake i den mulighet at det blant historikerens publikum kan finnes noen som er så lite sofistikerte at de i strid med all teori slutter fra verdiutsagnet til objektet, ikke bare til forfatteren. Og dermed dukker spørsmålet om *rett-*

25. Sm. st., s. 617.

26. J. A. Seip, »Et regime foran undergangen«, s. 54. Uth. av J. A. Seip.

27. J. A. Seip, »Fra embetsmannsstat til ettpartistat og andre essays«, s. 59.

ferdighet opp, rettferdighet i dommen over fortidens personer, spørsmålet om *ettermålet*. De opponenter som ymter om etterpåklokskap, de som spør etter valgmulighetene i den historiske situasjon, de har festet seg ved denne haken.

Kanskje det er dette med ettermålet som ligger bak når en hos mange historikere kan finne en tydelig tendens til å *stryke de negative verdidommene* (det samme gjelder da også de negative tekniske vurderingene, osv.), men la de positive stå. Alle blir like snille, og alt er vel og bra: En skal ikke snakke stygt om de døde. – Unntagen kanskje hvis en kommer bort i en skurk så stor at en sprekker: Han fortjener ikke bedre, her skal sannheten fram! Det kan da selvfølgelig bli flere eller færre skurker hos de forskjellige historikere, alt etter temperament.

Kanskje var det likevel best om en kuttet dem ut, verdidommene, og lot »fakta tale for seg selv«? – Men, kan en videre innvende, i så fall løper en på den andre siden den risiko å innbille sitt publikum (og kanskje seg selv) at beskrivelse og forklaring kan være objektive, hva de jo ikke kan. Og så videre, – jeg lar spørsmålet bli hengende her.

Disse siste betraktningene gjelder altså de eksplisitte, rene verdiutsagn. Som før antydnet kan imidlertid verdistandpunkter formidles på andre måter. På forskjellig vis kan de blandes sammen med eller formidles gjennom den beskrivende og forklarende framstilling.

Vi har sett en rekke eksempler på dette: Forfatter og/eller publikum kan blande tekniske o. a. uekte vurderinger sammen med etiske vurderinger, beskrivelsen av samtidens vurderinger med egne vurderinger, osv. Dette volder kanskje ingen nye vansker hvor det er forfatteren som blander »mekanisk«. Når en sier om Fredrik VI at han valgte feil og at han var en tinnsoldat, så blir den tekniske vurdering og invektivet stående side om side som atskilte elementer. – Men i de andre tilfellene reiser det seg nye problemer. Blandingene av f. eks. tekniske og etiske vurderinger er imidlertid her eksempler på et mer generelt fenomen, som vi må diskutere i sin alminnelighet.

La oss tenke oss at en historiker ikke liker en bestemt historisk person, og at han vil formidle denne holdning til sitt publikum uten å gi direkte uttrykk for at han ikke liker ham. Han kan gjøre dette på en uendelighet av måter, hvorav jeg bare skal nevne noen typiske:

1) Hvis historikeren er en dyktig stilist, kan han for det første gjøre det ved fiksfakserier i stilen, uhåndgrikelig ironi, for eksempel. Er han en god taler, kan han gjøre det samme med tonefall: Det hevdes om en norsk

historiker at han kan si: »Björnson skrev et dikt« på en slik måte at det blir sjikane.

2) Historikeren kan, når han skal velge ord, blant uttrykk med (omtrent) det samme kognitive innhold velge et med negativt følelsesinnhold. Han kan si: »N. N. var i politikken en lur rev«, i stedet for å si: »N. N. var i politikken en dyktig taktiker«. Han kan oppnå det samme ved å bruke tvetydige ord, som snart har en beskrivende, snart en vurderende betydning. (Dersom formålet var å formidle et positivt inntrykk av personen, kunne historikeren som før antydnet bruke adjektivet »stor« om ham. Det er forbausende hvor ofte historikere slår om seg med tvetydigheten »stor«: storverk, stor bedrift, stor innsats, stor statsmann, osv.) Ord som samtidig har et beskrivende og et etisk verdi-innhold, som »skyld« f. eks., er et tredje eksempel.

3) Historikeren kan trekke fram de sider ved personen og dennes handlinger som han antar at publikum ikke vil like (derunder hans misgrep, feiltakelser osv.) til fortregning for de sider han antar de vil like.

4) Historikeren kan endelig si ting om personen som ikke er sanne. – Jeg bortser fra dette siste.

Nå er det slik, at en historiker som har den beste vilje til å være objektiv, i betydningen verdi-nøytral, han risikerer på de fleste av disse måtene ufrivillig å formidle etiske verdistandpunkter til sitt publikum.

En risikerer at det uttrykk som formidler det mest dekkende kognitive innhold er et uttrykk som er beheftet med positive eller negative følelsesladninger. Vi unngår f. eks. neppe å si at Mussolini var fascist.

En risikerer videre at beskrivelse av visse faktiske egenskaper og handlinger utløser forakt og fordømmelse, eller omvendt, respekt og beundring, hos lesere og tilhørere. Dette siste er jo for selvsagt til å nevnes. Men da må vi være oppmerksomme på at vi har med en *nøyaktig parallell* å gjøre hvor vi beskriver f. eks. et politisk feilgrep, og leserne reagerer foraktelig med at vedkommende politiker burde ha skjönt bedre.

Hva skal vi gjøre med alt dette? Problemet har en *saklig* og en *formell* side. Vi skal se på den *saklige* siden først.

Vi er vel alle her – uansett hva vi mener om ønskeligheten av verdi-innslag i historiske framstillinger – enige om at hovedhensynet må være hensynet til den *sannest mulige erkjennelse*, den *best mulige beskrivelse og forklaring* av fortiden ut fra den synsvinkel, den problemstilling en har valgt. Dette betyr at en ikke kan unnlate å omtale relevante momenter – jeg forutsetter foreløpig at de omtales i en verdi-nøytral form – av den grunn at publikum (eller en selv) liker eller ikke liker dem. Det samme må i så fall gjelde for eksempel de tekniske og lignende uekte vurderinger,

som enkelte vil overlate til moralistene, – *vel å merke i den grad de er relevante i den aktuelle sammenheng*. At en ikke beundrer dem som gjør tabbene, kan ikke bety noe i denne forbindelse.

Omvendt må tommelen selvsagt vendes ned hvor beskrivelse eller forklaring legges til rette for at en etisk holdning derigjennom kan formidles til publikum. Dette er ikke bare selvsagt hvor det er tale om grov fordreining eller forskyvning av den faktiske framstilling, men også hvor den så å si umerkelig legges til rette. Enda et sitat fra J. A. Seips anmeldelse av Steen: »Jeg må tenke på«, sier Seip, »den fint beregnede avslutning i første bind der Steen gjennom et klart og enkelt bilde av mennesker i en historisk situasjon, formådde å vekke dyp bevegelse hos leserne«²⁸. Dette er fra Seips side ment som ros. Jeg kan ikke slutte meg til denne ros, ikke på Seips premisser, ikke når han sier »fint beregnede«. (Men jeg tror han kanskje er litt urettferdig mot Steen.)

Det det dreier seg om her, er objektivitetsidealet. Det er ikke oppnåelig, men en kan jo ikke gi seg til å skryte av folk for at de ikke prøver.

Vi kommer så til den *formelle* siden av spørsmålet.

Også her må det samme prinsipp være gyldig, at hovedhensynet må være hensynet til den best mulige beskrivelse og forklaring. Dette betyr for det første naturligvis at det er uanstendig om en i sin søken etter verdiladete uttrykk velger et som ikke er det kognitivt sett mest dekkende. Omvendt betyr det videre at *en kan og skal velge det kognitivt sett mest dekkende uttrykk selv om dette er verdi- eller følelsmessig ladet*. Det er for eksempel vanskelig å unngå uttrykket »fascist« om Mussolini, som jeg antyder. Men karakteristisk nok er det vanskelig å finne mange fullgode eksempler her. Den tvangssituasjon hvor det ene kognitivt sett mest dekkende uttrykk er et verdimesig ladet, er vel oftest egentlig en konstruert situasjon. Jeg er iallfall ikke overbevist om at det var Knut Myklands situasjon når han sier om en norsk politiker av det noe mindre kaliber at han var »... en slurv ...«²⁹. Jeg er slett ikke overbevist når Seip sier om visse trekk ved Det norske arbeiderparti: »Jeg vil kalle denne komponent for *stalinisme*«, selv om han tilføyer: »Dette ordet bruker jeg deskriptivt, ikke vurderende«³⁰. Jeg er faktisk ikke en gang overbevist hvor Ottar Dahl sier at »valgdeltakelsen ... var nokså lav«³¹, eller hvor f. eks. Per Fuglum taler om Sverdrup-regjeringens »feilgrep«³².

28. Som note 27.

29. Knut Mykland, i »Trondheim bys historie«, bd. III (1955), s. 321.

30. J. A. Seip, »Fra embetsmannsstat til ettpartistat«, i essaysaml. av samme navn, s. 28. Uth. av J. A. Seip.

31. O. Dahl, op. cit., s. 27.

32. P. Fuglum, »Ole Richter. Statsministeren« (1964), s. 231.

Både kvantitative skjønn og tekniske vurderinger innebærer et formuleringsproblem. En ting er å beskrive et feilgrep, en annen ting å kalle det et feilgrep. (Både »lav« og »feilgrep« er i noen grad verdiladede uttrykk.)

I alle disse tilfellene vil altså de valgte verdiladede uttrykk kunne erstattes av andre, mer nøytrale. Det vil si, de kan erstattes i teorien: Mykland vil med stor rett kunne hevde at den ovenfor siterte karakteristikken av Lerche er den kognitivt mest treffende han kan gi *på den plass han har til rådighet*. Og her er vi ved et viktig punkt: Det ladede uttrykk er ofte et sammenpresset uttrykk for en tanke; omskrivningen krever større plass; hverken Mykland eller f. eks. Ottar Dahl (det er for begges vedkommende oversiktsverk som er sitert) har hatt denne plass til sin disposisjon.

Ellers kunne de ha skrevet om. I stedet for å si at Lerche var en slurv, kunne Mykland ha beskrevet hans atferdsmønster. I stedet for å si at valgdeltakelsen var lav, kunne Ottar Dahl gitt oss alle prosentene og sammenlignet med andre prosenters osv. I stedet for å si at dette eller hint er misgrep osv., kunne man beskrive menns mål, handlinger, vilkår og resultater.

Spørsmålet er da: Er dette bestandig ønskelig? Skal historikeren blant flere kognitivt likeverdige uttrykksmåter bestandig velge den verdi- og følelsesmessig minst ladede?

Hva er argumentene *for*? Argumenter *for* er for det første naturligvis alle argumenter vi tidligere har anført mot de separate, eksplisitte verdiutsagn (hvis vi da er enige i dem). Men utover dette? Finnes der ytterligere argumenter mot de dobbelt-tydige og mot de verdi- og følelseladede beskrivende og forklarende uttrykk? Det vil da i så fall være argumenter for å hevde at *i den grad en ønsker å gi uttrykk for verdiholdninger i historiske framstillinger, bør disse formuleres gjennom uttrykkelige, utskillbare verdiutsagn*, som separate verdi-elementer.

Argumentasjonen for dette standpunkt vil gå ut på at den »kjemiske« blanding av normative og kognitive innslag – på den måten at de kombineres i samme uttrykk – kan virke forstyrrende inn på den intellektuelle erkjennelse og kommunikasjon.

Det er lett å finne eksempler på dette hvor det gjelder de tvetydige uttrykk, uttrykkene som i en kontekst har en etisk vurderende, i en annen kontekst en beskrivende betydning. Diskusjonen om hvorvidt f. eks. Napoleon var en »stor mann« er klassisk. Andre former for forstyrrelser vil kunne komme inn ved de mer typisk verdi- og følelseladede uttrykk. Jeg antar f. eks. at det er lettere å formidle saklige opplysninger – og å føre en saklig diskusjon – om »Tyskland 1933–1945« enn om »Nazi-Tyskland«. Jeg tror også at en har lettere for å formidle en presis (og f. eks.

ikke overdrevet) oppfatning av de og de egenskaper ved Det norske arbeiderparti ved å anvende et mindre ladet begrep enn »stalinisme« – endog om en på forhånd har beskrevet egenskapene og definert og motivert begrepet. (Jeg tilføyer dette siste fordi det saklig utilfredsstillende ved de verdiladede uttrykk ofte (iallfall delvis) kommer av at deres kognitive betydningsinnhold i seg selv er uklart, og det blir en annen problemstilling.)

Med dette mener jeg ikke å argumentere for at de normative innslag *alltid* virker forstyrrende inn på den kognitive saksframstilling eller -oppfatning. Men det er ikke vanskelig å finne eksempler på at de gjør det, og enda oftere er *risikoen* tilstede.

Hvorfor da ikke avstå fra dem?

Jeg har nevnt en grunn til at vi beholder dem: plasshensynet. Men det er ikke bare plasshensynet. Selv om vi har plass til å beskrive alt hva Sverdrup-regjeringen gjorde, kan vi føle behov for å summere opp og si at den gjorde feilgrep. Selv om vi har plass til å analysere alle relevante aspekter ved en viss type politisk partidannelse, kan vi føle behov for å konsentrere dem i ett begrep: stalinisme. Selv om vi har plass til å skildre historiske personligheter gjennom hele biografier, kan vi føle behov for å presse deres karakter og atferdsmønster sammen i ett ord: Han var kort sagt en slurv. Det er mulig at dette har sammenheng med instinktive menneskelige måter å erkjenne ting på. Ialfall er det sikkert at det har sammenheng med noe som føles – jeg sier føles – som *stilistiske behov*. Overhodet er hovedgrunnene til at vi beholder de verdiladede formuleringer av stilistisk art: Hvem kjenner ikke behaget ved det kraftfulle adjektiv, den paradoksale sammenligning, den syltynne ironi. Det er ikke for ingenting at jeg har hatt så lett for å finne eksempler til dette innlegg hos en forfatter som J.A. Seip, som jeg holder for å være en av Norges fremste nålevende prosastilister.

Men det hører med til historien at Seip – jeg hadde nær sagt i et av sine bedre öyeblikk – skal ha sagt at »man bör jo egentlig skrive kjedelig«. Nå vil vel ikke alle være enige i at resultatet nödvendigvis blir kjedsommelighet, men det er klart at å avholde seg fra verdiladede uttrykk for historikeren vil bety å gi avkall på virkemidler i retning av konsisitet og eleganse som han er vant med å bruke. Å gi avkall på dem innebærer et offer. Andre samfunnsvitenskaper bringer dette offer som en selvfølge. Historikerne har trösted seg til historieskrivningens tradisjonelt litterære form. Men svarer dette litteraturspråk – bestandig – til *reelle* framstillings-tekniske behov? Krever ikke hensynet til sann vitenskapelighet at også

vi – når det er mulig – ofrer visse typer av tradisjonelle stilistiske virkemidler?

Jeg kaster spørsmålet ut til debatt.

Til slutt må jeg få komme med noen supplerende bemerkninger som jeg med hensikt har gitt en provokatorisk form.

Jeg har villet ha fram at ikke alle verdi-*innslag* i historiske framstillinger kommer til syne i form av utskillbare verdi-*elementer*. De kan f. eks. ytre seg gjennom *utvalget* av de momenter vi trekker fram i beskrivelsen av et fenomen.

Men spørsmålet om *verdi-nøytralitet* stikker enda dypere enn som så. Som jeg innledningsvis var inne på, bygger selve vitenskapen, dens metodiske prinsipper osv. på verdier. For eksempel er det standpunkt at et emne er viktig, interessant, verdig til å ta opp til undersøkelse, naturligvis i seg selv et verdistandpunkt. Dette verdistandpunkt er ikke nødvendigvis av etisk art (vil Ottar Dahl hevde), men heller ikke nødvendigvis av ikke-etisk. Når vi alle sammen (eller nesten alle sammen) i forskning og undervisning er så opptatt av STATSMAKTENS mangehånde vekst og forfall gjennom tidene at iallfall norske studenter så å si nekter å skrive om noe annet til eksamen – har det da ingen forbindelse med at de store gamle tyskere var ganske begeistret for statsmakt? Så kan en si at dette ikke nødvendigvis smitter over på framstillingen. – Men har en ikke av og til inntrykk av at historikerne så å si *heier* statsmakten fram gjennom århundrene?

Selvfølgelig smitter det ikke *nødvendigvis* over på framstillingen. Jeg har for min del vært interessert i noe så etisk forankret som fredsforskning og er villig til å argumentere intenst for muligheten av dens vitenskapelighet. – En *må* skille mellom valg av emne, av problemstilling, og valg av teorier. På resultatene skal en dømmes, på resultatenes holdbarhet i forhold til materialet.

Men på den andre siden: Det historiske materiale er sjelden entydig; det er som kjent mulig å krangle om tolkningen av en kilde, påliteligheten av en beretning, hensikten med en lov. På grunnlag av ett historisk materiale er ofte flere teorier mulige. Så uttrykker vi oss med forsiktighet: Denne forklaring er den rimeligste, denne sammenheng virker sannsynlig, – men *sikker* er den naturligvis ikke.

– Men vi valgte den likevel.

Jeg vil konkludere med å gjengi ytterligere et par utsagn av to av de mest siterte forfattere i dette foredrag:

En kan ikke forandre av en historiker, »at han ikke maa indta noget Parti-Standpunkt«, hevdet Ernst Sars i 1891³³. To generasjoner senere, i 1957, tok J. A. Seip avstand fra dette. »Jeg tror«, sier han, »at hvis de (Ϸ: enkelte historikere) prøvde på det, ville de finne at det i grunnen ikke er så vanskelig å være objektiv i en rimelig betydning av dette ord, også når en skriver historie«³⁴.

Det kommer selvfølgelig an på hva en mener med »rimelig«, men jeg må likevel erklære meg uenig i begge disse utsagn. – En har rett til å forandre av en historiker at han skal være objektiv, men det er ikke lett – det er egentlig umulig – for historikeren å tilfredsstille kravet.

I denne kryssning mellom fordring og vilkår ligger historieskrivningens paradoksale situasjon – og diskusjonen om dagens emne.

Såvel for begrepsdefinisjoner o. l. som for synspunkter har jeg hatt særlig stor glede og nytte av

Ottar Dahl, »Innföring i historieforskningens metodelære« (stensilert, Universitetsforlaget, Oslo, 3. utg. 1965),

Ottar Dahl, anmeldelse av G. Chr. Wasberg, »Om forholdet mellom erkjennelsesform og verdianskuelse i historiefilosofien«, (Norsk) Historisk Tidsskrift, bd. 39 (1959), s. 158 ff., og

Anfinn Knutsen (Stigen), »Deskriptiv og normativ historieskrivning« (anmeldelse av G. Chr. Wasberg), (Norsk) Historisk Tidsskrift, bd. 38 (1957), s. 242 ff.

33. E. Sars, i brev til J. A. Fridericia 4. aug. 1891, trykt i »Brev 1850–1915« (1957); sitatet fra s. 188.

34. J. A. Seip, i opposisjonsinnlegg ved Alf Kaartvedts doktordisputas 25. mai 1957; trykt i (Norsk) Historisk Tidsskrift, bd. 38 (1957); sitatet fra s. 283. Seip siterer s. 282 Sars (se note 33 ovf.).

ET UDVALG AF HISTORIEMETODISK LITTERATUR

Ved H. P. Clausen, Poul Enemark og Otto Larsen

Ved metodekonferencen var udstillet et udvalg af historiemetodisk litteratur fra samlingerne i Statsbiblioteket i Århus. Udvalget var foretaget af bibliotekar Poul Enemark og lektor H. P. Clausen. Det omfattede foruden bøger og enkeltafhandlinger en del tidsskrift-rækker, hvis bidrag til den historiemetodiske debat var registreret. Udvalget var ikke foretaget systematisk. Det var tænkt som en orientering om bibliotekets bestand på området, og det tilstræbte ikke fuldstændighed hverken med hensyn til emnet eller dets dækning i Statsbiblioteket. På konferencedeltagernes opfordring meddeles i det følgende en liste over den udstillede litteratur, færdigredigeret af førstebibliotekar, cand. theol. Otto Larsen. Først bringes, ordnet alfabetisk efter forfatternavn, enkeltværker og afhandlinger, derefter registre over historiemetodiske afhandlinger i udvalgte tidsskriftsrækker. Tidsskrifterne er normalt gennemgået for tiden efter 1945, og artiklerne er inden for hvert tidsskrift ordnet alfabetisk efter forfatternavnet. Navne og titler er anført i overensstemmelse med Statsbibliotekets katalog. Oversigtens provisoriske og ufuldstændige karakter må understreges over for eventuelle benyttere.

Enkeltværker og afhandlinger

- ACTON, LORD *A lecture on the study of history*. London 1895. 142 s.
- ANDERSEN, EMILIE *En bemærkning til »Moderne engelske historikerskoler. Økonomisk historie. Nogle aspekter«*. (Historisk tidsskrift, Kbh. 11 Rk., Bd. 3, 1950–52, p. 313–14).
- ANDERSEN, PER SYEAS *Westward is the course of empires. A study in the shaping of an american idea: Frederick Jackson Turner's frontier*. Oslo 1956. 133 s.
- ARON, RAYMOND *Dimensions de la conscience historique*. Paris 1961. 343 s.
- ARON, RAYMOND *Essai sur la théorie de l'histoire dans l'Allemagne contemporaine. La philosophie critique de l'histoire*. Paris 1938. 325 s.
- ARON, RAYMOND (dir.) *L'histoire et ses interprétations. Entretiens autour de Arnold Toynbee*. Paris 1961. 237 s.
- ARON, RAYMOND *Introduction à la philosophie de l'histoire. Essay sur les limites de l'objectivité historique*. Paris 1948. 355 s.
- ARON, RAYMOND *La philosophie critique de l'histoire. Essai sur une théorie de l'histoire*. Paris 1950. 324 s.
- BAGGE, POVL *Historie som videnskab*. (Nordisk tidsskrift för vetenskap, konst och industri. Årg. 18, pp. 489–501.) Stockh. 1942.
- BAGGE, POVL, *Om historieforskningens videnskabelige karakter*. (Historisk tidsskrift. 10. Rk. Bd. 5. 1939. pp. 354–384.) Kbh. 1939. 31 s.
- BAGGE, POVL *Skæbne og tilfældighed i historien*. (Dansk udsyn. Årg. 44. Hefte 1. pp. 9–19.) Askov 1964. 11 s.
- BARBU, ZEVEDEI *Problems of historical psychology*. London 1960. 222 s.
- BARRACLOUGH, GEOFFREY *History in a changing world*. Oxford 1956. 246 s.
- BAUER, WILHELM *Einführung in das Studium der Geschichte*. Tübingen 1921. 395 s.
- BECKER, CARL L. *Detachment and the writ-*

- ing of history. *Essays and letters*. Ithaca, N.Y. 1958. 240 s.
- BERDYAEV, NICOLAS *The meaning of history*. London 1945. 224 s.
- BERLIN, ISAIAH *Historical inevitability*. London 1955. 79 s.
- BERNHEIM, ERNST *Einleitung in die Geschichtswissenschaft*. Leipzig 1905. 156 s.
- BERNHEIM, ERNST *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie. Mit Nachweis der wichtigsten Quellen und Hilfsmittel zum Studium der Geschichte*. Leipzig 1908. 842 s.
- BERR, HENRI *L'histoire traditionnelle et la synthèse historique*. Nouv. éd. Paris 1935. 146 s.
- BERR, HENRI *La synthèse en histoire. Son rapport avec la synthèse générale*. Nouv. éd. Paris 1953. 323 s.
- BESSON, WALDEMAR (Hrsg.) *Geschichte. Mit einer Einleitung von Hans Rothfels*. Frankfurt a.M. 1961. 383 s.
- BLÉCOURT, A. S. DE *Historisch en juridisch bewijs*. Groningen 1936. 71 s.
- BLOCH, MARC *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*. Paris 1949. 112 s.
- BRANDT, A. VON *Werkzeug des Historikers. Eine Einführung in die historischen Hilfswissenschaften*. 2. Aufl. Stuttgart 1960. 196 s. 3 tvl.
- BRESSLAU, HARRY *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. I-II, 1-2*. 2. Aufl. Leipzig 1912-31.
+ Register zur zweiten und dritten Aufl. zusammengestellt von Hans Schultze. Berlin 1960. 116 s.
- BREYSIG, KURT *Vom geschichtlichen Werden. Umriss einer zukünftigen Geschichtslehre*. Bd. 1-3 (1: Persönlichkeit und Entwicklung. - 2: Die Macht des Gedankens in der Geschichte. In Auseinandersetzung mit Marx und mit Hegel. - 3: Der Weg der Menschheit.). Stuttgart 1925-28.
- BRUNNER, AUGUST *Geschichtlichkeit*. Bern 1961. 204 s.
- BRÜNING, WALTHER *Geschichtsphilosophie der Gegenwart*. Stuttgart 1961. 171 s.
- BUNGE, MARIO *Causality. The place of the causal principle in modern science*. Cambridge, Mass. 1959. 380 s.
- BURKE, KENNETH *Permanence and change. An anatomy of purpose*. Los Altos, Cal. 1954. 294 s.
- BURY, J. B. *The idea of progress. An inquiry into its origin and growth. Introduction by Charles A. Beard*. New York 1955. 40 + 357 s.
- BUTTERFIELD, HERBERT *History and human relations*. London 1951. 254 s.
- CAHNMAN, WERNER J., and ALVIN BOSKOFF *Sociology and history. Theory and research*. London 1964. 596 s.
- CARR, EDWARD HALLETT *What is history?* London 1961. 155 s.
- CASSIRER, ERNST *An essay on man. An introduction to a philosophy of human culture*. New Haven 1945. 237 s.
- CASSIRER, ERNST *The problem of knowledge. Philosophy, science and history since Hegel*. New Haven 1950. 334 s.
- CASSIRER, ERNST *Zur Logik der Kulturwissenschaft. Fünf Studien*. Darmstadt 1961. 128 s.
- CLAGETT, MARSHALL (ed.) *Critical problems in the history of science*. Madison 1959. 555 s. ill.
- CLAUSEN, H. P. *Aviser som historisk kilde*. Århus 1962. 29 s.
- CLAUSEN, H. P. *Hvad er historie?* Kbh. 1963. 164 s. 2 tvl.
- CLAUSEN, H. P. *Nogle synpunkter på teori og praksis i historien*. (Jyske Samlinger. Ny rk. Bd. 4, 1957-58, s. 185-210).
- COHEN, MORRIS R. *The meaning of human history*. La Salle, Ill. 1947. 304 s.
- COHEN, MORRIS R. AND ERNST NAGEL *An introduction to logic and scientific method*. New York 1934. 467 s.
- COLLINGWOOD, R. G. *The idea of history*. Oxford 1948. 339 s.
- CROCE, BENEDETTO *Analogie della storia etico-politica con la storia della poesia*. (Discorsi di varia filosofia. Bd. 1, 1945, p. 170-82).
- CROCE, BENEDETTO *Conferenze tenute agli alunni dell'istituto storico di Napoli*. (Terze pagine sparse. Bari 1955. s. 3-120).
- CROCE, BENEDETTO *Contro la »storia universale« e i falsi universali. Encomio dell'individualità*. (Discorsi di varia filosofia. Bd. 1, 1945, p. 129-62).
- CROCE, BENEDETTO *Contro lo »storicismo«. Battute di dialogi*. (Conversazioni critiche. Bd. 5, 1951, p. 377-79).

- CROCE, BENEDETTO *Cultura storicascien, azione e religione*. (Discorsi di varia filosofia. Bd. 1, 1945, p. 163–69).
- CROCE, BENEDETTO *Differenza della storicismo hegeliano dalla storicismo nuovo*. (Discorsi di varia filosofia. Bd. 1, 1945, p. 116–28).
- CROCE, BENEDETTO *Les études relatives à la théorie de l'histoire en Italie durant les quinze dernières années*. (Primi Saggi. Bari 1951. s. 177–91).
- CROCE, BENEDETTO *Filosofia e storiografia*. Bari 1949. 375 s.
- CROCE, BENEDETTO *Indagini su Hegel e schiarimenti filosofici*. Bari 1952. 305 s.
- CROCE, BENEDETTO *Interpretazioni hegeliane*. (Terze pagine sparse. Bari 1955. S. 123–25).
- CROCE, BENEDETTO *Intorno al Vico e al Baumgarten*. (Conversazioni critiche. Bd. 5, 1951, p. 303–40).
- CROCE, BENEDETTO *Metodologia e storia della storiografia*. (Terze pagine sparse. Vol. 2, Bari 1955, p. 95–113).
- CROCE, BENEDETTO *Metodologica storica*. (Conversazioni critiche. Bd. 4, 1950, p. 115–63).
- CROCE, BENEDETTO *La parte propriamente storiografica*. (Terze pagine sparse. Bari 1955. s. 126–27).
- CROCE, BENEDETTO *Uno scritto di Enrico Heim sulla teoria della storia*. (Conversazioni critiche. Bd. 4, 1950, p. 384–87).
- CROCE, BENEDETTO *Storia*. (Terze pagine sparse. Vol. 2, Bari 1955, p. 114–128).
- CROCE, BENEDETTO *La Storia. Ridotta sotto il concetto generali dell'arte*. (Primi Saggi, Bari 1951. s. 1–72).
- CROCE, BENEDETTO *La storia considerata come scienza*. (Primi Saggi. Bari 1951. S. 171–75).
- CROCE, BENEDETTO *La storia della cultura*. (Conversazioni critiche. Bd. 1, 1950, p. 201–24).
- CROCE, BENEDETTO *Storia e critica della storiografia*. (Conversazioni critiche. Bd. 5, 1951, p. 169–242).
- CROCE, BENEDETTO *Storia politica e storia letteraria*. (Terze pagine sparse. Bari 1955. p. 205).
- CROCE, BENEDETTO *Storicismo genuino e storicismo spurio*. (Terze pagine sparse. Bari 1955. p. 251–60).
- CROCE, BENEDETTO *Storiografia e idealità morale*. Bari 1950. 185 s.
- CROCE, BENEDETTO *Teoria della storia*. (Conversazioni critiche. Bd. 1, 1950, p. 153–200).
- CROCE, BENEDETTO *Teoria e storia della storiografia*. Bari 1954. 347 s.
- DAHL, OTTAR *Norsk historieforskning i 19. og 20. århundre*. Oslo 1959. 282 s.
- DAHL, OTTAR *Om årsaksproblemer i historisk forskning. Forsøk på en vitenskaps-teoretisk analyse. With an english summary*. Oslo 1956. 206 s.
- DILTHEY, WILH. *Das achtzehnte Jahrhundert und die geschichtliche Welt*. (Gesammelte Schriften II, 1927, p. 207–75).
- DILTHEY, WILH. *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*. (Gesammelte Schriften VII, 1927).
- DILTHEY, WILH. *Einleitung in die Geisteswissenschaften. Versuch einer Grundlegung für das Studium der Gesellschaft und der Geschichte*. (Gesammelte Schriften I, 1923).
- DILTHEY, WILH. *Die Entstehung der Hermeneutik*. (Gesammelte Schriften V, 1924, p. 317–28).
- DILTHEY, WILH. *Das geschichtliche Bewusstsein und die Weltanschauungen*. (Gesammelte Schriften VII, 1931, p. 3–71).
- DILTHEY, WILH. *Über das Studium der Geschichte der Wissenschaften vom Menschen, der Gesellschaft und dem Staat*. (Gesammelte Schriften V, 1924, s. 29–73).
- DIWALD, HELLMUT *Das historische Erkennen. Untersuchungen zum Geschichtsrealismus im 19. Jahrhundert*. Leiden 1955. 109 s.
- DRAY, WILLIAM *Laws and explanation in history*. London 1957. 174 s.
- DROYSEN, JOH. GUST. *Grundriss der Historik*. Leipzig 1875. 84 s.
- DROYSEN, JOHANN GUSTAV *Historik. Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte. Im Auftrage der preussischen Akademie der Wissenschaften hrsg. v. Rudolf Hübner*. München 1937. 444 s.
- ELLER, POVL *Historisk ikonografi*. Kbh. 1964. 76 s.

- ERSLEV, KR. *Erslevs kildesteder til øvelser i historieforskningens teknik. I ny udg. ved Erik Arup.* Kbh. 1931. 90 s.
- ERSLEV, KR. *Grundsætninger for historisk kildekritik.* Kbh. 1892. 31 s.
- ERSLEV, KR. *Historie. Udg. til brug for historiestuderende.* (Aftryk efter Salmonsens ill. Konversationsleksikon 2. udg. 1921.). Kbh. 1924. 33 s.
- ERSLEV, KR. *Historieskrivning. Grundlinier til nogle kapitler af historiens teori.* Kbh. 1911. 58 s.
- ERSLEV, KR. *Historische Technik. Die historische Untersuchung in ihren Grundzügen dargestellt.* München 1928. 100 s.
- ERSLEV, KR. *Historisk teknik. Den historiske undersøgelse fremstillet i sine grundlinier.* Kbh. 1911. 91 s. 2. Udg. 1926, 100s.
- FAÏ, BERNARD *L'homme, mesure de l'histoire. La recherche du temps.* Paris 1939. 112 s. ill.
- FEDER, ALFRED *Lehrbuch der geschichtlichen Methode.* Regensburg 1924. 372 s.
- FEIGL, HERBERT, AND MAY BRODBECK *Readings in the philosophy of science.* New York 1953. 811 s.
- FEBVRE, LUCIEN *Combats pour l'histoire. 2. ed.* Paris 1965. 458 s.
- FINBERG, H. P. R. (ed.) *Approaches to history. A symposium.* London 1962. 221 s.
- FREEMAN, EDWARD A. *The methods of historical study. Eight lectures.* London 1886. 335 s.
- FRIIS, ASTRID *Moderne engelske historikere-skoler. Økonomisk historie. Nogle aspekter.* (Historisk tidsskrift, Kbh., 11. Rk., Bd. 2, 1947-49, p. 268-98).
- FRIIS, ASTRID *Økonomisk historie og professor Heckscher.* (Historisk tidsskrift, Kbh. 11. Rk., Bd. 2, 1947-49, p. 540-46).
- FUETER, EDUARD *Geschichte der neueren Historiographie.* (Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. Hrsg. v. G. v. Below und F. Meinecke. Abt. 1: Allgemeines.) München 1911. 626 s.
- GALBRAITH, V. H. *An introduction to the study of history.* London 1964. 143 s. 8 tvl.
- GARDINER, PATRICK *The nature of historical explanation.* London 1958. 142 s.
- GARDINER, PATRICK *Theories of history. Ed. with introductions and commentary.* Glencoe, Ill. 1960. 549 s.
- GARRAGHAN, GILBERT J. *A guide to historical method.* Ed. by Jean Delanglez. Chicago 1948. 482 s.
- GOTTSCHALK, LOUIS (ed.) *Generalization in the writing of history. A report of the committee on historical analysis of the social science research council.* Chicago 1963. 255 s.
- GOTTSCHALK, LOUIS *Understanding history. A primer of historical method.* New York 1950. 316 s. 2 tvl.
- GOTTSCHALK, LOUIS, CLYDE KLUCKHOHN AND ROBERT ANGELL *The use of personal documents in history, anthropology and sociology.* New York 1952. 243 s.
- GOUIER, HENRI *L'histoire et sa philosophie.* Paris 1952. 151 s.
- GRAY, WOOD *Historian's handbook. A key to the study and writing of history. With the collaboration of William Columbus Davis (o.f.a.).* Boston 1959. 64 s. ill.
- GROTEFELT, ARVID *Die Wertschätzung in der Geschichte. Eine kritische Untersuchung.* Leipzig 1903. 227 s.
- GUSTAVSON, CARL G. *A preface to history.* New York 1955. 222 s.
- HALPHEN, LOUIS *Introduction à l'histoire.* Paris 1948. 91 s.
- HAYEK, F. A. *The counter-revolution of science. Studies on the abuse of reason.* Glencoe, Ill. 1952. 255 s.
- HEGEL, GEORG WILHELM FRIEDRICH *Forelæsninger over historiens philosophie. Udgivne af Eduard Gans.* Kbh. 1842. 467 s.
- HEGEL, GEORG WILHELM FRIEDRICH *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte.* Hrsg. v. Eduard Gans. Berlin 1840. 547 s. (Werke. Bd. 9).
- HEUSS, ALFRED *Verlust der Geschichte.* Göttingen 1959. 82 s.
- HEUSSI, KARL *Die Krisis des Historismus.* Tübingen 1932. 104 s.
- HEXTER, J. H. *The Historian and his day.* (The Political Science Quarterly. 1954).
- HEXTER, J. H. *Reappraisals in history.* London 1961. 21 + 214 s.
- L'HISTOIRE ET SES MÉTHODES. (*Encyclopédie de la Pléiade*). Paris 1961. 1774 s.
- HISTORISCHE THEORIE UND GESCHICHTSFORSCHUNG DER GEGENWART. Berlin 1964. 149 s.

- HISTORY AND HISTORIOGRAPHY. (Seligman, Edwin R. A.: *Encyclopedia of the social sciences*. Vol. 7. pp. 357–91.) New York 1954. 35 s.
- HISTORY AND THEORY. *Studies in the philosophy of history*. Vol. 1 ff. 's-Gravenhage 1961 ff.
- HOCKETT, HOMER CAREY *The critical method in historical research and writing*. (A rewritten and expanded ed. of the author's: Introduction to research in american history.) New York 1955. 330 s.
- HOFER, WALTHER *Geschichte zwischen Philosophie und Politik. Studien zur Problematik des modernen Geschichtsdenkens*. Basel 1956. 185 s.
- HOGAN, JAMES (ed.) *Historical studies. III. Papers read before the fourth Irish Conference of Historians*. London 1961. 103 s.
- HOMMAGE À LUCIEN FEBVRE. *Éventail de l'histoire vivante*. I. Paris 1953. 468 s.
- HOOK, SIDNEY *The hero in the history. A study in limitation and possibility*. New York 1943. 273 s.
- HOOK, SIDNEY (ed.) *Philosophy and history. A symposium*. New York 1963. 403 s.
- HØYER, SVENNIK *Samfunnsvitenskapelig tekstanalyse*. Oslo 1963. 47 bl. ill.
- IBN KHALDÛN *The muqaddimah. An introduction to history*. Vol. 1–3. London 1958.
- JASPERS, KARL *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. Zürich 1949. 360 s.
- KENT, SHERMAN *Writing history*. New York 1941. 136 s.
- KEYSER, ERICH *Das Bild als Geschichtsquelle. – Rudolf Kötzschke: Bildkunde und Landesgeschichte*. Hamburg 1935. 38 s.
- KEYSER, ERICH *Die Geschichtswissenschaft. Aufbau und Aufgaben*. München 1931. 243 s.
- KIRN, PAUL *Einführung in die Geschichtswissenschaft*. Berlin 1959. 126 s.
- KLIBANSKY, RAYMOND, AND J. H. PATON (ed.) *Philosophy and history. Essays presented to Ernst Cassirer*. Oxford 1936. 355 s.
- KNOWLES, DOM DAVID *The historian and character and other essays*. Cambridge 1963. 388 s.
- KOHT, HALVDAN *Drivmakter i historia*. Oslo 1959. 211 s.
- KOMAROVSKY, MIRRA *Common frontiers of the social sciences*. Glencoe, Ill. 1957. 440 s.
- LAMPRECHT, KARL *Einführung in das historische Denken*. Leipzig 1913. 164 s.
- LAMPRECHT, KARL *Die kulturhistorische Methode*. Berlin 1900. 46 s.
- LAMPRECHT, KARL *Moderne Geschichtswissenschaft. Fünf Vorträge*. Berlin 1909. 131 s.
- LAMPRECHT, STERLING P. *Nature and history*. New York 1950. 155 s.
- LANDBERG, GEORG *Historia. Ett orienteringsförsök*. Stockh. 1954. 150 s.
- LANGLOIS, CH. V., ET CH. SEIGNOBOS *Introduction aux études historiques*. Paris 1905. 308 s.
- LEWIS, H. D. *Freedom and history*. London. 1962. 334 s.
- LITT, THEODOR *Die Frage nach dem Sinn der Geschichte*. München. 1948. 55 s.
- LITT, THEODOR *Mensch und Welt. Grundlinien einer Philosophie des Geistes*. München 1948. 336 s.
- LITT, THEODOR *Der Mensch vor der Geschichte*. Bremen 1950. 38 s.
- LITT, THEODOR *Wege und Irrwege geschichtlichen Denkens*. München 1948. 156 s.
- LUKIANOS FRA SAMOSATA *Hvorledes man bør skrive historie*. (Indeholdt i M. Cl. Gertz: Græske og latinske forfattere. 2. bd.) Kbh. 1904. 7 s.
- LÖNNROTH, ERIK *Modern historievitenskap*. (Gunnar Aspelin och Göte Turesson: Vetenskap av i dag. pp. 166–193.) Stockh. 1940. 28 s.
- LÖWITZ, KARL *Gesammelte Abhandlungen. Zur Kritik der geschichtlichen Existenz*. Stuttgart 1960. 257 s.
- LÖWITZ, KARL *Meaning in history. The theological implications of the philosophy of history*. Chicago 1949. 259 s.
- MACLVER, R. M. *Social causation*. Boston 1942. 414 s.
- MCKEON, RICHARD *Freedom and history. The semantics of philosophical controversies and ideological conflicts*. New York 1952. 95 s.
- MANNHEIM, KARL *Essays on the sociology of knowledge*. New York 1952. 327 s.
- MARROU, HENRI-IRÉNÉE *De la connaissance historique*. 2. ed. Paris 1955. 301 s. – 4. ed. 1959. 319 s.

- MATTI, LUOMA *Die drei Sphären der Geschichte. Systematische Darstellung und Versuch einer kritischen Analyse der kultursociologischen inneren Strukturlehre der Geschichte von Alfred Weber.* Helsinki 1959. 169 s.
- MEHLIS, GEORG *Lehrbuch der Geschichtsphilosophie.* Berlin 1915. 722 s.
- MEINECKE, FRIEDRICH *Aphorismen und Skizzen zur Geschichte.* Leipzig 1942. 180 s.
- MEINECKE, FRIEDRICH *Die Entstehung des Historismus.* München 1936. 656 s.
- MELLON, STANLEY *The political uses of history. A study of historians in the french restoration.* Stanford, Cal. 1958. 226 s.
- MEYER, EDUARD *Zur Theorie und Methodik der Geschichte. Geschichtsphilosophische Untersuchungen.* Halle a.S. 1902. 56 s.
- MISES, LUDWIG VON *Theory and history. An interpretation of social and economic evolution.* New Haven 1957. 384 s.
- MORAZÉ, CHARLES *Trois essais sur histoire et culture.* Paris 1948. 64 s.
- NABHOLZ, HANS *Einführung in das Studium der mittelalterlichen und der neueren Geschichte. Den Studierenden der Geschichte zugeordnet.* Zürich 1948. 134 s.
- NAMIER, L. B. *Avenues of history.* London 1952. 202 s.
- NEVINS, ALLAN *The gateway to history.* Garden City, N.Y. 1962. 40 s.
- NIELSEN, HERLUF *Kronologi.* Viborg 1962. 90 s.
- NIETZSCHE, FRIEDRICH *Historiens nytte.* Indledning og noter ved Helge Hultberg. Kbh. 1962. 108 s.
- NILSON, STEN SPARRE *Årsaksproblemer i politisk historie.* (Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri. Årg. 34, pp. 65–73.) Stockh. 1958.
- NILSON, STEN SPARRE *Histoire et sciences politiques. Essai sur la méthode quantitative.* Bergen 1950. 162 s.
- NORDLAND, ODD *Aviser som kildemateriale.* (Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri. Årg. 37, pp. 477–490.) Stockh. 1961.
- NORTHROP, F. S. C. *The logic of the sciences and the humanities.* New York 1948. 402 s.
- OLSEN, ALBERT *Professor Heckscher og historikeren.* (Historisk tidskrift, Kbh. 11. Rk., Bd. 2, 1947–49, p. 533–40).
- ORTEGA Y GASSET, JOSÉ *Geschichte als System und über das römische Imperium.* Stuttgart 1943. 165 s.
- ORTEGA Y GASSET, JOSÉ *Man and crisis.* London. 1959. 217 s.
- ORTEGA Y GASSET, JOSÉ *Toward a philosophy of history.* New York 1941. 273 s.
- ORTEGA Y GASSET, JOSÉ *Das Wesen geschichtlicher Krisen.* Stuttgart 1943. 143 s.
- PALME, SVEN ULRICH *Historien och nuet.* Stockh. 1954. 232 s.
- PERELMAN, CHAÏM *Raisonnement et démarches de l'historien.* Bruxelles 1963. 151 s.
- PLEKHANOV, G. V. *Personlighedens rolle i historien.* Kbh. 1958. 62 s.
- PLEKHANOV, G. V. *In defence of materialism. The development of the monist view of history.* London 1947. 303 s.
- PLEKHANOV, GEORGE *Essays in historical materialism. The materialist conception of history. The role of the individual in history.* New York 1940. 62 s.
- POPPER, KARL R. *The open society and its enemies.* Princeton, N.J. 1950. 732 s.
- POPPER, KARL R. *The poverty of historicism.* London 1957. 166 s.
- POT, J. H. J. VAN DER *Historiefilosofi og historieteori. Oversigt og diskussion.* Overs. af K. Schmidt-Phiseldeck. Kbh. 1957. 60 s.
- POT, JOHAN HENDRIK JACOB VAN DER *De periodisering des geschiedenis. Een overzicht der theorieën.* 's-Gravenhage 1951. 307 s.
- POWICKE, F. M. *Modern historians and the study of history. Essays and papers.* London 1955. 256 s.
- PRANGE, KNUD *Heraldik og historie.* Viborg 1962. 74 s.
- QUIGLEY, CARROLL *The evolution of civilizations: An introduction to historical analysis.* New York 1961. 281 s.
- RANKE, LEOPOLD VON *Zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber.* (Sämtliche Werke. Bd. 33–34.) Leipzig 1874. 174 s.
- RANULF, SVEND *Methods of sociology.* (Acta Jutlandica, Aarskrift for Aarhus Universitet.) Kbh. 1955. 112 s.

- RAPPORTS I (XIe Congrès International des Sciences Historiques.) *Methodologie – histoire des universités, histoire des prix avant 1750*. Göteborg 1960. 164 s.
- REINTON, LARS *Kildeverdien af historiske beretninger og andet traditionsstof fra eldre tider*. (Fortid og nutid. Bd. 21. pp. 185–197.) Kbh. 1960–62. 13 s.
- RELAZIONI del X congresso internazionale di scienze storiche. Vol. 1: *Metodologia problemi generali. Scienze ausiliarie della storia*. Firenze 1955. 641 s.
- RENIER, G. J. *History, its purpose and method*. London 1950. 272 s.
- RICKERT, HEINRICH *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung. Eine logische Einleitung in die historischen Wissenschaften*. Tübingen 1929. 776 s.
- RICKERT, HEINRICH *Die Probleme der Geschichtsphilosophie*. Heidelberg 1924. 156 s.
- RICOEUR, PAUL *Histoire et vérité*. Paris 1955. 270 s.
- RITTER, GERHARD *Geschichte als Bildungsmacht: Ein Beitrag zur historisch-politischen Neubesinnung*. Stuttgart 1949. 77 s.
- RITTER, MORIZ *Die Entwicklung der Geschichtswissenschaft. An den führenden Werken betrachtet*. München 1919. 461 s.
- ROMEIN, J. M. *Apparaat voor de studie der Geschiedenis. Met medewerking van E. Th. van Eck, F. de Jong en J. Haak. 2. herziene druk*. Groningen 1952. 103 s.
- ROMEIN, JAN *Die Biographie. Einführung in ihre Geschichte und ihre Problematik*. Bern 1948. 196 s.
- ROMEIN, JAN *In de hof der historie: Kleine encyclopedie der theoretische geschiedenis*. Amsterdam 1963. 159 s.
- ROTHACKER, ERICH *Die dogmatische Denkform in den Geisteswissenschaften und das Problem des Historismus*. Wiesbaden 1954. 60 s.
- ROTHACKER, ERICH *Geschichtsphilosophie*. Oldenburg 1934. 156 s.
- ROWSE, A. L. *The use of history*. London 1947. 247 s.
- RUSSEL, BERTRAND *Understanding history. And other essays*. New York 1957. 122 s.
- RØRDAM, HOLGER FR. *Bemærkninger om den historiske kritik oplyst ved nogle kritiske bidrag til dansk historie*. Kbh. 1873. 29 s. 8 facs.
- SALMON, LUCY MAYNARD *The newspaper and the historian*. New York 1923. 566 s.
- SALVEMINI, CAETANO *Storia e scienza*. Firenze 1948. 148 s.
- SCHMIDT-PHISELDECK, KAY *Aitia. Historie og kausaltænkning*. (Studier vedrørende de historiske Problemer. V.) Kbh. 1951. 103 s.
- SCHMIDT-PHISELDECK, KAY *Eduard Meyer og de historiske problemer*. (Studier vedrørende de historiske Problemer. I.) Aarhus 1929. 158 s.
- SCHMIDT-PHISELDECK, KAY *Elementa historica. Skizzer og bidrag til den historieteoretiske diskussion*. (Studier vedrørende de historiske Problemer. VI.) Kbh. 1954. 88 s.
- SCHMIDT-PHISELDECK, KAY *Niels Treschows historiefilosofi. Om forholdet mellem det spekulative og det empiriske i forelæseringerne fra 1806–07*. (Studier vedrørende de historiske Problemer. III.) Kbh. 1933. 32 s.
- SCHMIDT-PHISELDECK, KAY *Nomos. Nogle prolegomena til en historieteori*. (Studier vedrørende de historiske Problemer. IV.) Kbh. 1944. 128 s.
- SCHMIDT-PHISELDECK, KAY *Svensk historietænkning. De historiske problemers behandling i Sverige og Finland kritisk fremstillet*. (Studier vedrørende de historiske Problemer. II.) Kbh. 1932. 135 s.
- SCHMIDT-PHISELDECK, KAY *Theoria historiarum. To forelæseringer*. (Studier vedrørende de historiske Problemer. VII.) Kbh. 1959. 59 s.
- SCHOEPS, HANS-JOACHIM *Was ist und was will die Geistesgeschichte. Über Theorie und Praxis der Zeitgeistforschung*. Göttingen 1959. 133 s.
- SÉE, HENRI *Science et philosophie de l'histoire*. Paris 1933. 513 s.
- SEIGNOBOS, CH. *La méthode historique appliquée aux sciences sociales*. Paris 1909. 322 s.
- SEYPPPEL, JOACHIM *Dekadenz oder Fortschritt. Eine Studie amerikanischer Geschichtsphilosophie*. Schlehdorf Obb. 1951. 64 s.

- SHEEHAN, DONALD, AND HAROLD C. SYRETT (ed.) *Essays in American historiography. Papers presented in honor of Allan Nevins*. New York 1960. 320 s.
- SIMMEL, GEORG *Die Probleme der Geschichtsphilosophie. Eine erkenntnistheoretische Studie*. Leipzig 1907. 179 s.
- SIMON, PIERRE-HENRI *L'esprit et l'histoire. Essai sur la conscience historique dans la littérature du XXe siècle*. Paris 1954. 241 s.
- THE SOCIAL SCIENCES IN HISTORICAL STUDY. *A report of the committee on historiography*. New York 1954. 181 s.
- SOROKIN, PITIRIM A. *Social philosophies of an age of crisis*. Boston 1951. 345 s.
- SRBIK, HEINRICH RITTER VON *Geist und Geschichte vom deutschen Humanismus bis zur Gegenwart*. Bd. 1-2. München 1950-51.
- STADELMANN, RUDOLF (Hrsg.) *Grosse Geschichtsdenker. Ein Zükklus Tübinger Vorlesungen von Karl August Fink (o.fl.a.)*. Tübingen 1949. 248 s.
- STEENSTRUP, JOH. *Nogle hovedtræk af skriftarternes historie og diplomatiken samt læren om vaabenmærker, segl og mønter. Til vejledning ved historisk læsning og studium*. Kbh. 1930. 100 s.
- SWABEY, MARIE COLLINS *The judgment of history*. New York 1954. 257 s.
- TEGGART, FREDERICK J. *Rome and China. A study of correlations in historical events*. Berkeley, Cal. 1939. 283 s.
- TEGGART, FREDERICK J. *Theory and processes of history*. Berkeley 1941. 323 s.
- THEORY AND PRACTICE IN HISTORICAL STUDY: *A report of the committee on historiography*. New York 1946. 117 s.
- THYSSEN, JOHANNES *Geschichte der Geschichtsphilosophie*. Berlin 1936. 141 s.
- TORSTENDAHL, ROLF *Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820-1920*. Stockh. 1964. 426 s. (Studia historica Upsaliensia. 15).
- TRANKELL, ARNE *Magi och förnuft i människobedömning*. Stockh. 1961. 196 s.
- TRANKELL, ARNE *Vitnespsykologins arbetsmetoder*. Stockh. 1963. 171 s.
- TREVOR-ROPER, H. R. *Historical essays*. London 1957. 298 s.
- TROELS LUND *Om kulturhistorie*. Kbh. 1894. 46 s.
- TROELTSCH, ERNST *Die Dynamik der Geschichte nach der Geschichtsphilosophie des Positivimus*. Berlin 1919. 100 s.
- TROELTSCH, ERNST *Der Historismus und seine Probleme. 1. Buch: Das logische Problem der Geschichtsphilosophie*. (Gesammelte Schriften. Bd. 3.) Tübingen 1922.
- TROELTSCH, ERNST *Der Historismus und seine Überwindung. Fünf Vorträge*. Berlin 1924. 108 s.
- WAGNER, FRITZ *Geschichtswissenschaft*. München 1951. 468 s.
- WAGNER, FRITZ *Moderne Geschichtsschreibung. Ausblick auf eine Philosophie der Geschichtswissenschaft*. Berlin 1960. 125 s.
- VALENTIN, HUGO *Den fjättrade Clio. Sju essäer till belysning av historikerns tidsbundethed*. Stockh. 1959. 188 s.
- WALSH, W. H. *An introduction to philosophy of history*. London 1958. 176 s.
- WASBERG, GUNNAR CHRISTIE *Historiens myte og filosofi. En studie i moderne idéhistorie*. Oslo 1955. 125 s.
- WASBERG, GUNNAR CHRISTIE *Historiens problemer på nye premisser. Med særlig hensyn til eksistentialistisk tænkning*. Oslo 1956. 123 s.
- WASBERG, GUNNAR CHRISTIE *Om forholdet mellom erkjennelsesform og verdianskuelse i historiefilosofien*. Oslo 1958. 113 s.
- WEBER, ALFRED *Abschied von der bisherigen Geschichte. Überwindung des Nihilismus?* Bern 1946. 262 s.
- WEBER, ALFRED *Der dritte oder der vierte Mensch. Vom Sinn des geschichtlichen Daseins*. München 1953. 275 s.
- WEBER, ALFRED *Kulturgeschichte als Kultursoziologie*. München 1950. 479 s.
- WEBER, MAX *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik*. Tübingen 1924. 518 s.
- WEBER, MAX *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen 1951. 687 s.
- WEDGWOOD, C. V. *Truth and opinion. Historical essays*. London 1960. 254 s.
- VENDRYÈS, PIERRE *De la probabilité en histoire. L'exemple de l'expédition d'Égypte*. Paris 1952. 364 s.
- VICO, GIAMBATTISTA *La scienza nuova*. Vol. 1-2. Bari 1928.

- VIERHAUS, RUDOLF *Ranke und die soziale Welt*. Münster 1957. 259 s.
 WINDELBAND, WILHELM *Einleitung in die Philosophie*. Tübingen 1923. 444 s.
 WITTRAM, REINHARD *Das Interesse an der Geschichte*. Göttingen 1963. 178 s.
 WOLF, GUSTAV *Einführung in das Studium der neueren Geschichte*. Berlin 1910. 793 s.

Tidskriftartikler

The American Historical Review
New York.

- BRIDENBAUGH, C. *The Great Mutation*. (LXVIII, 2, 1963, p. 315–31.)
 CHALLENGER, R. D. and M. LEE *History and the Social Sciences. The Problem of Communications*. (LXI, 2, 1956, p. 331–38.)
 DESTLER, C. MCARTHUR *Some Observations on Contemporary Historical Theory*. (LV, 3, 1950, p. 503–29.)
 GARGAN, E. T. *Toqueville and the Problem of Historical Prognosis*. (LXVIII, 2, 1963, p. 332–45.)
 GOTTSCHALK, L. *A Professor of History in a Quandary*. (LIX, 2, 1954, p. 273–86.)
 HIGHAM, J. *Beyond Consensus: The Historian as a Moral Critic*. (LXVII, 3, 1962, p. 609–25.)
 HUGHES, H. S. *The Historian and the Social Scientist*. (LXVI, 1, 1960, p. 20–46.)
 JAMESON, J. F. *The Future Uses of History*. (LXV, 1, 1959, p. 61–71.)
 KRIEGER, L. *The Horizons of History*. (LXIII, 1, 1957, p. 62–74.)
 LEE, D. E., and R. N. BECK *The Meaning of »Historicism«*. (LIX, 3, 1954, p. 568–77.)
 MORISON, S. E. *Faith of a Historian*. (LVI, 2, 1951, p. 261–75.)
 NICHOLS, R. F. *History and the Social Science Research Council*. (L, 3, 1945, p. 491–99.)
 NICHOLS, R. F. *Postwar Reorientation of Historical Thinking*. (LIV, 1, 1948, p. 78–89.)
 POTTER, D. M. *The Historians' Use of Nationalism and Vice Versa*. (LXVII, 4, 1962, p. 924–50.)
 RANDALL, J. G. *Historianship*. (LVIII, 2, 1953, p. 249–64.)
 READ, C. *The Social Responsibilities of the Historian*. (LIV, 1, 1948, p. 78–89.)
 THORNDIKE, LYNN *Whatever was, was Right*. (LXI, 1956, p. 265–83.)
 WEBB, W. P. *History as High Adventure*. (LXIV, 2, 1959, p. 265–81.)
 WILKINS, B. T. *Pragmatism as a Theory of Historical Knowledge: John Dewey on the Nature of Historical Inquiry*. (LXIV, 4, 1959, p. 878–90.)
 WILLIAMS, W. A. *A Note on Charles A. Beard's Search for a General Theory of Causation*. (LXII, 1, 1956, p. 56–80.)

Annales

Économies – sociétés – civilisations.
Paris.

- ARON, R. m.fl. *Pour ou contre une politique scientifique*. (1963, pp. 475–98.)
 BARTHES, R. *Histoire et littérature: à propos de Racine*. (1960, pp. 524–37.)
 BLOCH, MARC *Critique historique et critique du témoignage*. (1950, pp. 1–8.)
 BRAUDEL, FERNAND *En marge ou au cœur de l'histoire?* (1949, pp. 311–315.)
 BRAUDEL, F. *Histoire et sciences sociales: la longue durée*. (1958, pp. 725–54.)
 BRAUDEL, F. *Lucien Febvre et l'histoire*. (1957, pp. 177–82.)
 BRAUDEL, F. *Sur une conception de l'histoire sociale*. (1959, pp. 208–20.)
 BRAUDEL, F., F. CHATELET m.fl. *Pour ou contre une politique scientifique*. (1963, pp. 119–38.)
 DAUMARD, A., et F. FURET *Méthodes de l'histoire sociale: les archives notariales et la mécanographie*. (1959, pp. 676–94.)
 DERMIGNY, L. *Les États-Unis: Historiens et sociologues au travail*. (1960, pp. 974–93.)
 DUPRONT, A. *Problèmes et méthodes d'une histoire de la psychologie collective*. (1961, pp. 3–11.)
 FEBVRE, L. *De la création en histoire*. (1956, pp. 292–95.)
 FEBVRE, L. *De l'à peu près à la précision en passant par ouï-dire*. (1950, pp. 25–32.)
 FEBVRE, L. *De la théorie à la pratique de l'histoire*. (1953, pp. 362–69.)
 FEBVRE, L. *Un feuilleton ou comment vulgariser l'histoire?* (1946, pp. 154–67.)

- FEBVRE, L. *Histoire des idées, histoire des sociétés. Une question de climat.* (1946, pp. 158–61.)
- FEBVRE, L. *L'histoire, c'est la paix?* (1956, pp. 51–54.)
- FEBVRE, L. *Psychologies d'historiens. Deux lettres de Fustel de Coulanges à Gabriel Monod et une lettre de Ferdinand Lot sur Fustel.* (1954, pp. 149–56.)
- FEBVRE, L. *Sur Einstein et sur l'histoire.* (1955, pp. 305–12.)
- FEBVRE, L. *Sur une forme d'histoire qui n'est pas la notre.* (1948, pp. 21–24.)
- GIRARD, L. *Histoire et lexicographie.* (1963, pp. 1128–32.)
- GREIMAS, A. J. *Histoire et linguistique.* (1958, pp. 110–114.)
- GURVITCH, G. *Continuité et discontinuité en histoire et en sociologie.* (1957, pp. 73–84.)
- HENRY, L., ET R. BAEHREL *Histoire et démographie.* (1957, pp. 628–39.)
- JANNE, H. *Un modèle théorique du phénomène révolutionnaire?* (1960, pp. 1138–55.)
- KULA, W. *Histoire et économie: la longue durée.* (1960, pp. 294–314.)
- LEULLIOT, P. *Technique et histoire économique: Problèmes d'origines et remarques de méthode.* (1951, pp. 513–520.)
- LEVY-STRAUSS, C. *L'anthropologie devant l'histoire.* (1960, pp. 625–38.)
- MANDROU, R. *Histoire et cinéma.* (1958, pp. 140–49.)
- ROSTOW, W. W. *Histoire et sciences sociales: la longue durée.* (1959, pp. 710–18.)
- SIMIAND, F. *Méthode historique et science sociale.* (1960, pp. 83–119.)
- STENGERS, J. *Marc Bloch et l'histoire.* (1953, pp. 329–37.)
- USTINOV, V. A. *Les calculateurs électroniques appliquées à la science historique.* (1963, pp. 259–94.)
- ARON, JEAN-PAUL *The problem of evolution.* (Vol. 7, 1954, pp. 90–103.)
- ARON, RAYMOND *Workers, proletarians and intellectuals.* (Vol. 10, 1955, pp. 31–46.)
- DARDEL, ERIC *History and our times.* (Vol. 21, 1958, pp. 11–25.)
- DELMAS, CLAUDE *Men and their history.* (Vol. 12, 1955, pp. 100–117.)
- DUVEAU, GEORGES *Human motives and history.* (Vol. 22, 1958, pp. 27–38.)
- GUSDORF, GEORGES *The ambiguity of the sciences of man.* (Vol. 26, 1959, pp. 48–70.)
- HAY, DENYS »Europe« and »Christendom«. *A problem in the renaissance terminology and historical semantics.* (Vol. 17, 1957, pp. 45–55.)
- HOROWITZ, IRVING LOUIS *Social science objectivity and value projections. Historical problems and projections.* (Vol. 39, 1962, pp. 17–44.)
- JASPERS, KARL *Freedom and authority.* (Vol. 1, 1953, pp. 25–42.)
- LEVENSON, JOSEPH R. *Historical significance.* (Vol. 32, 1960, pp. 17–27.)
- MOMIGLIANO, ARNALDO *A hundred years after Ranke.* (Vol. 7, 1954, pp. 52–58.)
- MURRAY, GILBERT *Lessons from history.* (Vol. 1, 1953, pp. 43–48.)
- OLAGUE, IGNACIO *Contemporary geopolitics and the geographical framework.* (Vol. 27, 1959, pp. 22–38.)
- OLAGUE, IGNACIO *A new interpretation of history.* (Vol. 22, 1958, pp. 55–74.)
- OLAGUE, IGNACIO *The study of comparative civilizations.* (Vol. 35, 1961, pp. 1–22.)
- PAPAIANNOU, KOSTAS *The consecration of history.* (Vol. 31, 1960, pp. 29–55.)
- PAPAIANNOU, KOSTAS *Nature and history in the greek conception of the cosmos.* (Vol. 25, 1959, pp. 1–27.)
- PICON, GAETAN *Aesthetics and history.* (Vol. 4, 1953, pp. 31–51.)
- RUANO, ELOY BENITO *Historical contemporaneity.* (Vol. 20, 1957, pp. 21–27.)
- SAUVY, ALFRED, *The school of reformers and some thoughts on historic opportunity.* (Vol. 39, 1962, pp. 67–83.)
- SAVETH, EDWARD N. *A science of american history.* (Vol. 26, 1959, pp. 107–122.)
- SCHARF, ADAM *Why history is constantly rewritten.* (Vol. 30, 1960, pp. 62–74.)
- STERN, ALFRED *The irreversibility of history* (Vol. 29, 1960, pp. 1–15.)

Diogenes

A quarterly publication of The international council for philosophy and humanistic studies. London.

ANDERLE, OTHMAR, *The revolution in the world view of history.* (Vol. 9, 1955, pp. 43–54.)

Ethics

An international journal of social, political and legal philosophy. Chicago.

- BERGSTRASSER, ARNOLD *Wilhelm Dilthey and Max Weber: An empirical approach to historical synthesis.* (Vol. 57, 1947, pp. 92–110.)
- CHILD, ARTHUR *Five conceptions of history.* (Vol. 68, 1957, pp. 28–38.)
- CHILD, ARTHUR *Moral judgement in history.* (Vol. 61, 1951, pp. 297–308.)
- MARCUS, JOHN T. *The consciousness of history.* (Vol. 73, 1962, pp. 28–41.)
- RIEF, PHILIP *History, psychoanalysis and the social sciences.* (Vol. 63, 1953, pp. 107–20.)

Historische Zeitschrift
(München.)

- ANDERLE, O. F. *Theoretische Geschichte. Betrachtungen zur Grundlagenkrise der Geschichtswissenschaft.* (Bd. 185, 1958. pp. 1–54.)
- ANGERMEIER, H. *Historisches Denken in der Geschichtsphilosophie und in der Geschichtswissenschaft.* (Bd. 190, 1960. pp. 497–516.)
- DEHIO, L. *Ranker und der deutsche Imperialismus.* (Bd. 170, 1950. pp. 307–28.)
- ERDMANN, K. D. *Das Problem des Historismus in der neueren englischen Geschichtswissenschaft.* (Bd. 170, 1950. pp. 73–38.)
- ERDMANN, K. D. *Die Zukunft als Kategorie der Geschichte.* (Bd. 198, 1964. pp. 44–61.)
- HAMPL, F. *Grundsätzliches zum Werke Arnold J. Toynbees.* (Bd. 173, 1952. pp. 449–66.)
- HOFER, W. *Geschichte und Politik.* (Bd. 174, 1952. pp. 287–306.)
- KESSEL, E. *Rankes Idee der Universalhistorie.* (Bd. 178, 1954. pp. 269–308.)
- KUHN, H. *Wahrheit und geschichtliches Verstehen.* (Bd. 193, 1961, pp. 376–89.)
- MASUR, G. *Arnold Toynbees Philosophie der Geschichte.* (Bd. 174, 1952. pp. 268–86.)
- PAHLMAN, F. *Ein Predigtentwurf Leopold von Rankes. Veröffentlichungen und Interpretation.* (Bd. 180, 1955. pp. 489–505.)
- PITZ, E. *Geschichtliche Strukturen. Betrachtungen zur angeblichen Grundlagenkrise der Geschichtswissenschaft.* (Bd. 198, 1964. pp. 265–305.)
- RITTER, GERHARD *Gegenwärtige Lage und Zukunftsaufgaben deutscher Wissenschaft.* (Bd. 170. 1950. pp. 1–22.)
- SCHIEDER, TH. *Grundfragen der neueren deutschen Geschichte. Zum Problem der historischen Urteilsbildung.* (Bd. 192, 1961. pp. 1–16.)
- SCHIEDER, TH. *Möglichkeiten und Grenzen vergleichender Methoden in der Geschichtswissenschaft.* (Bd. 200, 1965, p. 529–51.)
- SCHIEDER, TH. *Strukturen und Persönlichkeiten in der Geschichte.* (Bd. 195, 1962. pp. 265–96.)
- SCHULIN, E. *Das Problem der Individualität. Eine kritische Betrachtung des Historismus-Werkes vom Friedrich Meinecke.* (Bd. 197, 1963. pp. 102–33.)
- SPRANGER, E. *Aufgabe des Geschichtsschreibers.* (Bd. 174, 1952. pp. 251–68.)
- TREUE, W. *Das Filmdokument als Geschichtsquelle.* (Bd. 186, 1958. pp. 308–37.)
- WAGNER, F. *Begegnungen von Geschichte und Soziologie bei der Deutung der Gegenwart.* (Bd. 192, 1961. pp. 607–24.)
- WAGNER, F. *Geschichte und Zeitgeschichte. Pearl Harbour im Kreuzfeuer der Forschung.* (Bd. 183, 1957. pp. 303–26.)
- VIERHAUS, R. *Rankes Verhältnis zur Presse.* (Bd. 183, 1957. pp. 543–67.)
- WITTRAM, R. *Das Faktum und der Mensch. Bemerkungen zu einigen Grundfragen des Geschichtsinteresses.* (Bd. 185, 1958. pp. 55–87.)

Historisk tidskrift
Stockholm.

- AHNLUND, NILS *Den ekonomiska historien ställning. En historik.* (1947, p. 67–73.)
- BECKMAN, NAT. *Muntlig tradition och historisk kritik.* (1945, p. 124–34.)
- BOËTHIUS, BERTIL *Behöver vår historievetenenskap lägga om sin kurs? Ett diskussionsinlägg i anslutning till professor Erik Lönnroths essay-samling »En annan uppfattning«.* (1950, p. 229–46.)
- BOËTHIUS, BERTIL *Principfrågor. En fortsatt debatt.* (1951, p. 55–64.)

- BOËTHIUS, BERTIL *Svensk historieskrivning. Några synpunkter.* (1952, p. 351–56).
- CARLSSON, STEEN *Individ og kollektiv i historien.* (1956, p. 361–71).
- ENVALL, PETRUS *Liunga, Kaupinga och Arosa. Ortsnamnsforskning som historiskt hjälpmedel.* (1956, p. 372–92).
- HANSSEN, BØRJE *Förutsättningarna för en historisk sociologi.* (1956, p. 121–33).
- HECKSCHER, ELI F. *Ekonomisk historia och dess gränsvetenskaper.* (1947, p. 1–17).
- HECKSCHER, ELI F. *Om historiska misstag och deras behandling.* (1951, p. 1–13).
- LANDBERG, GEORG *Historietolkning.* (1958, pp. 108–122.)
- LUNDKVIST, SVEN *Tradition och historia. Ett aktuellt problem i afrikansk historieforskning.* (1963, p. 427–35).
- LUNDMAN, BERTIL *Antropologi och historia. Några reflexioner.* (1956, p. 421–27).
- LÖNNRÖTH, ERIK *År Sveriges historia oföränderlig?* (1950, p. 380–91).
- ODÉN, BIRGITTA *Socialhistoria i blickpunkten.* (1963, pp. 404–421.)
- SAMUELSON, SVEN *Historien som vetenskap och som livsåskådning.* (1959, pp. 333–342.)
- STRÖMBOM, NILS *De äldsta svenska tidningarna och deras värde såsom historisk källa.* (1946, p. 162–68).
- SÖDERLUND, ERNST *Den ekonomiska historien som hjälpvetenskap.* (1957, p. 113–21).
- UTTERSTRÖM, GUSTAF *Socialhistoria och socialhistorisk metod. En gensaga mot Börje Hanssen.* (1958, p. 68–87).
- WALLER, STURE M. »Allmänna opinionen«. *Kring ett slagords historia.* (1960, pp. 121–144.)
- WALLER, STURE M. *Historisk opinionsundersökning. Några reflexioner kring metodfrågor.* (1961, pp. 249–288.)
- DAHL, OTTAR *Anmeldelse af Gunnar Christie Wasberg: Om forholdet mellem erkjennelsesform og verdianskuelse i historiefilosofien, 1958.* (Bd. 39, 1959–60, pp. 158–72.)
- KNUTSEN (STIGEN), ANNFINN *Deskriptiv og normativ historieskrivning. Anmeldelse af Gunnar Christie Wasberg: Historiens myte og filosofi. En studie i moderne idehistorie, 1955, og Historiens problemer på nye premisser, 1956. – Replik af G. C. Wasberg.* (Bd. 38, 1957–58, pp. 242–61.)
- Journal of the history of ideas*
Lancaster, Pa., New York.
- BARNARD, F. M. *Herder's treatment of causation and continuity in history.* (Vol. 24, 2, 1963, pp. 197–212.)
- KNIGHT, FRANK H. *Philosophy and history.* (Vol. 25, 4, 1964, pp. 587–98.)
- RAND, CALVIN G. *Two meanings of historicism in the writings of Dilthey, Troeltsch and Meinecke.* (Vol. 25, 4, 1964, pp. 503–18.)
- TONSOR, STEPHEN J. *Lord Acton on Döllinger's historical theology.* (Vol. 20, 3, 1959, pp. 329–52.)
- WELLS, G. A. *Herder's determinism.* (Vol. 19, 1, 1958, pp. 105–113.)
- WIENER, PHILIP P. *Some problems and methods in the history of ideas.* (Vol. 22, 4, 1961, pp. 531–48.)
- The Journal of modern history*
Chicago.
- BORSODY, S. *Modern hungarian historiography.* (Vol. 24, 1952, pp. 398–405.)
- DESTLER, C. MCARTHUR *Benedetto Croce and italian fascism: A note on historical reliability.* (Vol. 24, 1952, pp. 382–90.)
- MAZOUR, A. G., AND H. E. BATEMAN *Recent conflicts in soviet historiography.* (Vol. 24, 1952, pp. 56–68.)
- NOWELL, C. E. *Has the past a place in history?* (Vol. 24, 1952, pp. 331–40.)
- O'BOYLE, L. *The class concept in history.* (Vol. 24, 1952, pp. 391–97.)
- SCHEVILL, F. *Ranke: Rise, decline and persistence of a reputation.* (Vol. 24, 1952, pp. 219–34.)

Historisk tidsskrift
Oslo.

- DAHL, OTTAR *Litteratur fra den historieteoretiske debatt.* (Bd. 38, 1957–58, pp. 25–38).
- DAHL, OTTAR *Noen teoretiske problemer i sosialhistorien.* (Bd. 37, 1954–57, pp. 185–203).

- WALLACE, E. *Golwin Smith in history*. (Vol. 26, 1954, pp. 220–32.)
- WHITE, H. V. *The abiding relevance of Croce's idea of history*. (Vol. 35, 1963, pp. 109–124.)
- ZAGORIN, P. *Historical knowledge: A review article on the philosophy of history*. (Vol. 31, 1959, pp. 243–55.)
- The Journal of philosophy*
London.
- BALLARD, E. G. *A note for the philosophy of history*. (Vol. 46, 1949, pp. 270–75.)
- BELL, A. P. *Public spirit as the material of history*. (Vol. 55, 1958, pp. 467–72.)
- BLAU, J. L. *John Devey's theory of history*. (Vol. 57, 1960, pp. 89–100.)
- CHILD, ARTHUR *Thoughts on the historiology of neopositivism*. (Vol. 57, 1960, pp. 20–21.)
- CREEGAN, R. F. *Radical empiricism and radical historicism*. (Vol. 41, 1944, pp. 126–31.)
- DANTO, A. C. *Mere chronicle and history proper*. (Vol. 50, 1953, pp. 173–82.)
- DANTO, A. C. *On historical questioning*. (Vol. 51, 1954, pp. 89–99.)
- DEININGER, W. T. *Some reflections on epistemology and historical inquiry*. (Vol. 53, 1956, pp. 429–42.)
- DRAY, WILLIAM R. G. *Collingwood on reflective thought*. (Vol. 57, 1960, pp. 157–63.)
- EDEL, ABRAHAM *Levels of meaning and the history of ideas*. (Vol. 43, 1946, p. 67 f.)
- FALES, WALTER *Historical facts*. (Vol. 48, 1951, pp. 85–94.)
- FEUER, L. S. *What is philosophy of history?* (Vol. 49, 1952, pp. 329–40.)
- FRIESS, H. L. *Historical interpretation and culture analysis*. (Vol. 49, 1952, pp. 340–50.)
- GERBER, WILLIAM *A note on the kinds of history-writing*. (Vol. 50, 1953, pp. 584–85.)
- GOLDSTEIN, L. J. *A note on the status of historical reconstruction*. (Vol. 55, 1958, pp. 473–79.)
- HEMPEL, C. G. *The function of general laws in history*. (Vol. 39, 1942, pp. 365–78.)
- HOFSTADTER, ALBERT *Generality and singularity in historical judgement*. (Vol. 42, 1945, pp. 57–65.)
- KRISTELLER, P. O. *Some problems of historical knowledge*. (Vol. 58, 1961, pp. 85–110.)
- LAMPRECHT, S. P., J. FERRATER-MORA and M. MANDELBAUM *Comments on the symposium »What is philosophy of history?«* (Vol. 49, 1952, pp. 350–62.)
- LEBERGOTT, STANLEY *Chance and circumstance: Are laws of history possible?* (Vol. 41, 1944, pp. 393–411.)
- LEE, H. N. *The hypothetical nature of historical knowledge*. (Vol. 51, 1954, pp. 213–20.)
- LEONTIEF, W. *Note on the pluralistic interpretation of history and the problem of inter-disciplinary cooperation*. (Vol. 45, 1948, pp. 617–24.)
- LYND, H. M. *The nature of historical objectivity*. (Vol. 47, 1950, pp. 477–89.)
- MANDELBAUM, M. *A critique of the philosophies of history*. (Vol. 45, 1948, pp. 365–78.)
- MANDELBAUM, M. *Some neglected philosophical problems regarding history*. (Vol. 49, 1952, pp. 317–29.)
- MASI, EVELYN *A note on Lewi's analysis of the meaning of historical statements*. (Vol. 46, 1949, pp. 670–74.)
- MAZLISH, BRUCE *History and morality*. (Vol. 55, 1958, pp. 230–40.)
- NILSON, S. S. *Mechanics and historical laws*. (Vol. 48, 1951, pp. 201–11.)
- PHILIPS, H. J. *Historical scepticism*. (Vol. 44, 1947, pp. 449–59.)
- PITT, JACK *Generalizations in historical explanation*. (Vol. 56, 1959, pp. 578–83.)
- PRIMACK, MAXWELL *What happened in history?* (Vol. 59, 1962, pp. 679–80.)
- REIS, LINCOLN, and P. O. KRISTELLER *A reply to Dr. White*. (Vol. 40, 1943, pp. 319–20.)
- REIS, LINCOLN, and P. O. KRISTELLER *Some remarks on the method of history*. (Vol. 40, 1943, pp. 225–45.)
- RESCHER, NICHOLAS, and C. B. JOYNT *Evidence in history and the law*. (Vol. 56, 1959, pp. 560–78.)
- RIEZLER, K. *The historian and truth*. (Vol. 45, 1948, pp. 378–88.)

- SCHEFFLER, ISRAEL *Verifiability in history: A reply to Miss Masi.* (Vol. 47, 1950, pp. 617–25.)
- SEARS, L. *The meanings of history.* (Vol. 39, 1942, pp. 393–401.)
- STANNARD, JERRY *The role of categories in historical explanation.* (Vol. 56, 1959, pp. 429–47.)
- STRONG, E. W. *Criteria of explanation in history.* (Vol. 49, 1952, pp. 57–67.)
- STRONG, E. W. *Fact and understanding in history.* (Vol. 44, 1947, pp. 617–75.)
- STRONG, E. W. *How is practice of history tied to theory?* (Vol. 46, 1949, pp. 637–49.)
- TAPP, E. J. *Knowing the past.* (Vol. 56, 1959, pp. 460–67.)
- TAPP, E. J. *Some aspects of causation in history.* (Vol. 49, 1952, pp. 67–79.)
- TAYLOR, H. A. *Further reflections on the history of ideas.* (Vol. 40, 1943, pp. 281–99.)
- TUCKER, R. C. *Marxism and the idea of justice.* (Vol. 59, 1962, pp. 678–79.)
- WALSH, W. H. »Plain« and »significant« narrative in history. (Vol. 55, 1958, pp. 479–84.)
- WATERS, BRUCE *The past and the historical past.* (Vol. 52, 1955, pp. 253–69.)
- WEINGARTNER, R. H. *The quarrel about historical explanation.* (Vol. 58, 1961, pp. 29–45.)
- WEISS, P. *History and the historian.* (Vol. 42, 1945, pp. 169–79.)
- WHITE, M. G. *The attack on the historical method.* (Vol. 42, 1945, pp. 314–31.)
- WHITE, M. G. *A note on the method of history.* (Vol. 40, 1943, pp. 317–19.)
- WIENER, P. P. *The current significance of the history of thought.* (Vol. 43, 1946, p. 69.)
- WIENER, P. P. *On methodology in the philosophy of history.* (Vol. 38, 1941, pp. 309–21.)
- WILLIAM, D. C. *More on the ordinariness of history.* (Vol. 52, 1955, pp. 269–77.)
- WOLMAN, B. *The theory of history: A cooperative international project.* (Vol. 46, 1949, pp. 342–51.)

Mind

- A quarterly review of psychology and philosophy. London.
- BAYLIS, C. A. *Facts, propositions, exemplification and truth.* (Vol. 57, 1948, pp. 459–79.)
- BLAKE, C. *Can history be objective?* (Vol. 64, 1955, pp. 61–78.)
- DONAGAN, A. *Explanation in history.* (Vol. 66, 1957, pp. 145–64.)
- ELLIS, B. *On the relation of explanation to description.* (Vol. 65, 1956, pp. 498–506.)
- GALLIE, W. B. *Explanations in history and the genetic sciences.* (Vol. 64, 1955, pp. 160–180.)
- GALLIE, W. B. *In reply to Mr. Montefiore.* (Vol. 67, 1958, pp. 92–96.)
- HATTO, A. »Revolution«: An enquiry into the usefulness of an historical term. (Vol. 58, 1949, pp. 495–517.)
- JOYNT, C. B., and N. RESCHER *On explanation in history.* (Vol. 68, 1959, pp. 383–88.)
- MONTEFIORE, A. *Professor Gallie on necessary and sufficient conditions.* (Vol. 65, 1956, pp. 534–41.)
- REES, J. C. *Professor Oakeshott on political education.* (Vol. 62, 1963, pp. 68–74.)
- STOVER, R. C. *Dray on historical explanation.* (Vol. 70, 1961, pp. 540–43.)

Revue historique

Paris.

- BÉRARD, J. *L'homme fait-il son histoire?* (Vol. 218, 1957, pp. 241–60.)
- DROZ, J. *Les tendances actuelles de l'historiographie allemande.* (Vol. 215, 1956, pp. 1–24.)
- GEORGE, P. *Géographie et histoire.* (Vol. 229, 1963, pp. 293–304.)
- JUILLARD, E. *Aux frontières de l'histoire et de la géographie.* (Vol. 215, 1956, pp. 267–73.)
- KAYSER, J. *L'historien et la presse.* (Vol. 218, 1957, pp. 284–309.)
- LEFEBVRE, G. *Avenir de l'histoire.* (Vol. 197, 1947, pp. 55–61.)
- MARROU, H. -I. *L'Histoire et les historiens. Seconde chronique de méthodologie historique.* (Vol. 217, 1957, pp. 270–289.)

- MARROU, H. -I. *La méthodologie historique: Orientations actuelles à propos d'ouvrages récents*. (Vol. 209, 1953, pp. 256-70.)
- MORAZÉ, CH. *Lucien Febvre et l'Histoire vivante*. (Vol. 217, 1957, pp. 1-19.)
- PERRIN, CH.-E. *L'œuvre historique de Marc Bloch*. (Vol. 199, 1948, pp. 161-188.)
- SCHNEIDER, M.; F. BRAUDEL; E. LABROUSSE; P. RENOUVIN, *Les orientations de la recherche historique*. (Vol. 222, 1959, pp. 19-50.)
- SEIGNOBOS, CH. *La dernière lettre de Charles Seignobos à Ferdinand Lot*. (Vol. 210, 1953, pp. 1-12.)
- Scandia**
Tidskrift för historisk forskning.
Sth. Kbh. Oslo.
- ARUP ERIK: *David og Hall. Krisen i Danmarks historie 1863. Kritisk studie*. (Bd. 1, 1928, pp. 119-179.)
- BRUNIOUS, TEDDY »*Wie es eigentlich gewesen*«. *Leopold von Ranke och hans slagord*. (Bd. 29, 1963, pp. 392-400.)
- BULL, EDV. *Den moderne pressen som historisk kilde. Nogen grunnlinjer, ut fra norsk materiale*. (Bd. 2, 1929, pp. 1-30.)
- KEILHAU, WILHELM *Grunnsetningene for historisk forskning. Svar til Per Nyström*. (Bd. 8, 1935, pp. 1-13.)
- KEILHAU, WILHELM *Historisk materialisme eller historisk syntese?* (Bd. 7, 1934, pp. 14-32.)
- KEILHAU, WILHELM *Noen sluttord til Per Nyström*. (Bd. 8, 1935, pp. 305-306.)
- NYSTRÖM, PER *Historisk materialism. Ett diskussionsinlägg*. (Bd. 7, 1934, pp. 267-289.)
- NYSTRÖM, PER *Historiematerialismen i Wilhelm Keilhaus tolkning*. (Bd. 8, 1935, pp. 14-18.)
- SYDOW, C. W. v. *Om traditionsspridning*. (Bd. 5, 1932, pp. 321-344.)
- Die Welt als Geschichte**
Eine Zeitschrift für Universalgeschichte.
Stuttgart.
- ANDERLE, OTHMAR *Giambattista Vico als Vorläufer einer morphologischen Geschichtsbetrachtung*. (Vol. 16, 1956, pp. 85-97.)
- AYDELOTTE, W. O. *Geschichte und Sozialwissenschaften*. (Vol. 14, 1954, pp. 212-22.)
- ENGELSING, R. *Der Standpunkt der Sozialgeschichte*. (Vol. 22, 1962, pp. 124-41.)
- ERNST, FRITS *Zeitgeschehen und Geschichtsschreibung*. (Vol. 17, 1957, pp. 137-89.)
- GAISER, K. *Der Mensch und die Geschichtlichkeit*. (Vol. 18, 1958, pp. 157-76.)
- KESSEL, EBERHARD *Friedrich Meinecke*. (Vol. 14, 1954, pp. 1-9.)
- RIE, ROBERT *Geschichte in Raum und Zeit*. (Vol. 21, 1961, pp. 100-08.)
- SCHLEGEL, WOLFGANG *Geschichtsbild und geschichtliche Bildung*. (Vol. 17, 1957, pp. 280-90.)
- WAAS, A. *Aus der Werkstatt des Historikers*. (Vol. 16, 1956, pp. 77-84.)
- WERNER, K. F. *Die Geschichtswissenschaft und ihre Methoden*. (Vol. 23, 1963, pp. 173-76.)
- WITTRAM, R., *Über die Figur einiger politischer Traditionen. Bemerkungen zu einer Problemstellung*. (Vol. 19, 1959, pp. 66-74.)

OMKRING 9. APRIL

Indlæg af Bjørn Svensson og F. H. Kjølsten

Nedenstående er samlet bidrag til belysning af forspillet til 9. april 1940. Først anmelder redaktør, cand. polit. Bjørn Svensson en svensk disputats om den operative tankegang i den tyske flådeledelse, navnlig med henblik på Skandinavien; dernæst fremsætter kontreadmiral F. H. Kjølsten nogle kritiske bemærkninger til Bjørn Svenssons bog om 9. april (anmeldt i Jyske Samlinger, Ny række VI, 443). Disse bemærkninger imødegås af Bjørn Svensson, som supplerer den skildring af F. H. Kjølstens indberetninger, han har givet i sin bog.

DEN TYSKE FLÅDE OG SKANDINAVIEN

Carl-Axel Gemzell har i sin bog*) samlet et udførligt materiale til belysning af tankegangen indenfor den tyske flådeledelse mellem de to verdenskrige, med særligt henblik på forspillet til den 9. april. Materialet er overvejende hentet i de tyske marinearkivalier, der efter nederlaget blev bragt til London. For en stor del er det her offentliggjort for første gang; det gælder især gennemgangen af marinens krigsspil. Der er lagt et stort arbejde i det, og det er fortjenstfuldt at have samlet det til offentliggørelse.

Men Gemzell har haft andre hensigter end blot den at tilvejebringe en materialesamling. Han har ønsket med materialesamlingen at føre bevis for, at den 9. april var en logisk konsekvens af de planer, der var rådende indenfor den tyske flådeledelse igennem en lang årrække. Gemzell lægger især ansvaret på storadmiral Erich Raeder. Da forfatteren ikke kan fremlægge tilstrækkeligt egnede citater fra Raeders side, går han den omvej at fremdrage Wolfgang Wegener, hvis tanker ifølge Gemzell peger direkte frem mod den 9. april. Erich Raeder har efter Gemzells mening overtaget Wegeners tankesæt omkring 1928–29 (Side 278, anm. 12, sammenholdt med side 349). Denne indirekte bevisførelse får Gemzell til at søge enhver anledning til at parallelisere Wegeners og Raeders tankebaner, for at han til sidst kan identificere dem og dømme Raeder ved hjælp af Wegener, revanchekrigens symbol (side 156–157).

Under udviklingen af disse teorier anvender Gemzell lejlighedsvis en argumentation, som man undrer sig over at finde i en doktordisputats.

Den 10. oktober 1939 henledte Raeder Hitlers opmærksomhed på den nytte, marinen (ubådene) kunne have af støttepunkter på den norske

*) Carl-Axel Gemzell: Raeder, Hitler und Skandinavien. (Gleerup, Lund, 1965). 390 s.

kyst (Trondhjem), som eventuelt kunne erhverves ved hjælp af et russisk tryk.

Den 8. december pegede Raeder overfor Hitler på den livlige handel mellem Norge og England og på betydningen af en besættelse af Norge.

Den 12. december refererede Raeder Quislings synspunkter for Hitler og anbefalede – hvis Hitler fik et godt indtryk af nordmanden – at give værnemagtens overkommando tilladelse til at træffe aftale med Quisling om planer til forberedelse og gennemførelse af besættelsen: a) ad fredelig vej, b) med magt. Den fredelige vej havde relation til Quislings tanke om at begå statskup og så tilkalde tysk hjælp. En aftale om besættelse med magt ville lægge initiativet hos tyskerne, men med sikkerhed for norsk hjælp.

Storadmiralens norske overvejelser er med andre ord mundet ud i tre forskellige forslag, et støttepunkt erhvervet med russisk tryk, og et besat Norge enten erhvervet gennem norsk statskup eller med norsk hjælp til erobring, tre relativt billige løsninger. Hitler lod sig overbevise af Quislings forsikringer om, at Norge var truet af engelsk besættelse, men foretrak en fjerde løsning, en tysk erobring uden norsk hjælp. Fremgangsmåden ville gøre det lettere at sikre hemmeligholdelse af forberedelserne, men måtte ventes at koste en trediedel eller halvdelen af den tyske flåde eller måske endnu mere.

Der er altså tale om fire forskellige planer, den ene dyrere end den anden.

Det giver en forkert afgrænsning af problemstillingen, når Gemzell standser ved den 12. december og i øvrigt lægger hovedvægten på den 10. oktober, som om dette initiativ kan identificeres med begivenhederne omkring den 9. april. Der er tale om to helt forskellige aktioner.

Den 10. oktober drejede sagen sig om et offensivt, men begrænset og ret fredeligt foretagende. Overfaldet den 9. april blev foretaget som en defensiv foranstaltning over for de ventede engelske overgreb, der jo i øvrigt vitterligt blev iværksat på samme tid, men det var en omfattende og ret kostbar militær operation. Når Gemzell uden nærmere definition taler om Raeders norske engagement og betegner det som en konsekvens af den strategiske arv, han har overtaget fra Wegener, sigter han hovedsagelig til initiativet den 10. oktober, men derved opnår han ikke at forklare baggrunden for den 9. april.

Det forekommer mig end ikke, at han har fundet den rette forklaring på den 10. oktober, når han så stærkt understreger, at initiativet af 10. oktober er et logisk og konsekvent udtryk for den strategiske opfattelse, Raeder havde overtaget fra Wegener og fastholdt gennem mange år, og

at den egentlige årsag til storadmiralens norske engagement var bundetheden til Wegeners strategi, der tvang Raeder til handling i den angivne retning (side 235, 248, 276 og 283).

Under den første verdenskrig rejste der sig blandt tyske søofficerer en kraftig opposition mod den passive tyske flådetilværelse. Wolfgang Wegener nedfældede i 1917 sin opposition i en lille betænkning, hvori han anbefalede en offensiv til Brest ved den franske Atlanterhavskyst, så flåden derfra kunne føre Atlantkrig. Samtidig tilrådede han, at Tyskland sikrede sig kontrollen over Danmark, så man kunne befri flåden for bevogtningstjeneste i Østersøen. I 1926 udviklede han sine tanker yderligere i et privattryk, offentliggjort i lidt modereret udgave i 1929. Inspireret af den engelske marineskribent Julian Corbett henviste han til tilførslernes betydning for de industrialiserede lande, der bevirker, at søkrigen må føres som en krig mod forsyningslinierne, Atlantkrig fra Atlantstøttepunkter. Tyskland har i så henseende en uheldig beliggenhed, hvorfor hæren i 1914 burde være sat ind på at nå frem til den franske Atlantkyst, hvorfra den tyske flåde kunne have ført Atlantkrig. Da fronten stivnede efter Marne-slaget, skulle man have taget Danmark, som man egentlig allerede i forvejen burde have sikret sig, både for at befri flåden for den opgave at bevogte Østersøen og for at få en ny udfaldsvej mod nord. Vejen til Atlanten var dog lang. Man måtte tage Sydnorge med for at opnå en virkelig betydende forbedring af operationsbasis, og slutmålet måtte være et spring til Shetland, »døren til Atlanten«.

Wegener betragtede en ny krig med England som uundgåelig, og han ville derfor pege på den flådepolitik, der måtte føres. At Wegener har været en inspirationskilde for mange tyske søofficerer, kan betragtes som givet, men Raeders politik kan ikke betragtes blot som en videreførelse af Wegeners tanker, der af forskellige grunde ikke umiddelbart lod sig anvende på situationen i 1939–40. Meget af Wegeners tankegods var forældet, andet var ikke aktuelt. Rusland og Italien var i 1939 ikke længere blokerende fjender, men hjælpsomme naboer, og det var endnu et åbent spørgsmål, hvad man kunne udrette på vestfronten. Det industrialiserede Tyskland var nu blevet så selvforsynende, at beskyttelsen af egne forsyningslinier stort set kunne begrænses til malmtilførslerne fra Sverige, der hovedsagelig kom gennem Den botniske Bugt, men om vinteren over Narvik. Raeders tanke om et støttepunkt i Trondhjem stred imod Tysklands forsyningsinteresser, fordi England selvfølgelig ville svare med at tage Narvik og derfra afskære forbindelsen mellem de svenske malmfelter og Tyskland, så man i hvert fald ikke på dette punkt kan tale

om overensstemmelse med Wegeners idegrundlag. Østersøen var ikke længere truet af England, og det var ikke mere af den grund nødvendigt at besætte Danmark. Man behøvede heller ikke længere som Wegener at bekymre sig om landingspladser til luftskibene, så de kunne benyttes til luftopklaring uden hensyn til vindforholdene. Man havde fået atlantgående skibe med en rækkevidde og en fart, der til en vis grad kunne formindske behovet for støttepunkter, og fremfor alt manglede man den flåde, Wegener havde forestillet sig, da han skildrede mulighederne for at tage kampen op med England. Krigsudbrudet havde ramt den tyske flåde i et så tidligt oprustningsstadium, at enhver sammenligning mellem Wegeners teorier i 1926 og Raeders situation i 1939 må blive overfladisk, hvis man ikke fastholder og understreger de fundamentale forskelle.

Carl-Axel Gemzells sammenligninger mellem Wegener og Raeder, der er det bærende i bogen, er hasarderede og konstruerede, og på intet punkt udtaler de to admiraler sig ens om Norge, skønt det er den fælles indstilling til et overfald på Norge, Gemzell har sat sig for at bevise for derigennem at give et nyt billede af Raeders forhold til det norske spørgsmål.

Efter at Raeder i 1928 var tiltrådt som marinechef, gik han ind for, at den i Versaillestraktaten tilladte udskiftning for de store krigsskibes vedkommende indledtes med bygningen af en ny skibstype, en stærk og hurtig krydser med lang rækkevidde, det såkaldte lommeflagskib. Dermed havde, hævder Gemzell side 33, den tyske marine (og Raeder) valgt den Atlantstrategi, som Wegener gik ind for. Men beslutningen blev taget, da Tyskland så krigsfaren i et overfald fra Polen med eventuel fransk støtte, medens man regnede med engelsk neutralitet og gik ud fra, at Tyskland kunne få sine tilførsler via England. De planlagte tre lommeflagskibe var alsidige og et naturligt træk overfor en overlegen fjende, de var også egnede til Atlanten, men de var nu foreløbig beregnet til at beskytte tilførslerne over Nordsøen til Tyskland mod franske angreb, jævnfør omtalen side 43 af krigsspillet i 1932 for en tænkt krigssituation 1938, hvor man ikke regnede med at have kræfter til at angribe Frankrigs atlantiske forsyningslinier, endda engelsk neutralitet var forudset.

Da Wegener i 1929 lod sin bog komme ud til offentligheden, søgte Raeder at begrænse dens udbredelse, forlaget måtte love ikke at reklamere for den, og viceadmiral Groos fik til opgave at rejse rundt til samtlige marinebyer og holde foredrag imod Wegeners tanker. Kampagnen kan dog ikke tjene som bevis for, at Raeder oprigtigt afviste Wegeners tanker, siger Gemzell, der gør opmærksom på, at bogen måtte komme

storadmiralen ubelejligt, da han havde besvær med at få flådebevillingerne igennem rigsdagen.

Fra 1932 har Raeder efter Gemzells mening klart overtaget Wegeners strategi. Raeder fremsatte på dette tidspunkt en udtalelse om Tysklands uheldige geografiske stilling, der under den første verdenskrig ikke tillod overfladeskibene at angribe de for England livsvigtige handelsveje, hvilket atter var årsag til, at den engelske flåde kunne tillade sig at negligere den tyske. Skønt der her kun er tale om almindelige marinestrategiske betragtninger uden at Raeder på nogen måde drager Wegeners konsekvenser af dem, konstaterer Gemzell side 39, at Raeders udtalelser »spejler« Wegeners strategiske opfattelse, side 41 forstærket til, at Raeder nu har gjort den til sin egen.

Den 7. januar 1937 skrev storadmiral Raeder til sin forsvarsminister og pegede på det uheldige i flådens svaghed og mangelen på støttepunkter udenfor Østersøen og Nordsøen; i fredstid måtte det tages i betragtning ved vurderingen af fremtidige forbundsfæller og koloniale støttepunkter; specielt nævnes spanske havne, hvis krigen i Spanien falder heldigt ud; i krigstid måtte der skaffes støttepunkter enten ved hjælp af forbundsfæller eller ved besættelsen af fjendtlige støttepunkter (franske). Gemzell konkluderer side 49, at det er en bekræftelse på, at Raeder har gjort Wegeners lære til sin egen. Da Raeder stadig forudsætter engelsk neutralitet, medens Wegeners lære viser, hvorledes Tyskland skal besejre England, bl. a. ved erobring af støttepunkter i neutrale lande, og da Spanien og kolonierne ligger udenfor Wegeners særlige interessefelt, forekommer Gemzells bestandige parallelisering at være noget krampagtig.

Den 3. februar 1937 understregede Raeder i en tale, at selv i en krig med fastlandsmagter som Rusland og Frankrig kan marinen få en afgørende betydning, f. eks. hvis vestfronten stivner ved Maginotlinien; i en krig kan en flådechef i det væsentlige ikke regne med andre styrker end dem, der er for hånden ved krigsudbrudet, og derfor må man allerede i fredstid føre en vidtskuende skibsbygningspolitik. Han anbefalede, at man i fredstid sørgede for koalitioner, gunstige neutralitetsaftaler, erhvervelse af støttepunkter eller i det mindste tilvejebringelse af en velvillig atmosfære i det neutrale udland. Disse betragtninger er for Gemzell tilstrækkeligt grundlag for, at han side 57 udnævner Raeder til Wegeners tro elev og erklærer, at Raeder søger at omsætte Wegeners lære i praksis.

I samme tale kom Raeder nærmere ind på den franske flådestrategi, der måtte samle sig om at afskære de tyske forbindelser i Nordsøen. Frankrig ville savne et støttepunkt hertil, og hvis franskmændene for at få

det satte sig fast f. eks. på Færøerne, ville det betyde en sådan forringelse af tyskernes situation, at de måtte modsætte sig det med alle midler, i givet tilfælde med en tysk besættelse for at komme fjenden i forkøbet (med andre ord en situation med forebyggende forholdsregler, der peger frem mod Norges 9. april). Men Raeder tilføjede, at den tyske stilling kun kunne forbedres ved optræden i Middell- og Nordatlanten, og at en tysk position nord for England ikke ville ændre det fundamentale i den franske omklamring af den tyske Nordsøposition. Også dette knytter naturnødvendigt tanker til Wegener, skriver Gemzell, der ser Wegener alle vegne, her side 63.

Den 1. april 1937 præciserede storadmiral Raeder overfor forsvarsministeriet, at han kun ønsker støttepunkter i de områder, der har søstrategisk betydning for Tyskland, først og fremmest Atlanterhavet (med tyngdepunkt den spanske halvø – Azorerne – Kap Verdiske øer) og Middelhavet. Gemzell noterer side 61, at den store opmærksomhed, der således ofres spørgsmålet om støttepunkter, endnu en gang peger på betydningen af Wegeners lære.

Men Raeders interesse for støttepunkter er af ældre dato. I 1922–23 offentliggjorde det tyske marinearkiv et tobindsværk »Der Kreuzerrieg« med Erich Raeder som forfatter. Her behandler han situationen under den første verdenskrig, omtaler Tysklands uheldige geografiske stilling, fremhæver ønskeligheden af støttepunkter og betydningen af at føre krydserkrig (= handelskrig), specielt på Atlanten, idet dog krydserkrig efter den tyske marines mening kun kunne få afgørende virkning, når den havde rygstød i en stærk flåde. Også Wegeners tankegang krævede forøvrigt en stærk flåde. Terminologien hos storadmiral Raeder, som Gemzell bygger så meget på, stammer ikke fra Wegener, men viser tilbage til Raeders tidligere arbejde, og den kan på ingen måde anvendes til den bevisførelse, som Gemzell har forsøgt. Tilsvarende gælder realiteterne i Raeders tankesæt. Gemzell søger side 150 at antyde en principforskel mellem den tidligere Raeder og den af Wegener påvirkede Raeder, men citeringen er misvisende, og endnu engang må man undre sig over, hvor billigt Gemzell mener at kunne klare en bevisførelse.

Til 1938 havde den tyske marine regnet med et neutralt England, hvilket gør det noget vanskeligt at parallelisere med Wegener, hvis hele plan tager sigte på en kamp med England. Men fra 1938 forstod man, at man også måtte regne med England som en mulig modstander. Indstiller Raeder sig da på en omklamring af England nordfra, over Danmark-Norge-Shetland, som han jo skulle gøre, hvis han var groet fast i Wegeners tankegang? Nej, tværtimod. I en tale i Kiel den 12. april 1938

advarer han mod denne tankegang. Det er det eneste sted, han har nævnt admiral Wegener, og på dette sted advarer han imod at stille sømilitære krav til den politiske ledelse eller til den fælles krigsledelse ud fra Wegeners tanker, f. eks. om besættelse af Danmark og Norge. Vi har altid, sagde Raeder, i marinen stået på det standpunkt, at målsætningen for krigsførelsen må udgå fra den politiske ledelse. Der er nær sammenhæng mellem politik og søkrigsførelse. Netop vi må derfor vogte os for at stille fordringer til den politiske ledelse og den fælles krigsledelse; selvom de kan fremtræde som ønskelige og fordelagtige set fra den rene søkrigsledelses standpunkt, er det ikke sikkert, at det svarer regning under en helhedsbedømmelse. Denne erklæring er en klar afvisning af en af Wegeners hovedteser (sammenlign side 64 med side 23), men det bliver ikke bemærket af Gemzell, der side 65 forklarer, at Raeders udtalelser skal ses på baggrund af et tidligere krav fra chefen for Østersøkommandoen, admiral Albrecht, om politisk at vinde Finland og Estland eller militært at erobre Ålandsøerne, Dagö og Ösel. Og det er ganske rigtigt. Admiral Albrecht repræsenterer nemlig på dette punkt Wegeners tankegang i østlig udgave, og Raeder affejer begge admiraler, både Albrecht og Wegener, og han afviser deres opfattelse såvel principielt som i praktisk anvendelse, og både mod øst og mod nord (side 64).

Det er marinens opgave, fremhæver Raeder, først at indstille sig på det ugunstigste tilfælde, og dernæst på det sandsynligste tilfælde og at affinde sig med de givne forhold, før man stiller krav. Han advarer imod at undervurdere vanskelighederne ved sådanne operationer, og han tilføjer, at også små lande, især når de har en gunstig militærgeografisk beliggenhed som Danmark, Finland og Estland (i denne sammenhæng end ikke nævner han Norge, der ville byde Tyskland langt større vanskeligheder), kan volde besvær, når deres modstand skal lægges til de andre modstandere. Det kan bedre tjene tyske interesser at respektere andre landes neutralitet, så man først slår til, når den bliver krænket af modstanderne. Så får Tyskland de neutrale til forbundsfæller i stedet for til modstandere.

Gemzell finder ingen anledning til at fremhæve, at Raeder i 1938, da Wegeners planer til en søkrigsførelse mod England omsider får aktualitet, klart og tydeligt distancerer sig fra Wegeners tankegang. Gemzell er mest optaget af, at Raeder overhovedet har nævnt Wegener, Danmark og Norge i sammenhæng, men er dog så forsigtig kun at mene, at denne omtale »måske« kan sammenstilles med Wegeners nordlige alternativ i dennes planer til en march mod Atlanten (side 70). Side 193 er forfatteren stadig forsigtig: »vi har tidligere antydnet, at Raeder til at begynde

med, da forberedelserne af krigsberedskab overfor England fik aktualitet, muligvis hældede til det norske alternativ.« Men forsigtigheden kan ikke skjule, at Gemzell er så grebet af sin ide om at finde Wegeners tanker i Raeder, at han ikke magter at gennemføre en objektiv sammenligning. I virkeligheden har Gemzell fra tiden før krigen ikke eet eneste citat, der viser, at Raeder har drømt om at besætte Norge. Der var tyske flådeofficerer, hvis drømme gik i den retning, men fra Raeder: ikke et citat.

Så sent som fra marts 1939 foreligger udtalelser, der giver udtryk for Raeders afvisende holdning overfor Wegeners norske planer (side 133 og flg.). Skønt den tyske flådeledelse på dette tidspunkt er forberedt på, at Norge vil bøje sig for et engelsk tryk og udlægge en minespærring i norsk territorialfarvand, giver det ikke anledning til betragtninger om, at man så må komme England i forkøbet og besætte Norge. En besættelse af Danmark, Sydnorge, Holland og Belgien vil ganske vist betyde en i sig selv ønskelig udvidelse af den snævre tyske operationsbasis, men vil dog ikke betyde en afgørende forbedring, hedder det. Derimod vil en besættelse af Midt- og Nordnorge eller af den franske atlantehavskyst betyde afgørende fordele. Mindst de norske områder, for ganske vist kan et støttepunkt her – hvis der byder sig mulighed for ved en militær operation at tage et sådant i besiddelse – bringe Tyskland udenfor den engelske afspærring, men det kan ikke afskære Nordenglands flankevirkning på udfaldsvejen til Atlanten, og det kan derfor ikke give udsigt til den ønskede handlefrihed for ocean-krydserkrigsførelsen. Kun Brest på den franske atlantehavskyst kan anses for en tilfredsstillende løsning. Den franske kanalkyst alene vil ikke give marinen tilstrækkeligt, men vil formentlig betyde så store fordele for luftvåbnet i en krig mod England, at en besættelse af Nordfrankrig, herunder Brest, vil kunne komme i betragtning. Søkrigsledelsen ser derfor i kampen om kanalkysten og om søforbindelserne i Kanalen »einen Schwerpunkt der Gesamtkriegführung« (side 144).

Det var de synspunkter, hvormed storadmiral Raeder gik krigen i møde. Han havde altså ikke Wegeners syn på Danmark og Norge. Han havde heller ikke den flåde, som skulle gøre det muligt at praktisere Wegeners plan om at erobre Danmark – Norge, eventuelt Shetland, for derfra at drive atlantehavskrydsførelse. Flåden viste sig stor nok til under heldige omstændigheder at kunne gennemføre erobringen af Norge, og tabene blev et minimum af, hvad man kunne vente, men selv da blev der ikke så meget tilbage af flåden, at man kunne realisere Wegeners plan om en atlantekrig fra norske støttepunkter. Wegener ønskede støttepunkter til flåden. Raeder måtte vælge mellem støttepunkt og overfladeflåde. Raeder

havde været i gang med at bygge en flåde, der kunne tage kampen op med den engelske, men krigen kom så tidligt, at den slog hans planer i stykker. Raeder havde understreget overfor Hitler, at hvis en krig med England kunne ventes hurtigt, måtte der bygges en specialflåde af u-både og atlantehavskrydsere. Hvis krigen først kunne ventes efter 1945, burde man derimod bygge en alsidig flåde; byggeprogrammet ville dog i dette tilfælde være lidet værd, hvis krigen kom i utide. Hitler valgte den alsidige flåde.

Det er en underkendelse af storadmiralens åndsevner, når Gemzell tiltror Raeder, at han – til trods for sin afvisende holdning overfor Wegeners tankegang, og til trods for at mange forudsætninger havde ændret sig fra den gang, Wegener udviklede sine teorier, samt endelig til trods for at den flåde manglede, som var den helt uundværlige forudsætning for at gennemføre Wegeners planer efter hensigten – skulle lade sig drive til besættelsen af (Danmark og) Norge, blot fordi han var bundet af Wegeners tankegang (side 235, 248 og 276).

Det er heller ikke korrekt, når Gemzell side 236, 256 og 276 skriver, at med krigsudbruddet rettede Raeders støttepunktinteresse sig mod Norge og (side 290) at det med Hitlers beslutning den 14. december 1939 om at lade spørgsmålet om en aktion mod Norge undersøge endelig var lykkedes storadmiralen efter en sejr kamp, ført med største energi og konsekvens, at vinde Hitlers øre for de hensigter mod Norge, som allerede så længe havde behersket marinens planlægning.

Der lå ingen Norgesplan i Raeders skuffe. Første gang Raeder efter krigsudbruddet fremdrog spørgsmålet om støttepunkter overfor Hitler, talte han kun om Rusland og Murmansk. Det var den 23. september. Den 10. oktober kunne han meddele, at man vel ikke havde fået Murmansk, men dog en russisk bugt i nærheden. Nu forhørte han, om man kunne få Trondhjem ved hjælp af et russisk tryk. Den 16. oktober overrakte Raeder Hitler en betænkning om den skærpede søkrig mod England; heri findes ikke et ord om støttepunkter i Norge. Den 23. oktober talte Raeder med Hitler om den økonomiske krigsførelse og muligheden af at lægge tryk på de neutrale lande, herunder de nordiske stater, men stadig ikke et ord om støttepunkter i Norge. Man kender faktisk ikke til, at Raeder overfor Hitler er vendt tilbage til det norske spørgsmål før 8. december, da vinterkrigen havde trukket Skandinavien i forgrunden. Et par dage senere indtraf Quisling i Berlin, og han fuldførte, hvad Raeder uden synligt held havde påbegyndt.

Gemzell mener at have fundet et ekstra motiv for Raeder i et notat

indenfor søkrigsledelsen, hvor Raeder på admiral Carls foranledning havde ladet foretage en undersøgelse af de norske muligheder. Man stillede sig her mere end skeptisk, men den 15. oktober 1939 noterer Reinicke, at Fricke har fortalt ham, at det norske spørgsmål stadig spørger: »noch weiter spukt. Ob. d. M. (d. v. s. Raeder) betrachtet Verfolg weiter als Möglichkeit Ablenkung von Holland/Belgienunternehmung« (side 227). Et vigtigt motiv for Raeder var altså, slutter Gemzell, at aflede Hitlers interesse fra en vestoffensiv; det norske initiativ var et modforslag til vestoffensiven, et modstød mod luftvåbnets krav om Holland-Belgien som base mod England; det var et direkte træk i kampen om operationsplanen og dermed om rustningerne (side 228–229 og side 287).

Det er nu temmelig uforståeligt, at et angreb på Norge, endelige støttepunkt i Trondhjem opnået ved russisk tryk, skulle kunne betyde et modforslag til vestoffensiven. Det er rigtigt, at marinen ikke for sig selv havde ønsker i Holland-Belgien, men man havde akcepteret luftvåbnets interesser i dette område og anså et fremstød til Kanalen for at være et skridt på vejen til Brest (side 144). I den retning kunne alle tre våbenarters interesser forenes. Da Raeder måtte opgive byggeplanerne for de større enheder, lagde han så meget stærkere pres på for at få bygget en u-bådsflåde, men han så dog ikke mere ensidigt på det, end at han den 16. oktober erklærede overfor Hitler, at forudsætningen for en effektiv krig mod England foruden gennemførelsen af et omfattende ubådsprogram var forstærket opbygning af luftstyrker, der egnede sig til indsats mod England. Efter Gemzells fortolkning ville Raeders norske initiativ være et modstød mod hans egen argumentation m. h. t. luftvåbnets opbygning og baser ved Kanalen.

Det må antages, at Gemzell har fejlfortolket Reinickes notat, og at Ablenkung ikke går på Hitler men på vestmagterne, således at Raeder på dette tidspunkt tværtimod at torpedere vestoffensiven har overvejet at blive parthaver i den ved at aflede vestmagternes opmærksomhed fra Holland – Belgien. Derved ville han samtidig opnå at få en bedre udgangsposition for ubådskrigen, selvom vestoffensiven skulle gå i stå ved kanalen og gøre Brest uopnåelig.

Men hvis Raeder militært ville engagere sig i Norge, måtte han være forberedt på, at hans overfladeflåde ville blive lemlæstet. Hvorfor var han da så interesseret i Norge? En rimelig forklaring vil være den torso af en flåde, han havde rådighed over, da krigsudbrudet kom flere år før ventet. Krigsudbrudet ændrede radikalt Raeders dispositioner. Hvor han før havde holdt på en alsidig flåde, måtte han nu omlægge sine planer for krigsførelsen og helt satse på ubådskrigen. Men selvom ubådene var den

skibstype, der hurtigst kunne bygges, kunne det ikke gå hurtigt nok. Ved krigens udbrud havde Tyskland kun 28 atlant-ubåde, og først i 1941 kunne der ventes stigning. Ubådschefen, admiral Dönitz, forlangte 300 ubåde, da kun en trediedel kunne være ved fronten, en trediedel ville være hjemme, og en trediedel ville altid være på rejse; den 11. oktober noterede Dönitz i sin krigsdagbog, at de lange opmarchveje, hvor ubådene konstant var i fare uden selv at have synderlig lejlighed til at komme i aktivitet, stadig påny ville lade tanken om støttepunkter dukke op. Dönitz havde ytret positiv interesse i at få Trondhjem. Raeder havde ikke så mange overfladeskibe, at han kunne realisere Wegeners tanke. Men han kunne måske opfylde de ønsker, Dönitz havde. Raeder måtte stort set klare sig med ubådsvåbnet overfor England, og han havde så få ubåde, at et støttepunkt i Norge ville kunne betyde en tiltrængt bedring af udnyttelsen.

Så længe der ikke var tale om andre fordele, var prisen dog for høj. Man må gå ud fra, at det var derfor Raeder tøvede. Den beskedne flåde, Raeder havde ved krigsudbrudet, tvang ham til desperat udnyttelse af de foreliggende muligheder. Denne situation – og ikke Wegeners planer for en helt anden situation med en stor flåde – er baggrunden for Raeders interesse for Norge. Men hans famlende forsøg på at nå frem til en afklaring viser, at situationen er kommet bag på ham. Et støttepunkt i Trondhjem vil være en fordel, men skal den betales med Narvik og den svenske malm, er den for dyr. Og skal man yderligere betale med stort tab af overfladeskibe, er det endnu en grund til at holde sig tilbage. Derfor har Raeder ikke fremført forslaget om en aktion i Norge som et energisk fastholdt krav, men han har kredset om de offensive muligheder, indtil Quisling overbeviste Hitler om, at de engelske planer krævede alvorlig overvejelse af et modstød. De defensive formål vejede så meget mere til end flådebasen i Trondhjem, at der kunne betales en langt højere pris.

Gemzell har bygget sin bog om Raeders norske engagement på en total misforståelse, men bogen har så at sige samtidig bevist sin værdi derigennem, at man kan imødegå hans argumentation ved hjælp af hans eget materiale. Dog berører det ubehageligt, at man ikke kan stole på hans citering af Erich Raeders memoarer, og at han i det hele taget har så svært ved at give Raeders synspunkter en korrekt behandling. F. eks. skriver forfatteren side 34, at Raeder ganske vist efter sin tiltræden som marinechef anbefalede lommeflagskibet, men at han selv i sine erindringer har hævdet, at han tidligere – i sin egenskab af chef for Østersøflåden – var gået ind for et kystpanserskib. Side 151 gentages referatet i lidt

ændret form, som om Raeder har erklæret, at når han oprindelig foretrak kystpanserskibet, skyldtes det hans »lokale« interesser som chef for Østersøflåden. Men i virkeligheden skriver Raeder (Mein Leben I side 249), at meningerne om den flådetype, der skulle vælges, endnu i 1927 var meget delt, og at den daværende marinechef, Raeders forgænger, admiral Zenker, ligesom Raeder selv til at begynde med mente at måtte foretrække kystpanserskibet på grund af de særlige forhold i Østersøen, (idet Polen jo blev anset for at være den primære modstander i en krig, eventuelt med Frankrig som hjælper), men at man efterhånden nåede til den opfattelse, at de store skibe i en krig med Polen skulle anvendes mod Frankrig udenfor Østersøen, og at lommeflagskibet derfor måtte foretrækkes (sammenlign de tre studier, der samlede flådens erfaringer i slutningen af 20'erne, se Raeder I side 256–257).

Side 171 konstaterer Gemzell, at der ikke foreligger noget om, at marinen ved nogen lejlighed har opponeret mod Hitlers krigspolitik, men at Raeder tværtimod selv i sine memoirer har betonet sin loyalitet overfor Føreren og hans udenrigspolitik i det sidste år før krigens udbrud. Denne holdning, fortsætter Gemzell, skal ses på en bestemt baggrund: udviklingen på det udenrigspolitiske område med det voksende modsætningsforhold til England begunstigede marinen og forøgede Raeders muligheder for at virkeliggøre sine ambitioner.

Denne gengivelse af Raeders memoirer er ikke loyal. Raeder oplyser, at han gentagne gange har understreget, at det vedtagne flådeprogram ville være en skæbnesvanger fejlposition, hvis der hurtigt kom en krig med England, og han gik derfor ud fra, at Hitler ville bøje af i tide. Hverken side 171 eller i anmærkning 13 side 198 refererer Gemzell dette.

Raeder havde i øvrigt netop i denne periode store samarbejdsvanskeligheder i forholdet til Hitler. I slutningen af november 1938 kritiserede Hitler marinens byggeprogram så skarpt (bl. a. mente han, at de store skibe var for langsomme og for svagt armeret), at Raeder rejste sig, bad om sin afsked og forlod lokalet (Raeder II side 126). I januar 1939 endte kampen om et marineluftvåben med marinens nederlag. Raeder havde overvejet at sætte sin stilling ind på at få en anden afgørelse, men frygtede, at det ville blive endnu vanskeligere for hans efterfølger at hævde marinens interesser (Raeder II side 103–105). I maj 1939 kom der et nyt sammenstød med Hitler, idet Raeder måtte sætte sin stilling ind på at få Hitlers marineadjutant afskediget. Hitler bøjede sig, men de voksende samarbejdsvanskeligheder fik desuagtet Raeder til at foreslå sin afgang pr. oktober 1939. Hitler afslog (Raeder II side 127–

129). Når Gemzell skildrer denne periode, som om den i særlig grad egnede sig til at honorere Raeders ambitioner, men uden at nævne de anførte skygger i billedet, er der tale om en fortegning.

Ejendommelig er omtalen af Raeders arbejde med invasionsplanerne. Den 15. november 1939 iværksatte Raeder en undersøgelse af mulighederne for at invadere England. Den udarbejdede studie pegede på den store risiko og understregede, at det måtte være en forudsætning for invasion, at de fjendtlige luftstyrker forinden var blevet knust, og at man havde søherredømmet i invasionsområdet. Initiativet til denne undersøgelse var taget af Raeder selv, og søkrigsledelsens stærke understregning af risikoen tager Gemzell (side 264) som udtryk for, at invasionstanken stødte imod Raeders opfattelse, at afgørelsen skulle falde til søs i kampen om søforbindelserne, og desuden rummede det perspektiv, at bygningen af en atlantflåde, hans mål, varigt ville blive skudt i baggrunden: »Derfor forsøger Raeder at komme en invasionsplan i forkøbet med modargumenter. Invasionsstudien er altså endnu et udtryk for den måde, på hvilken storadmiralen kæmper for virkeliggørelsen af sine mål«.

Det er det rene gætteri fra forfatterens side, og det er dårligt gætteri. Lykkes invasionen, vil Raeder få et ord at skulle have sagt om den engelske atlantflåde, så det behøver ikke at bekymre ham. Hans bekymringer ligger tværtimod i, at krigen har ramt ham på et tidspunkt, hvor han umuligt ved hjælp af den lille tyske flåde kan sikre en afgørelse til søs i tysk favør. I en optegnelse den 3. september 1939, da krigen udbrød, giver Raeder udtryk for sin bitterhed over, at han ikke har fået den fornødne forberedelsestid; marinen var slet ikke rustet til en krig med England; især var overfladeskibene håbløst underlegne; de kunne kun komme til at vise, »at de forstod at dø med anstand og således bidrage til at tilvejebringe grundlaget for en senere genopbygning«. Gemzell tilføjer spydigt side 196, at denne optegnelse åbenbart var bestemt til Raeders forsvar overfor historien. Jamen hvad så. Det er jo sandt hvert ord. Gemzell stadfæster det på den ene side efter den anden. Er det så unaturligt, at Raeder ved krigsudbrudet foretager en sådan statusopgørelse, måske bl. a. for at forhindre senere historieskrivere i at komme i den vildfarelse, at Raeder ville være modstander af en invasion ene og alene, fordi han hellere ville søge afgørelsen til søs.

Man skal ikke dadle et forsvar overfor historien, når forsvaret er korrekt.

Bjørn Svensson

BEMÆRKNINGER I ANLEDNING AF BJØRN SVENSSONS BOG
»DERFOR GIK DET SÅDAN 9. APRIL«

Redaktør Bjørn Svenssons bog »Derfor gik det sådan 9. april« er en fremstilling af et betydningsfuldt afsnit af nyere dansk historie. Uden her at tilsigte nogen samlet vurdering af denne bog mener jeg, at det vil være rigtigt også af hensyn til faghistorikere, der arbejder på at kulegrave materialet omkring besættelsen i 1940, at fremsætte nogle betragtninger i »Jyske Samlinger, Tidsskrift for Danmarks Historie«, til Bjørn Svenssons bog specielt vedrørende de begivenheder, hvori jeg var indblandet.

I det følgende gennemgås de væsentligste punkter, der giver anledning til mine kommentarer, idet jeg forudsætter et vist kendskab hos dette tidsskrifts læsere til de begivenheder, som behandles i artiklen. De med citationstegn anførte udtalelser er stort set hentet fra Bjørn Svenssons bog, hvis navn i det følgende af praktiske grunde forkortes til B. S. Henvisninger til mine tidligere publikationer »Optakten til den 9. april« Kbv. 1945 og »Mit livs Logbog« Kbv. 1957 er foretaget, fordi begivenhederne er betydeligt mere udførligt behandlet der end i denne redegørelse.

I en forsåvidt prisværdig trang til at være retfærdig i bedømmelsen af tysk politik, går forfatteren efter mit skøn altfor vidt i sin anklage af de allierede, som karakteriseres (pag. 238) som de, »der ødelagde freden i Norden«, og når den teori forfægtes (pag. 14), at det var vestmagterne, der »provokerede« krigen mod Norge og besættelsen af Danmark, så overser B. S. visse militær-politiske kendsgerninger. Ganske vist faldt tidspunktet for vestmagternes påtænkte operation mod Skandinaviens »Nordkalot« og malmlejer og tyskernes udførelse af »Weserübung« nærlig sammen, men det må ikke glemmes, at den tyske militære operation var konsekvensen af tyske ideer, der i realiteten var af langt ældre dato.

Fra årene før 1. verdenskrig var det den tyske sømilitære strategis mål at erobre støttepunkter i Danmark og Norge i tilfælde af krig, og at dette ikke allerede skete under krigen 1914–18, har den tyske admiral Wolfgang Wegener stærkt kritiseret i sin meget omtalte »Seestrategie des Weltkrieges«, der udkom i tyverne.

Da det i 1938 stod klart for Tyskland, at England ville blive hovedmodstanderen i en kommende krig, blev frygten for den engelske flåde et dominerende træk, og i fortsættelse af de Wegenerske teorier blev den sømilitære strategi nu rettet herimod under storadmiral Raeders ledelse. Dette forudsatte oprettelse af støttepunkter i Norge og efter oprindelig en del modstand fra Hitler vandt Raeders synspunkter gehør i december

1939, også understøttet af andre faktorer, nemlig den Finsk-Russiske Vinterkrig og Quislings berygtede besøg i Berlin den 14. december. Disse længe overvejede offensive planer førte til den tyske besættelse af Danmark og Norge, og det er Tyskland og ikke Vestmagterne der primært er fredsbryderen i Norden. (Der ses i denne forbindelse bort fra Ruslands overfald på Finland med Hitlers godkendelse i vinteren 1939.) Der kan forøvrigt henvises til hele det dokumenterede stof om dette emne i den svenske historiker, Carl-Axel Gemzells doktorafhandling: »Raeder, Hitler und Skandinavien«, som blev forsvaret ved Lunds universitet i september 1965. B. S. har i høj grad støttet sig til den tyske professor Hubatsch's bog: »Die deutsche Besetzung von Dänemark und Norwegen 1940«, som der henvises til. Denne samtidshistorikers teorier bygger på Raeders og andre højtstående tyske søofficerers vidneudsagn ved Nürnberg-processen, hvor de hævdede, at det udelukkende var af defensive årsager, når Tyskland lod Norge-Danmark blive trukket ind i krigen. – Den svenske historiker kommer i 1965 til det stik modsatte resultat.

Man forbavsnes over den påstand, som fremsættes i B. S.'s bog (pag. 36), at det tyske fangetransportskib »Altmark« skulle have »folkeretlig adgang« til at passere norsk territorialfarvand med britiske krigsfanger ombord. Dette var et klart brud på folkeretten.

I kapitlet »Advarslen før den 9. april« (pag. 60) fremsætter B. S. den dristige og efter min mening helt uholdbare påstand, at udenrigsminister dr. Munch ikke skulle have hørt »Danmark nævnt i forbindelse med tysk angrebshensigt før den 4. april«. Der rettes her en hård anklage imod mig for at have forsømt at give dr. Munch fyldestgørende oplysninger om den politiske situation under vort møde den 1. april, særlig ved at undlade at referere til mine to tidligere indberetninger fra Berlin, nemlig af 8. januar og 13. februar 1940. Munchs kendskab eller manglende kendskab til disse to indberetninger er et dunkelt punkt, personligt vil jeg tro, at de er blevet refereret for udenrigsministeren af en af ministeriets embedsmænd i en afsvækket form, som har medført, at Munch ikke tillagde dem betydning. For mit eget vedkommende er det hævet over enhver tvivl, at den militær-politiske situation i sin helhed, som vi vurderede den ved gesandtskabet i Berlin, indgående blev gennemdrøftet ved mødet mellem dr. Munch og mig den 1. april. Som et led i denne vurdering indgik selvfølgelig også synspunkter, der var kommet til udtryk i de to omtalte indberetninger, hvilket jo ret beset heller ikke er blevet benægtet af udenrigsminister, dr. Munch.

Samtalen foregik som bekendt på tomandshånd og uden referat, og jeg kan ikke nu – 25 år efter – præcisere udtalelsernes ordlyd, men efter

min bedste overbevisning vil jeg hævde, at dr. Munch fik ganske de samme oplysninger med den samme tendens, som jeg umiddelbart efter gav i marineministeriet overfor viceadmiral Rechnitzer (se den Parlamentariske Kommission I, St. 36), og Munch reagerede ikke ved dette møde således, at jeg måtte tro, at indholdet af de to indberetninger var ham helt og aldeles ukendte. Dr. Munchs udtalelse til mig ved omtalte møde, at Norge ville forsvare sig, hvilket Sverige også ville gøre, hvis dette land blev angrebet, ligesom vi i Danmark agtede at forsvare os med våbenmagt, dersom vi blev angrebet, taler også sit tydelige sprog om samtalens indhold. At de rent militære problemer ved mødet hos Rechnitzer er blevet noget bredere behandlet, beviser ikke, at dr. Munch ikke har fået de samme oplysninger, som jeg sad inde med. Det er en urigtig påstand at hævde, at jeg skulle have undladt at give de samme informationer, og B. S.'s betragtninger om mine undladelsessynder kan kun forklares ved et ønske om at retfærdiggøre udenrigsministeren. (Se »Optakten til den 9. april« pag. 6 og »Mit Livs Logbog« pag. 111, samt min kronik i »Politiken« den 31. marts 1965). At Munch skulle have været så naiv, at han ikke har tænkt sig muligheden af et tysk angreb på Danmark før den 4. april – helt bortset fra hvilke informationer han har eller ikke har fået – er at gøre dr. Munch til en ringere mand, end hvad han efter min mening var.

På pag. 59–60 omtales oplysninger som den svenske marineattaché i Berlin den 3. februar havde indberettet, at nogen tysk aggression mod Sverige ikke var planlagt, »dog muligvis mod Norge og i så fald givetvis også mod Danmark«. B. S. tilføjer: »Denne meddelelse har Kjølens enten ikke hørt eller ikke fundet værd at indberette«, hvortil jeg kun kan anføre, at jeg var uden kendskab til denne meddelelse, – i modsat fald var den selvfølgelig blevet indberettet. Når B. S. kort efter (pag. 64) atter let bebrejdende skriver, at: »Der er således ingen af de nordiske medlemmer i Berlin, der har fået ud af Osters advarsel via Sas, at Norge var det primære mål . . .«, skyldes det den simple grund, at det ikke fremgik af advarslen.

Under B. S.'s omtale (pag. 64–65) af min indberetning af 5. april mener han at kunne udlede, at min vending vedrørende de kilder som den hollandske militærattaché har angivet »næppe kan betvivles« indeholder en reservation og B. S. bruger udtrykket, »at Kjølens fortsætter med at advare imod sin advarsel«. Hans vurdering af den lange indberetning holder ikke stik. Denne må læses i sin helhed og selvfølgelig sammenholdt med indledningen, som henviser til den alarmerende indberetning af den 4. april med aggressionsplanerne; at forskellige aspekter og muligheder samtidig nævnes er dog naturligt i en sådan situation. (Se D.P.K. I, pag.

74). Efter mit skøn stiller B. S. sagen på hovedet ved at gøre forbeholdet, der var ment som noget underordnet, som en bisætning, til et kardinalpunkt i denne indberetning. At der i ordet »næppe« ligger en reservation er rigtigt, men B. S.'s fejl er efter min mening, at han tillægger reservationen en relativ betydning sammenholdt med indberetningens andre oplysninger, som ikke var tilsigtet. Enhver kender af udenrigsministeriel terminologi – og vendingen »kan næppe betvivles« er typisk departemental – vil vide, at den forstås som: det er så godt som sikkert. Det er da modsætningsvis indlysende, at indberetningen ville have fået et helt andet indhold, såfremt reservationen virkelig havde været noget centralt.

B. S. mener at vide (pag. 66–67), at min meddelelse pr. chifffertelefon den 7. april indeholder en forkert oplysning. Meddelelsen lød: »Erfaret transportflåde forladt Stettin 4. april. Kurs vest. Bestemmelse ubekendt, men forventes nået 11. april«. Ifølge B. S.'s kendskab til sagen var det den 6.–7. april, at afsejlingen fandt sted, men han overser, at der er forskel på Stettin, der ligger inde ved Oderen og havnebyen Swinemünde ude ved Østersøen. Afsejlingen fandt sted både fra Stettin den 4. og fra Swinemünde for de fleste skibes vedkommende et par dage senere. (Se også den svenske minister Richerts indberetninger herom i: »Förspælet till det tyska Angreppet på Danmark och Norge den 9. april 1940«.)

Det må undre, at B. S. udtaler sig så kategorisk (pag. 89) om indholdet af kammerherre Zahles håndskrivelse til dr. Munch af 1. april. Brevet er jo som bekendt tilintetgjort, og kopi findes ikke, men det omtalte i øvrigt både troppekoncentrationer i Nord-Tyskland og truslen mod Skandinavien. (Se »Optakten til 9. April«, pag. 6 og »Mit Livs Logbog« pag. 111.)

Legationssekretær Schøn ved det danske gesandtskab i Berlin omtales (pag. 90) som »legationens yngstemand«, hvilket ikke er korrekt, idet både attachéerne Meinstorp og Collstrup i anciennitet var yngre. Det havde en hensigt, når gesandten sendte en legationssekretær som kurer, der var fuldt inde i den aktuelle situation, som den vurderedes i gesandtskabet, men Schøn fik ikke lejlighed til at udtale sig. Det tilkom den ældre udenrigsminister som Schøns øverste chef at spørge, hvis han ønskede kommentarer til brevet fra Zahle den 4. april. Man undrer sig over den noget sarkastiske omtale af Schøn, der et sted (pag. 108) omtales som »åbenmundet«. Hvorfor dog? Han udfyldte sin mission så godt som situationen tillod det.

Den svenske gesandt var ikke, som B. S. skriver (pag. 90–91) »meget

skeptisk« overfor meddelelsen fra major Sas«. Det var nogle af de andre tilstedeværende fra det svenske gesandtskab, der lagde skepsis for dagen. Gesandten ønskede blot at få situationen indgående belyst både af den svenske og den danske marineattaché, som begge havde forbindelse med major Sas, hvilket han fik på mødet den 4. april om aftenen i det svenske gesandtskab, hvorpå minister Richert samme aften i min nærværelse redigerede et chiffterelegram til sin regering om planerne mod Norge via Danmark og anførte kilderne hertil som absolut pålidelige.

B. S.'s fremstilling (pag. 92–95) af handlingsforløbet på det norske gesandtskab i Berlin i de kritiske dage og fortolkningen deraf, må jeg absolut tage afstand fra. Det mærkelige var jo, at indberetningen fra den norske legation til Oslo næste formiddag intet indeholdt om truslen imod Norge, til trods for at jeg af Zahle den 4. om eftermiddagen var sendt over til nordmændene netop for at meddele dem de samme alarmerende efterretninger, som jo også omfattede Norge, som vi selv få timer inden havde modtaget. Her afgav jeg meddelelsen til minister Scheel, som var ganske uvidende om situationen. Senere på eftermiddagen kom legationsråd Stang hen på vort gesandtskab, hvor meddelelsen blev diskuteret mellem ham, legationsråd Steensen-Leth og mig, og hvor Stang argumenterede ivrigt imod, at angrebet ville blive rettet mod Danmark-Norge, men derimod mente, at det havde Holland og Vestfronten som mål. Med mit kendskab til de to norske herrer taler al sandsynlighed for, at indberetningen den 4. april til det norske udenrigsministerium er konciperet af Stang, hvis dominerende indflydelse på den ældede og svagelige minister Scheel var kendt indenfor de skandinaviske legationer i Berlin, ligesom Stangs pronazistiske sympathier karakteriserede ham. Det må derfor stå for B. S.'s egen regning, når han hævder, at »det er utænkeligt, at Stang havde en sådan indflydelse på Scheel«, og jeg husker ikke fejl, når jeg har skildret den store uenighed mellem Stang og mig.

At Norge ikke var nævnt i den norske indberetning af 4. april, kan derfor have bidraget til, at det danske udenrigsministeriums forespørgsel til Oslo den 5. april om formiddagen fik en beroligende tendens. Et senere supplerende telegram fra Scheel, der nu også nævner faren for Norge, ganske vist i afsvækket form som »rygter«, nåede først Oslo fredag den 5. om aftenen.

Overskriften under kapitlet »Fredag den 5. april« (pag. 98) med følgende tekst: »København beroliges fra Oslo, Stochkolm og Berlin« er misvisende, hvad Berlin angår. Hverken min indberetning fra denne dato eller Steensen-Leths og min aktion, hvor redaktørerne Helge Knudsen og Jacob Kronika den samme dag blev tilkaldt for at forsøge at råbe

offentligheden op hjemme, kan tydes som noget forsøg på beroligelse, tværtimod. Min egen opfattelse af en overhængende fare bevises også gennem et forsøg på ved en fordækt privat telefonopringning til København at forsøge at få vore derværende børn sendt bort fra hovedstaden og ud på landet. I relation til gesandtskabets forsøg på gennem pressen at råbe offentligheden op hjemme har B. S. den bedrevidende kommentar (pag. 98–103), at det havde været »en naturligere udvej« at »holde København korrekt underrettet . . .«, hvilket vi jo som bekendt havde forsøgt, men uden større held. Forøvrigt tillægger B. S. artiklen i »Daily Telegraph« altfor stor betydning (pag. 99), selvom den selvfølgelig yderligere understøttede vore bange anelser.

I såvel Zahles indberetning af 4. april (Nr. XXII) som min af 5. april (M.L. 33) omtales Norge og norsk territorium som truet, hvilket B. S. forbigår (pag. 231) i sin kritik af, hvad han kalder min »historieskrivning«. Således står der i den førstnævnte som pkt. 3: »Det er sandsynligt, at operationen dernæst fortsættes mod Syd-Norge«. I indberetningen af 5. april skrives der om, hvilket formål »besiddelsen af dansk og norsk territorium antagelig skulle have«, og senere hvad der taler for en udstrakt tysk operationslinie »på den norske og danske kyst . . .« (Se D.P.K.I., pag. 16 og 74). At det primære imidlertid for os i det danske gesandtskab på dette tidspunkt så afgørende var aggressionen mod Danmark, må ikke glemmes.

Det er en forbavsende mild bedømmelse, som bliver viceadmiral Rechnitzer til del i B. S.'s bog (pag. 176–187), ikke mindst sammenholdt med den skarpe fordømmelse af hærens ledelse, der skyder langt over målet.

Det må undre, hvor lidet B. S. omtaler den tyske modstandsbevægelses hensigter, der som bekendt gik ud på at få de nordiske lande til at reagere militært på en eller anden måde ved at lade tilflyde os de militære planer. Formålet var jo at kompromittere »Weserübung«s strenge hemmeligholdelse og overraskelsesmomentet og derigennem aktionens heldige udførelse, så den måtte afblæses, hvorved Hitlers position ville rokkes så alvorligt, at han kunne styrtes, og oppositionen overtage magten, den såkaldte »Tilbageslagsteori«. (Se bl. a. Helge Knudsen »Advarslen om 9. april, 1964).

I parentes bemærkes, at når B. S. kalder de store søgående tyske jagere for »torpedobåde« (pag. 214) er dette en fejltagelse; Zerstörer eller Destroyers må oversættes ved jagere på dansk. På samme måde er den korrekte oversættelse af Kapitän zur See: kommandør og ikke: »Kaptajn«. (pag. 49).

Til slut må jeg tilføje, at da hverken redaktør Bjørn Svensson eller jeg er uddannede historikere, vil vore begges »historieskrivning« utvivlsomt være beheftet med fejl, som kan kritiseres rent fagligt. Forskellen på hans og min fremstilling af begivenhederne er imidlertid blandt andet den, at jeg personlig har oplevet de fleste af de begivenheder, som jeg omtaler, hvad redaktøren ikke har. Jeg kan i øvrigt ikke se hans berettigelse til at anvende den kritisk docerende og tendentiøse form, som han med få undtagelser anvender gennem hele sin bog om mig og min embedsførelse dengang.

Endelig må jeg tilbagevise, at jeg skulle have forsøgt »at skabe myter« om eller »mistænkeliggøre« dr. Munch, som påstået af B. S. (pag. 229–231). På det bestemteste må jeg hævde, at jeg aldrig har draget udenrigsministerens personlige redelighed eller nationale sindelag i tvivl, men har ved talrige lejligheder netop tilbagevist mytedannelser i relation blandt andet til den famøse Rostock-affære.

Derimod var og er jeg dybt uenig med den politik – og dette har jeg aldrig lagt skjul på – som udenrigsminister dr. Munch førte og betragter den som et skæbnesvangert fejlgreb, der var medvirkende til det ydmygende handlingsforløb omkring den 9. april.

Frits Hammer Kjølser

GENBEMÆRKNINGER TIL F. H. KJØLSEN

I anledning af forskellige hentydninger hos admiral Kjølser vil jeg for klarheds skyld gerne begynde med at oplyse om mine personlige forudsætninger, at jeg alle mine dage har været i forsvarsstilling over for Tyskland, hvis overgreb over for Danmark og Sønderjylland jeg kunne takke for, at jeg blev født i en landsdel under tysk styre, og at jeg altid har været fyldt med taknemmelighed over for vestmagterne, som jeg kunne takke for, at jeg fik lov til at vokse op i et Sønderjylland under dansk styre. Mit første avisindlæg blev fremkaldt af harme over den radikal-socialdemokratiske afrustningspolitik, og når jeg har stemt konservativt til og med 1943, skyldes det ikke mindst forsvarspolitikken. Jeg fortsatte med at stemme konservativt, selv efter at jeg havde udmeldt mig af KU med den skriftlige motivering, at jeg var modstander af organisationens nazistisk påvirkede form. Jeg har altid været skarp modstander af nazismen, var endda blandt de første, der tog kampen op herhjemme, med avisartikler fra 1931, og min første publikation (1934) var vendt imod nazismen.

Det er altså i strid med alle mine forhåndssympatier, når jeg ved fordelingen af ansvaret for den 9. april er kommet til det resultat, at vest-

magterne provokerede Tyskland, at den nazistiske statsledelse (Hitler) på dette punkt har holdt igen, endvidere at den radikal-socialdemokratiske regering ikke nær står med det ansvar i forbindelse med selve 9. aprilbegivenhederne, som folkemeningen har tillagt den, og at specielt udenrigsminister Munch har optrådt upåklageligt i de kritiske dage, hvorimod der er meget at udsætte på flådeledelse og hærledelse. Jeg har alene søgt efter den historiske sandhed.

Hvis kontreadmiral Kjølse synes, at jeg har været for mild i bedømmelsen af flådeledelsen, står det ham frit for at skærpe dommen; han har dog ikke selv været skarpere i sine tidligere publikationer. Min bedømmelse af hærledelsen må jeg fastholde, ikke alene over for hr. Kjølse bemærkning om, at jeg har skudt langt over målet, men også over for hr. Kjølse kollega som medarbejder ved »Forsvarsbroderen«, den tidligere hærchef, generalløjtnant Erik C. V. Møller, der i »Forsvarsbroderen«s decembernummer 1965 har rettet et voldsomt angreb på min bog. Jeg har omgående sendt det pågældende blad et udførligt og dokumenteret svar.

Jeg har ikke bygget noget som helst på storadmiral Raeders forklaringer i Nürnberg, hverken direkte eller indirekte. Min kritik af vestmagterne er baseret på en analyse af de oplysninger, vestmagternes egne skribenter har givet, især Winston Churchill, Butler, Derry og Roskill.

Selv om den svenske historiker Gemzell, som admiral Kjølse påberåber sig, skulle have ret, ville det ikke rokke ved min bog, da jeg jo (side 40–41) er enig i, at den tyske flåde var behersket af en offensiv tankegang fra krigens begyndelse, og at den ret hurtigt tog Norge ind i overvejelserne. Men Hitler bremsede flåden, og det ligger klart for dagen, at den tyske statsledelse foretrak skandinavisk neutralitet, og at den kun som en defensiv foranstaltning foretog aktionen mod Norge og dermed mod Danmark. Dette må være afgørende, når man skal bedømme, hvorfor freden i Norden blev brudt. En anden sag er, at Gemzells betragtninger om årsagerne til den offensive tankegang og de norske planer hos den tyske flådeledelse er i høj grad angribelige, jævnfør min foranstående anmeldelse af hans disputats.

Man må forbavses over admiral Kjølse påstand om, at det var et klart brud på folkeretten, at Altmark passerede norsk farvand med britiske krigsfanger. En grundig norsk kommissionsundersøgelse efter krigen har som bekendt fastslået Altmarks folkeretlige adgang til at passere, jfr. Innstilling, bilagsbind I, side 278 og 285, hvor der findes henvisninger til en række internationale folkeretseksperter.

Derimod er det troligt, at admiral Kjølse har ret i sine bemærkninger om forskellen på dansk og tysk marineterminologi, og i så fald vil kaptajnen

og torpedobåden blive forfremmet sammen med Schøn i et nyt oplag af bogen.

Vi kan nu vende os til admiral Kjølens omtale af de begivenheder, han personlig har været impliceret i.

1.

Kjølsen giver udtryk for den opfattelse, at udenrigsminister Munch må være blevet orienteret af en af udenrigsministeriets embedsmænd om de indberetninger, Kjølsen havde sendt den 8. januar og 13. februar 1940, hvori Danmark er nævnt i forbindelse med nogle for resten lidet plausible tyske luftbase-overvejelser. Slet dulgt skepsis overfor andres benægtelser er kommet til udtryk i »Mit Livs Logbog« side 123, hvor admiral Kjølsen har en sarkastisk bemærkning, »fordi mange efter krigen har haft en forbavsende dårlig hukommelse« i relation til begivenhederne den 9. april, og side 110, hvor det hedder: »Lidet anede vi dengang, hvor lidt interesse udenrigsministeriet havde for disse indberetninger, og ofte end ikke gjorde dem til genstand for ekspedition. Udenrigsminister dr. Munch har således udtalt overfor den parlamentariske kommission, at han »intet kendskab« havde til disse indberetninger, ligesom udenrigsministeriets daværende direktør, minister O. C. Mohr, der ellers er kendt for sin blændende hukommelse, hævder, at han ikke mener nogensinde at have set dem.«

Når jeg så stærkt tager forbehold overfor admiral Kjølens historiskrivning, skyldes det blandt andet et eksempel som dette. Kjølsen giver for sit citat af Mohrs forklaring en henvisning til den parlamentariske kommissions betænkning, bilagsbind I, side 218. Men slår man efter på dette sted, viser det sig, at Mohr har sagt noget ganske andet, nemlig: »Marineattachéens to beretninger af henholdsvis januar og februar 1940 kan jeg ikke udtale mig om, da jeg fra nytår til slutningen af februar 1940 var i London.« Der er ikke tale om, at O. C. Mohr »hævder« eller »mener«; han oplyser simpelthen, at han har været i London, og at han derfor ikke kan udtale sig. Dermed bortfalder ethvert grundlag for spydige hentydninger til Mohrs ellers så udmærkede hukommelse, der pludselig strejker.

Yderligere fremgår det af Kjølens sidehenvisning, at han også har læst nævnte betænkning side 216–217, hvor det er oplyst, at den fungerende direktør for udenrigsministeriet, E. Wærum, ingen erindring har om, at han har set beretningerne af 8. januar og 13. februar, og det samme gælder for chefen for udenrigsministeriets politiske afdeling, som i januar

var B. Falkenstjerne og i februar N. Svenningsen. Men det er en af disse embedsmænd, der i givet fald måtte have forelagt dr. Munch beretningerne. Når admiral Kjølser imod dr. Munchs og disse embedsmænds benægtelse mener, at en af dem må have orienteret udenrigsministeren om beretningerne, må man fastholde, at i et sådant tilfælde kan admiral Kjølser ikke henvise til selvoplevelse, da han på dette tidspunkt opholdt sig i Berlin. Kjølser har ikke fremført noget holdepunkt, kun sin personlige tro på, at beretningerne er gået til tops i udenrigsministeriet. Efter de foreliggende akter at dømme er de ved en fejlspektion fra arkivarens side gået direkte i arkivet, se den parl. I side 216 samt spalte 590 o. f. og spalte 657.

Man må herved tage i betragtning, at det ikke drejede sig om originale indberetninger til udenrigsministeriet, men om beretninger fra marineattachéen i Berlin til marineministeriet, som i kopi er tilgået udenrigsministeriet. Hvis gesandten i Berlin havde tillagt disse indberetninger nogen værdi, havde han selvfølgelig måttet kommentere dem i indberetninger af den art, der gik direkte til udenrigsministeren med genpart til kongen. Udtalelser af legationssekretærerne Steensen-Leth og Frode Schøn (se det parl. bilagsbind II spalte 11 og 115) tyder heller ikke på, at man i gesandtskabet i Berlin dengang tillagde disse indberetninger den betydning, som de har fået for Kjølser fra den 4. april 1940.

2.

Gesandten i Berlin, kammerherre Zahle, kunne have medtaget de tidligere rygter om tyske planer mod Danmark, da han skrev det brev til dr. Munch, som Kjølser den 1. april 1940 medtog på sin månedlige rutinerejse til København. Men der stod ikke et ord om tyske trusler mod Danmark. Kjølser undrer sig over, at jeg tør fastslå det så kategorisk, eftersom brevet ikke længere eksisterer. Da Kjølser og dr. Munch begge har refereret brevet og har gjort det enslydende, ligesom admiral Rechnitzer har refereret det efter Kjølserns rapport den 1. april 1940, og da ingen af dem har nævnt tyske trusler mod Danmark som omtalt i brevet, finder jeg det ubetænkeligt at konstatere, at sådanne ikke har været omtalt.

Kjølserns referat har i øvrigt fået en lille drejning, når han nu i forbindelse med rygten om tyske troppekonzentrationer i Nordtyskland taler om »truslen mod Skandinavien« – uden at angive, at det drejede sig om truslen fra vestmagterne mod malmlejerne i Nordsverige.

3.

Da F. H. Kjølsten afleverede kammerherre Zahles brev til udenrigsminister Munch, havde de en timelang samtale, hvor Kjølsten fremførte synspunkter, som han senere samme dag – suppleret med andre oplysninger – gentog overfor admiral Rechnitzer med flere tilhørere i marineministeriet, og Kjølsten har naturligvis her haft mulighed for at henvise til sine tidligere indberetninger af 8. januar og 13. februar. Intet tyder dog på, at han har gjort det. Jeg gjorde opmærksom på det allerede i min første 9. aprilbog (udkommet 1945), uden at Kjølsten reagerede. Vilh. la Cour har i en bog 1950 understreget, at dr. Munch den 4. april var uden kendskab til Kjølstens rapporter af 8. januar og 13. februar, og Kjølsten har læst la Cours fremstilling uden protest og har anbefalet den som »en korrekt og yderst saglig fremstilling af de begivenheder, som jeg har set og oplevet«. Kjølsten har skrevet to bøger og talrige artikler om sine advarsler før den 9. april, han har udtalt sig over for den parlamentariske kommission, men han har aldrig sagt noget om, at han foruden de øvrige advarsler om tyske planer mod Danmark også har fremført en sådan advarsel i samtalen med dr. Munch den 1. april. Det er klart, at hvis Kjølsten den 1. april havde nævnt sådanne planer og yderligere havde underbygget sin advarsel med henvisning til de to tidligere indberetninger, ville det i høj grad ændre advarselsbilledet før den 9. april. Men Kjølsten har aldrig sagt noget i den retning. Aldrig før nu i 1965, hvor han altså erklærer, at i den vurdering, han gav dr. Munch, »indgik selvfølgelig også synspunkter, der var kommet til udtryk i de to omtalte indberetninger, hvilket jo ret beset heller ikke er blevet benægtet af udenrigsminister dr. Munch«. Admiral Kjølsten tør dog altså ikke ligefrem påstå, at han i samtalen har henvist til de to indberetninger, men man må forstå det således, at han nu hævder, at han dengang har orienteret dr. Munch om tyske planer om at indrette luftbaser i Danmark. Da dr. Munch klart har benægtet at have hørt Danmark nævne i forbindelse med tyske angrebsplaner før den 4. april, og da dette har været fremme gang på gang i årenes løb, uden at Kjølsten før nu i 1965 har imødegået denne påstand, og da endelig Kjølsten aldrig tidligere har berettet om det betydningsfulde led i advarselskæden, som en gentagelse i samtalen den 1. april (med sikkerhed for, at advarslen nåede udenrigsministeren) ville være, vil jeg tillade mig at se bort fra Kjølstens indvending.

4.

Admiral F. H. Kjølsten er utilfreds med min omtale af forskellen mellem de oplysninger, han den 1. april gav dr. Munch og admiral Rechnitzer.

Men han er selv årsag, for min omtale side 75–76 bygger på hans egen fremstilling i »Optakten til den 9. april« side 7 og »Mit Livs Logbog« side 112.

5.

Selvfølgelig har jeg ikke (se side 230 sammenholdt med side 63 o. f.) forbigået, at Norge i advarslen af 4. april var anført som truet. Men jeg har påpeget, at der er foregået en erindringsforskydning hos admiral Kjølser, når han efterhånden (f. eks. side 112 i »Mit Livs Logbog« og i Politikens kronik den 31. marts 1965) mener at have varskoet om en aggression mod Danmark-Norge, som skulle finde sted i begyndelsen af den kommende uge. Da han den 5. april 1940 selv sammenfattede sin opfattelse af, hvad der skulle ske i den kommende uge, skrev han tydeligt og umisforståeligt om »de i næste uge forestående angreb på dansk og hollandsk territorium«, hvilket også dækker min vurdering af hans advarsel af 4. april. At Holland var fremme i første række i stedet for Norge, har bl. a. den betydning, at det var vanskeligere at forstå et tysk angreb på Danmark i forbindelse med en aktion mod Holland end en argumentation, der forudsætter Danmark anvendt som springbrædt på vejen til et norsk mål.

6.

Admiral Kjølser finder det underordnet, at han den 5. april tog det forbehold overfor advarslen af 4. april, at meddelelserne i stedet for at have antinazistisk oprindelse kunne stamme fra selve den tyske overkommando, som kunne ønske at fremkalde »visse reaktioner« (se »Vindrosen« 1963 side 394–395). Hvis denne advarsel mod advarslen skal være underordnet, kan det være vanskeligt at opnå enighed med admiral Kjølser om, hvad der har betydning i en indberetning.

7.

Hvis Kjølser har ret i, at den svenske gesandt i Berlin, Richert, ikke var meget skeptisk overfor advarslerne gennem major Sas, har Richert gjort sig skyldig i tjenesteforsømmelse ved først at sende sit telegram om aftenen den 4. april. Det er ikke korrekt, at Richert i telegrammet anførte kilderne som »absolut pålidelige«. Han nøjedes med at oplyse, at kilden »anses« for meget pålidelig, og da han dagen efter kommenterede meddelelserne i en indberetning, kaldte han dem »rygter«, overfor hvilke han »naturligvis for sin egen part måtte gøre alle reservationer«.

8.

Min vurdering af forholdet mellem den norske gesandt i Berlin, Scheel, og hans legationssekretær, Ulrik Stang, står ikke for egen regning, men er bygget på Scheels klage til Hambro (min bog side 91). I øvrigt er der ingen uenighed mellem admiral Kjølsten og mig om, at det er Stang, der har formuleret den norske indberetning af 4. april. Kjølsten har blot ikke været opmærksom på, at den var underskrevet af Scheel, før denne talte med Kjølsten, hvisårsag Kjølstens oplysninger først er kommet med i telegrammet af 5. april.

9.

Admiral Kjølsten erklærer, at han ikke husker fejl, når han har skildret sin store uenighed med Stang. Da Kjølsten har givet fire forskellige, indbyrdes modstridende versioner af denne uenighed (se min bog side 94–95), må der dog i nogle af tilfældene være tale om fejlhuskning. Det havde været af større betydning for historieforskningen, om Kjølsten havde taget stilling til min udlægning af den faktiske uenighed.

10.

Jeg forstår ikke admiral Kjølstens indsigelse vedrørende transportflådens afsejling, eftersom det dog er en kendsgerning, at de 15 skibe først forlod tysk havn den 6. og den 7. april.

I øvrigt har Outze («Danmark under den anden verdenskrig», bind II side 272) oplyst, at chiffterelegrammet af 7. april forelå i forkert form, idet der ikke skulle have stået, at transportflåden var afsejlet fra Stettin den 4. april, men fra Swinemünde og »nu«, velsagtens altså 6.–7. april. Outze kan ikke have skrevet dette uden at have Kjølsten som kilde. Det henstår herefter som en gåde, om Kjølsten betragter telegrammet af 7. april som korrekt eller ukorrekt.

11.

Jeg må fastholde, at admiral Kjølsten er blandt myteskaberne, når det gælder den 9. aprils historie, idet han har søgt at ændre billedet af sine advarsler, så de fremtræder mere kategoriske, end de var, hvilket er egnet til at fremhæve Kjølstens indsats på dr. Munchs bekostning.

Må jeg til yderligere illustration af Kjølstens behandling af dr. Munch citere følgende fra »Mit Livs Logbog« (side 114) om Munchs modtagelse af 4. april-beretningen: »Efter at have læst skrivelsen afskedigede han Schøn uden et ord, idet dr. Munch, som han selv senere har udtrykt det til den parlamentariske kommission, anså gesandtens meddelelser for så

»tvivlsomme«, at han ikke mente det nødvendigt at benytte lejligheden til at udspørge legationssekretæren og lade denne kommentere indberetningen.«

Men således har dr. Munch aldeles ikke forklaret sin reaktion. Vist anså han meddelelserne for tvivlsomme. I det citat, Kjølser henviser til, siger Munch dog udtrykkeligt: »Men det var første gang, Danmark omtaltes i sådanne meddelelser, og det var min opfattelse, at i denne krig kunne intet på forhånd anses for at være udelukket.« Og i den parlamentariskes bilagsbind II, spalte 347–348, hvor dr. Munch har givet sin forklaring om modtagelsen af den nævnte indberetning, erklærer han: »Den tanke, som først og fremmest optog mig i det øjeblik, da jeg fik indberetningen, var, at jeg hurtigst muligt måtte i forbindelse med statsministeren og kongen, og derfor skyndte jeg mig, om jeg så må sige, videre med sagen, så snart jeg havde læst indberetningen.« (Schøn har senere, i fjernsynsudsendelsen 8. april 1965, bekræftet Munchs forklaring: »Mit indtryk var det, at ministeren var blevet så optaget af det, han læste, at han ikke tænkte på meget andet, og slet ikke på min nærværelse«.).

Dr. Munch tilføjede, at Zahle var en omhyggelig gesandt, og at han gik ud fra, at der i indberetningen stod alt, hvad der kunne oplyses fra Berlin, og at den tanke ikke faldt ham ind, at han skulle stille spørgsmål til Schøn; han vidste ikke, hvor meget Schøn overhovedet var underrettet, og hvis det var pålagt Schøn at tilføje noget, kunne han jo have gjort det.

Nu vidste Schøn intet ud over det, der stod i indberetningen, men det afgørende i denne forbindelse er ikke, hvad der skete, men hvad Kjølser har fået ud af det bagefter. Jeg mener, at der er tale om mytedannelse, når Kjølser påstår, at Munch har forklaret sin tavshed overfor Schøn med, at meddelelserne var så tvivlsomme, at det ikke var nødvendigt at interessere sig for supplerende oplysninger, hvor Munchs forklaring i virkeligheden havde modsat indhold, idet var på grund af meddelelsernes vigtighed, at udenrigsministeren fandt det nødvendigt så hurtigt som muligt at tale med statsministeren og kongen i stedet for med Schøn.

12.

Admiral Kjølserns besynderlige omgang med citater er også gået ud over mig. Kjølser skriver til eksempel:

»I relation til gesandtskabets forsøg på gennem pressen at råbe offentligheden op hjemme har B. S. den bedrevidende kommentar (pag. 98–103), at det havde været »en naturligere udvej« at »holde København

korrekt underrettet . . .«, hvilket vi jo som bekendt havde forsøgt, men uden større held.«

Citatet er galt. Den naturligere udvej, jeg pegede på, var en revision af de indberetninger, man var i færd med at sende af sted, men som ikke længere var i overensstemmelse med den øjeblikkelige vurdering, som den var kommet til udtryk overfor de to danske journalister i Berlin, redaktørerne J. Kronika og Helge Knudsen. Men inden jeg gengiver citatet i den korrekte form, må jeg korrigere nogle urigtige oplysninger i Kjølens bemærkning. Det var ikke gesandtskabet, der via de to redaktører, deres respektive aviser, den danske offentlighed og politikerne søgte at nå udenrigsministerens øre; Kjølens og Steensen-Leth gjorde forsøget uden om gesandten. De forgæves forsøg på at vinde ministerens forståelse ad den direkte vej begrænsede sig på dette tidspunkt til én indberetning, og den var ikke mere forgæves, end at udenrigsministeriets direktør havde ringet gesandten i Berlin op for at få mere præcis besked om hans vurdering. Der havde været al ønskelig anledning til at understrege det alarmerende direkte overfor udenrigsministeriet. Når det ikke skete, må det skyldes en forskel i vurderingen hos gesandten og Kjølens – på dette tidspunkt, ved 14-tiden den 5. april 1940. Men tidligere på dagen må Kjølens have ligget nærmere gesandtens opfattelse, thi den indberetning, Kjølens skrev om morgenen, var om end ikke lige så beroligende som den, gesandten skrev senere på dagen, så dog lige så utvetydig i sin advarsel mod advarslen af 4. april med den fælles henvisning til risikoen for, at den tyske overkommando selv kunne være kilden til og bevidst have provokeret den hele alarm. Da Kjølens, efter det foreliggende at dømme inspireret af Daily Telegraph, i løbet af den 5. april svinger over til en vistnok forbeholdsløs tro på det sandsynlige i det tyske angreb på Danmark, har det undret mig, at han vælger at alarmere udenrigsministeren gennem pressen i stedet for at fremkalde en revision af de to indberetninger, man var ved at sende til København, og som ministeren dog måtte ventes at ville studere med større opmærksomhed end avisartikler, der kunne have så mange kilder. Derfor skrev jeg side 101:

»En naturligere udvej til at holde København korrekt underrettet om »den opfattelse, som vi nu havde om situationens alvor«, havde som sagt været at revidere de indberetninger, legationen var i færd med at sende afsted.«

Kjølens citat er altså galt; han refererer ikke min betragtning, men plukker min sætning itu, så den betragtning, der tillægges mig, får et nyt indhold, idet den splintrede sætning tager sig ud, som om jeg har stillet det strenge krav til gesandtskabet, at det skulle holde København »kor-

rekt underrettet«, medens jeg i virkeligheden gjorde opmærksom på, at København var blevet holdt mere korrekt underrettet om Kjølens opfattelse, hvis man havde revideret indberetningerne i overensstemmelse med den besked, han havde givet de to journalister.

Admiral Kjølens form for citering i tilfældene Mohr, Munch og B. S. må opfordre til en kritisk holdning overfor hele hans historieskrivning.

Der findes stadig uløste problemer omkring den 9. april, også i forbindelse med det kjølenske advarselskompleks. Måske nogle af dem kunne afklares, hvis admiral Kjølens gik i samarbejde herom med en kritisk historiker. Det gælder f. eks. chifffertelegrammet af 7. april og spørgsmålet om transportflåden, om uenigheden med Ulrik Stang, om samtalen med dr. Munch den 1. april, om kilden til den forkerte oplysning om troppesamlingerne i Sydslesvig, som blev nævnt overfor admiral Rechnitzer den 1. april, om mødet i det svenske gesandtskab den 4. april, om kilden til forbeholdet med hensyn til advarslernes mulige udspring direkte i den tyske overkommando og om svingningerne i Kjølens vurderinger den 5. april, specielt med henblik på afvejningen af muligheder kontra sandsynligheder og sikkerhed.

Admiral Kjølens havde en central placering i 1940, han løste sine opgaver dengang så godt, som man kunne forlange, men det ville være en fordel for historieforskningen, hvis Kjølens kunne inddrages i et samarbejde på faghistorisk grundlag til en virkelighedsnær gennemgang og en mere facetteret belysning af de begivenheder, han har medoplevet.

Bjørn Svensson

SLUTBEMÆRKNING

Efter at redaktionen af »Jyske Samlinger« har gjort mig bekendt med ovenstående indlæg af redaktør Bjørn Svensson, ønsker jeg blot at udtale, at da der tilsyneladende stadig er så mange uoverensstemmelser imellem hans og min opfattelse af visse begivenheder omkring 9. april, anser jeg en fortsat debat mellem Bjørn Svensson og mig herom som for vidtløftig og noget formålsløs. Derimod vil jeg give min fulde tilslutning til Bjørn Svenssons sidste bemærkning om, at det ville være en fordel for historieforskningen, dersom jeg kunne inddrages i et samarbejde på faghistorisk grundlag til en indgående gennemgang af de begivenheder, som jeg dengang oplevede; dette har jeg i øvrigt gentagne gange skriftligt og mundtligt givet udtryk for, at jeg var villig til.

F. H. Kjølens

ANMELDELSER OG LITTERATURNYT

Ved universitetslektor, cand. mag. H. P. Clausen, stud. mag. Ole Degn, overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl, universitetsadjunkt, cand. mag. Poul Enemark, stud. mag. Ib Gejl, landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen, universitetslektor, cand. mag. Tage Kaarsted, arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen, afdelingsleder, cand. mag. Helge Paludan, professor, dr. phil. Roar Skovmand, bibliotekar, dr. phil. Helge Søggaard og stud. mag. Anna Thestrup.

Festskrift til Astrid Friis på Halvfjerdingsårsdagen den 1. August 1963. Red.: Sv. Ellehøj, Sv. Gissel, Knud Vohn. (Rosenkilde og Bagger, 1963). 326 s.

I 15 artikler tilegnet Astrid Friis fra kolleger, medarbejdere og elever om politiske og økonomiske emner dokumenterer københavnsk historisk forskning sit høje videnskabelige stade. Emnemæssigt eller metodisk trænger flere af artiklerne ind på ubanet terræn og markerer således dansk historisk forsknings stadige udvikling og fornyelse.

Povl Bagge udbygger sine opinionsundersøgelser, som publiceredes på det Nordiske historikermøde i Lund 1961, med en artikel om »Nationalisme, antinationalisme og nationalfølelse i Danmark omkr. 1900«. En antinationalistisk opinion vokser gradvis frem, da den antityske nationalismes revancheplaner må opgives efter Frankrigs nederlag i 1870. I 1880'erne samler den sig navnlig i radikale kredse omkr. Hørup, der hævder, at nationens selvopholdelsesdrift byder os et venligere forhold til Tyskland. Enkelte grundtvigianere, f. eks. Boisen, hælder af hensyn til det nord-slesvigske spørgsmål til samme synspunkt, men overvejende var grundtvigianerne dog forsvarsvenner, medens en udpræget neutralisme spores i socialdemokratiske og indremissions-

kredse. Efter 1890 bliver synspunkterne mere nuancerede, og parterne nærmer sig hinanden. Den antityske stemning i den kbh. højrepresse bliver mindre skarp, og den opfatte!se vinder frem, at Nordslesvig ikke skal vindes ved krig. Köllerpolitikken vakte både bl. socialdemokrater og Indre Mission større forståelse for nord-slesvigernes sag, som Georg Brandes forsvarer over for Europa. Højremanden A. D. Jørgensen og radikale venstremænd bl. Hørups kreds (Neergaard, Friis, Munch, Erslev, M. Pontoppidan) kan samarbejde hen imod en mere objektiv historisk vurdering af Tyskland, den slesvigholstenske bevægelse og det dansk-tyske forhold. Grundtvigianere som Th. Bredsdorff og Holger Begtrup nærmede sig de radikale, og højskolens stærke overdimensionering af dansk og nordisk afløstes af større forståelse for internationale strømninger. G. Brandes' foredrag i Studenterforeningen i 1894 om nationalfølelse karakteriseres som »selvhævdende kulturnationalisme«, der bedre imødekom venstres nationale selvfølelse end Hørups lære om at »gøre os mindre, så vi ikke ligger i vejen«. Flere, bl. a. Munch og Begtrup tog den antimilitære kulturnationalisme op og anbefalede fredens gerning, forbedrede sociale kår og højnelse af folkets åndelige opgaver. I reaktion herimod opstilles kred-

sen omkring Harald Nielsen og »Ugens Tilskuer«, der skød statsbegrebet stærkere i forgrunden. Harald Nielsen underkendte sprogets afgørende betydning for nationalitetsfølelsen, og han kunne her mødes med Høffding, for hvem nationalitetsbegrebet indbefattede det for hele folket fælles, enhedspræget. Et mere differentieret syn kommer til orde hos Vilh. Andersen, der også vil lade nationalitetsbegrebet omfatte forskelligheder og modsætninger, hvilket baner vejen for forståelsen af race- og egns-karakterer. Ved ikke på forhånd at låse sig fast på en skarp begrebsdefinition har forf. således kunnet vise, hvorledes selve begrebsindholdet ændres i perioden, hvilket utvivlsomt har været af afgørende betydning for den opinionsglidning, der er påvist.

Under indtryk af rapportdiskussionen om »Ståndssamhällets opløsning« på det Nordiske historikermøde i Åbo 1954 tager Aksel E. Christensen til opgave at finde en forklaring på den fundamentale strukturforskelle, der er iagttaget mellem den sv.-fi. stænderstat og den da.-no. enevældestat, der totalt savnede politiske stænderorganisationer og næsten alle retslige skel mellem de enkelte standsgrupper. Den specielle interesse, sv. forskning har viet især »ståndsriksdagens« oprindelse og udvikling, savner sidestykke i da. forskning og kunne friste til at tro, at forskellen er oprindelig, hvilket forf. i et inciterende rids af det da. stændersamfund op til 1660 påviser ikke er tilfældet. En stænderdeling kommer allerede til udtryk i de da. valg-hdf.'er fra 1320 og 1326 på et tidspunkt, hvor man i Sv. endnu levede i en ældre samfundsstruktur. Vald. Atterdags landefredsfrdn. af 1360 er stærkt præget af stænderideen, mens ældre feudale elementer forsvinder.

For de flg. hundrede år undersøges nu stænderformlerne i tidens dokumenter, og de enkelte stænders sammenslutninger på landemoder og købstadmøder følges. På landstingene spores stændergrupperingen allerede 1387, men i 1468 kan man følge den stænderdelte forhandlingsform. Samme år ser det første rigsstændermøde dagens lys. De sv. stændermøder i samme periode har efter forf.'s opfattelse en løsere struktur og en mere tilfældig repræsentation. Tilsvarende skitseres nu den sociale klassedelte opbygning, og med rette understreges, at Chr. II's reformlove ganske godtog det eksisterende stændersamfunds givne rammer. Adelens totale sejr i 1536 ændrede intet ved stændersamfundet, men dets politiske røst var nu blevet enstemmig. Dette brud i udviklingen blev afgørende for den følgende forskel mellem sv. og da. stænderbegreb. Da borgernes voksende standsbevidsthed gav baggrund for at vælte adelsstyret, blev ikke stænderstaten, men den enevældige monark suverænitets bærende element.

Troels Dahlerup tager udgangspunkt i Chr. III's frdn. af 18/2 1547, der for første gang i dansk verdslig lovgivning fastsætter en maksimalrente til $6\frac{1}{4}\%$ og tilbageviser den gængse opfattelse, at den katolske kirkes lovgivning, hvorunder åger- og rentespørgsmålet hørte efter middelalderlig opfattelse, automatisk skulle være sat ud af kraft ved reformationens indførelse i 1536, så der skulle være indtrådt et tomrum i retslivet på dette område. For at få den fulde forståelse af frdn. af 1547 og den flg. af 1557, der foreskriver en maksimalrente på 5%, fremdrager forf. et overordentlig stort kildemateriale, overvejende kirkeregnskaber fra Sønderjylland og kongeriget, for at belyse rentesatsen i senmiddelalder og re-

formationstid. Denne første undersøgelse i sin art på dansk materiale viser en udvikling, der allerede er iagttaget i Holsten og Nordeuropa. En ældre 10 %'s rentefod afløses omkr. 1400 af 8 %, men daler yderligere i 15. årh. til 6–6¼ %. I storbyer som Flensborg og Malmø er i første halvdel af 16. årh. iagttaget en yderligere nedgang til 5 %, der dog havde vanskeligt ved at trænge rigtig igennem p. gr. af 6¼ %-satsens praktiske anvendelse på møntsystemet (1 sk. pr. mk.). Åger var principielt stadig ulovligt, men i praksis måtte man have faste regler og valgte derfor som maksimalrente den af sysselprovsterne, sognekirkernes revisorer, godkendte sats 6¼ %.

Sune Dahlgaard løfter sløret for nogle misligheder i administrationen på Øresunds toldbod, der gav anledning til to samtidige retssager i månederne omkr. årsskiftet 1640/41, som forf. mener at kunne sætte i forbindelse med hinanden. I alt fald får de følger for lovgivningen om toldklareringen i de umiddelbart følgende måneder og har tillige sat sig spor i den politiske korrespondance i den holl. residents indberetninger til sin regering. Forf. har dog utvivlsomt ret i at påpege, at reformeringen på toldboden ikke havde primært politisk sigte, men skulle tilgodese kongens fiskale interesser ved klart at trække skellet op mellem kasserer- og bogholderfunktionerne for derved at genskabe den gensidige kontrol mellem de to personalegrupper, som sagerne havde vist var blevet illusorisk ved slendrian i den daglige administration. Tillige havde den ene af sagerne afsløret en alvorlig splittelse i Admiralsretten med stærkt divergerende borgerlige og adelige synspunkter, der forliges ved et kgl. kompromis, formodentlig lige utilfredsstillende for

begge parter. Undersøgelsens hovedinteresse ligger imidlertid navnlig i, at den giver indblik i, hvor langt den daglige toldforvaltningspraksis havde fjernet sig fra de forordningsregulativer, vi kender og er tilbøjelige til at lade være normgivende i vor bedømmelse af toldforvaltningen.

Svend Ellehøj placerer endnu en figur ind i galleriet af Chr. II's borgerlige medarbejdere, nemlig flensborgkøbmanden Tile Petersen. Første halvdel af den interessante artikel er helliget T. P.'s flensborgske miljø, den da.-fris. befolkningsgruppe i en handelsby i vækst vendt imod Østersøen og beliggende, hvor den nordsydgående oksevej krydser transitvejen Husum-Flensborg. T. P.'s deltagelse i heste- og studehandelen er belyst gennem Lothar Schwetliks desværre lidt upålidelige opgivelser, der nu i øvrigt er trykt i 1961 og 1963 i *Zeitschr. d. Gesellsch. f. Schleswig-Holst. Gesch.* Schwetliks hesteeksporttal for T. P. 1510 : 47 og 1511 : 8 kan for en ordens skyld korrigeres til 51 og 73. Retfærdigvis må vel også siges, hvad Schwetlik glemmer, at T. P. ikke har udført alle okserne i eget navn alene. Dette skal dog ikke ændre Ellehøjs karakteristik af T. P.'s eksport 1510–11 som værende helt i særklasse, i alt fald efter flensborgsk målestok, og der er ingen tvivl om, som forf. understreger, at det er krigskonjunkturer, der tilsmiler T. P. Også i denne henseende er han vist en fremtrædende repræsentant for et typisk tidstræk. Handelen over tværruten til Husum og Vesteuropa vil formodentlig kunne suppleres med støtte i nogle Husumregnskaber omkr. 1500, der imidlertid endnu ikke er behandlet. Flere flensborgere, bl. a. T. P., optræder heri som klædeimportører. Artiklens sidste halvdel hæver T. P. op i internationalt handelspolitisk

plan. Som Chr. II's hirdstyrer på Island involveres han i stridigheder med stedlige matadorer som Hannes Eggertsson, Vigfus Erlendsson og bispnen i Skalholt, Ögmundur Pálsson. Med speciel interesse følger man forfatterens overbevisende indplacering af disse stridigheder som led i den stående hamburgsk-engelske konkurrencekamp på Island og kædet sammen med Chr. II's samtidige forhandlinger med Henrik VIII om en pantsættelse af øen. Med T. P.'s nederlag og henrettelse i 1523 falder Chr. II's planer imidlertid til jorden. Fra eng. side finder man det for risikabelt at støtte hans sag.

Svend Gissel foretager en undersøgelse over rigseembedernes besættelse og rigsrådets sammensætning i sidste halvdel af 16. årh. ud fra territoriale kriterier og søger ad denne vej frem til fraktionsdannelser blandt adelen og deres skiftende indflydelse på rigsstyret. Denne fremgangsmåde er i alt fald ikke så systematisk gennemført tidligere på så gammelt dansk materiale og vil utvivlsomt kunne føre til befrugtende resultater. Hovedresultatet er foreløbig, at et systemskifte i 1573 bringer jyske kredse i overvægt med Niels Kaas' overtagelse af kanslerposten og Holger Rosenkrantz' udnævnelse til marsk. Blandt den jyske adel spores en stærk uvilje imod lensreformen, hvis ivrigste forkæmpere var Peder Oxe og Christoffer Valckendorff. Denne uvilje er ganske vist næppe båret frem af Niels Kaas og Holger Rosenkrantz, men efter dennes og Peder Oxes død i 1575 overtog Peder Gyldenstjerne til Tim marskembedet, hvori forf. ser adelsopinionens repræsentant, og i 1576 oprettedes et nyt rigseembede med Peder Munks udnævnelse til rigsadmiral. Dette betød en afgjort styrkelse af lensreformens modstandere,

som allerede var forberedt, da P. M. fra jan. 1574 havde overtaget det daglige opsyn med orlogsskibene og Holmen, hvilket var et indgreb i P. O.'s og C. V.'s hofmester- og rentemesterfunktioner. Den jyske overvægt vedvarede endnu de første år efter Fr. II's død, men i 1593 kom det til et brud i den jyske falanks mellem Niels Kaas og Jørgen Rosenkrantz og de nord- og vestjyske modstandere af den effektive lenspolitik. Peder Gyldenstjerne trådte tilbage, 1594 døde Niels Kaas, 1596 Jørgen Rosenkrantz, og 1595 genoptoges Valckendorff i regeringsrådet. Med dennes udnævnelse til rigshofmester juni 1596 fuldbyrdedes på ny et systemskifte. Den hidtidige forskningsproblemstilling: kongemagt contra adelsvælde repræsenteret gennem rigseembedernes besættelse el. vakance, må herefter revideres. Antydninger viser, at forf. har mere nuancerede meninger om den jyske adelspolitik sigte, som forbeholdes en senere lejlighed. Den venter vi i spænding på.

Kirsten Glamann gennemgår det ældste danske kommercekollegium, der oprettedes 1670, eller 1668 om man vil, og tegner et billede af dets virke frem til 1691, da det uden egentlig at blive ophævet ophørte med at fungere. Ifølge instruksen af 13/9 1670 skulle kollegiet bestå af 1 præsident, 1 vicepræsident og 6 assessorer, som skulle holde ugtl. møde og føre protokol. Det fik ikke eget ekspeditionskontor, og dets betænkninger videresendtes i praksis ofte til statskollegiets overvejelse. Dets virkefelt skulle være manufakturer, uden- og indenlandsk handel, monopoler, købstadforhold, og desuden skulle det med skatkammerkollegiet overvåge mønten samt have øje med tolden. Den vage formulering indebar, at kollegiet i praksis mest måtte virke ved

eget initiativ. Blandt dets fortjenester fremhæves møntordningen af 22/3 1671, der skulle forhindre den slette småmønt, større lovgivningsarbejder på handels- og skibsfartsområdet, som – især vedrørende vekselretten – vandt indpas i Danske lov. Det gav stødet til mål- og vægtfrdn. af 1/5 1683, og toldrullerne af 1672, 1683 og 1686 er præget af kollegiets merkantilistiske ideer og præference af da.-no. skibsfart til ophjælpning af defensionsskibene. Ophævelsen af lavene dec. 1681 og svende-frdn. maj 1682 er kollegiets værk. På møntvæsenets område sættes kollegiet dog ud af spillet allerede efter krigsudbruddet 1676, og møntfrdn. 1687 udarbejdedes i særlige kommissioner. Efter holl. protest måtte toldpolitikken opgives med toldrullen 1691, og i 1688 faldt kollegiets præferencepolitik. Heri ser forf. den væsentligste årsag til kollegiets deroute.

I et rent metodisk og meget belærende bidrag giver Kristof Glamann en vejledning i, hvorledes man gennem en kvalitativ vurdering kan foretage sit valg af kilder til økonomisk historie i en overvældende papirdynge. Til dette formål vælger forf. et konkret emnekompleks, nemlig det hollandske ostindiske kompagni. Et forudgående studium af Pieter van Dams Beschryvinge van de Oostindische Compagnie, der er publiceret i 6. bd. i Rijks Geschiedkundige Publicatiën giver oplysning om kompagniets opbygning og virksomhedsform, hvorved en sikrere opfattelse af de enkelte kilderækkers hensigt og funktion kan erhverves og derigennem en bedømmelse af deres kildemæssige værdi. Lægger man derefter et tværsnit gennem stoffet, hvor dette har en forholdsvis høj fuldstændighedsgrad, vil man ofte få nye muligheder for at klassificere kildematerialets

forskellige dele efter sit særlige behov. Ved det endelig valg af serier spiller tre momenter ind, 1) kontinuiteten, såvel kvantitativt (seriens længde) som kvalitativt (dens repræsentativitet), 2) tilgængeligheden, dvs. oplysningernes spredning i kilden, og 3) perspektivet, ens eget sigte el. problemstilling. Artiklen er ikke blot et nyttigt vink ved behandling af kompagniarhiver, men et værdifuldt metodisk incitament til at få fast arbejdsform over økonomisk-historiske opgaver.

Johan Jørgensen fortsætter sine finansstudier omkr. 1660 og fremdrager her Skatkammerkollegiets redøgørelse for den finansielle situation i december 1660: »Bilantz offuer Konngl. Maytz. . . thilstaaende oc bortschyldige giæld inntill vltimo dec. 1660« til mere indgående undersøgelse. Af den samlede gæld på 4½ mill. rd. udgjorde knap 40 % den udenl. gæld især i Hamborg og Nederlandene. Godt ¼ af den indenl. gæld faldt på en gruppe storkreditorer, bl. hvilke Henrik Müller tegnede sig for broderparten. Også det nye regimes folk og de borgerlige hofffunktionærer er repræsenteret ned betragtelige beløb (omtr. ⅓ af den indenl. gæld), hvortil kommer Kbh.'s patriciat (¼ af den samlede gæld). Ved regeringsskiftet fik flere af de prominente kreditorer, Sehested, Mogens Friis, Müller m. fl. afgørende indflydelse på finansadministrationen, og forf. viser, hvorledes finansledelsen i de følgende år måtte optræde som kongens kautionister ved de idelige nye lån til statens drift, mens statsindkomsterne så godt som udelukkende i de første 2½ år efter statsomvæltningen gik i kreditorernes lomme. Dette finansaristokrati bestående af hoffolk, øvre bureaukrati, borgerpatriciat med et tilskud af ud-

lændinge blev ikke blot dominerende i byerhvervene og statsadministrationen, men erhvervede ved krongodssalg og senere handeler hen ved $\frac{1}{3}$ af rigets jord, en kolossal social omvæltning. Som alternativ til den hidtidige overvejende politiske problemstilling, der er blevet statsomvæltningen tildelt, antyder forf., at den finansielle situation og kapitalisternes ønske om at få greb om finansadministrationen næppe bør undervurderes.

Otto Norn beskæftiger sig med epitafieportrætter fra renaissancetiden overvejende med tilknytning til ripensiske patricierslægter. Han fremhæver Anders Sørensen Vedel og Peder Hegelund som frugtbare epitafieforfattere og retter især opmærksomheden mod en Laurents Andersen Riber, der malede på bestilling for Hegelund, og hvis signatur for nylig er afdækket på et epitafium for rådmænd Hans Jessen Søhane. Herved kan 5-6 nørrejske malerier, bl. a. et epitafium for borgmester Hans Olufsen Riber i Klosterkirken i Horsens, med sikkerhed tilskrives L. A. R. Forf. når ved udredning af familieforholdet og omtrentlig bestemmelse af kunstværkets tilblivelse til den formodning, at en af de afbildede personer skulle være historiografen Hans Svaning, der var svigerfader til Horsens-borgmesteren. Denne iagttagelse bliver yderligere interessant, da forf. mener at kunne sandsynliggøre en vis portrætlighed, trods maletidspunktet efter H. S.'s død, da maleren sandsynligvis har haft et portræt i slægten at kopiere.

Olaf Olsens artikel bygger på en højst interessant personlig oplevelse, idet C. Paludan-Müllers private eksemplar af »Grevens Feide« (Kbh. 1853-54) uformodet faldt i hans besiddelse. Det er forsynet med et fuld-

stændigt sæt indskudsblade, hvorpå P.-M. straks ved modtagelsen fra forlaget har skrevet et forord og i øvrigt indført hen ved 250 håndskrevne notater af forskellig art: henvisninger, rettelser, afskrifter af dokumenter og breve samt ræsonnerende kommentarer. Af disse rent private, ikke for offentligheden beregnede, tilføjelser giver forf. et interessant supplerende billede til den kendte karakteristik af forskeren. Hans stærke personlige engagement i tildragelserne, selv de mindste detaljer understreges, hans følelsesbetonede udbrud møder man bedre her end i hans køligt ræsonnerende og sandhedssøgende forskning. Morsomme er f. eks. hans forargede angreb på Olav Engelbrechtsson, som forf. holder op imod hans strengt objektive behandling i »De første Konger af den Oldenborgske Slægt« (Kbh. 1874). Forf. mener at kunne tidsfæste notaterne til to perioder: de første par år efter skriftets udgivelse, og 1870'erne, da P.-M. tog emnet op på ny. I de fyldige notater fra den første periode tages stilling til de omtrent samtidig udkomne tyske arbejder, navnlig Waitz' om Jürgen Wullenwever fra 1855-56, hvor P.-M.'s personlige holdning over for Waitz skinner igennem helt anderledes end i deres brevveksling. Ganske imponerende er det at se, hvor underrettet P.-M. var om den samtidige tyske forskning om emnet. Forf. omtaler foruden Waitz' arbejde også Handelsmanns og F. v. Altens, der dog ikke har sat sig videre spor i notaterne. I et brev til forlaget nævner P.-M. selv tillige C. F. Wurm og Kurd v. Schlözer, der arbejdede med beslægtede emner. Wurm publicerede i 1852: »Die politischen Beziehungen Heinrichs VIII zu Marcus Meyer und Jürgen Wullenwever«, og Schlözer:

»Verfall u. Untergang der Hansa und des deutschen Ordens in den Ostseeländern« udkom året efter.

Det har været den alm. anskuelse i tysk forskning, at kejser Karl IV lader den kejserlige imperiepolitik i forholdet til Italien træde noget i baggrunden til fordel for sine ideer om en styrkelse af rigsheden i Tyskland, og i »Den gyldne bulle« af 1356 har man set en slags politisk programerklæring for disse kejserlige ideer. Forlængst er det dog erkendt, at dette lovgivningsarbejde ikke udgør nogen helhed. Erling Ladewig Petersen går i sin undersøgelse et betydeligt skridt videre, nemlig til at betvivle, at bullen i sin endelige udformning kan siges at svare til kejserens hensigter. Tværtimod opfatter forf. den snarere som en kurfyrstelig reaktion imod de kejserlige ideer eller i alt fald som en kompromisløsning, der spærrede vejen for Karls personlige politik. I referat kendes den kejserlige proposition ved rigsdagens åbning, der rummer 5 pktr.: 1) afgørelse af, hvem den verdslige kurfyrsteværdighed tilkom, 2) fast møntkurs i riget, 3) nedsættelse af rhintold og landtrafikafgifter, 4) landdefredsordning, 5) fast valgprocedure ved fremtidige kongevalg efter flertalsprincip. 1) blev afgjort forud for loven, 2) og 4) blev udsendt på ubestemt tid, mens et kejserligt edikt af 20/1 1356 gav en foreløbig løsning på problemet om møntkurserne. 3) viger helt for en byfjendtlig politik, som forf. ser i de tre rhinske ærkebispers ånd og paralleliserer med deres kurfyrstelige landdefredsordn. af 1339. Kun det konstitutionelle afsnit (pkt. 5) gennemføres, men efter forf.'s opfattelse i en langt videre plan end Karls oprindelig tænkte, hvorved kurfyrsterne sikrede sig en territorial autonomi på linje med Karls egen position i Böhmen.

Pkt. 3) og 4) sætter forf. i forbindelse med Heinrich Reinckes kendte påvisning af Karls økonomiske projekter om en regulering af handelsvejen øst-vest og nord-syd ind over Bøhmen med Prag som centrum. At disse tanker har været modnet hos Karl fra begyndelsen af hans regering, er allerede antaget af Reincke (Hans Gbll. 1924 s. 88), men at de i den gyld. bulle er stødt på kurfyrstelig modstand, er en ny iagttagelse, og i alt fald får den kølnske toldstrid herigennem en naturligere forklaring end i Reinckes lidt subtile afgrænsning af Karls bypolitik (Kaiser Karl IV u. die dt. Hanse 1931 s. 6–17).

Niels Skyum-Nielsen fremlægger en detailanalyse over forhold i det kgl. kancelli i 1250'erne. I 1245 brød Erik Plovpenning med bispekansleren Niels Stigsen af Roskilde, der i 1246–48 fulgtes af en kannik. I marts 1253 optræder første gang bisp Niels af Viborg med kanslertitel, men helt sikkert er han dog først afhjemlet to år senere. Arup lader ham tiltræde som kansler under Abel og tilmåler ham en væsentlig politisk rolle, hvilket dog betvivles af Ellen Jørgensen. Forf. vil med Arup fremhæve kanslerstillingens politiske betydning, men den følgende analyse afkræfter Arups antagelse af bisp Niels' rolle som kansler under Abel. Af 11 bevarede originale kongediplomer fra Abels tid fremdrager forf. en skriverhånd, der foruden 3 af disse har skrevet et diplom udstedt af Erik Plovpenning i 1250 og et af Kristoffer i 1255, samt 3 private diplomer udstedt af ribebisperne Gunner og Esger 1245 og 1249. Hånden indentificeres til magister Esger, bisp i Ribe 1246–73, kongehusets trofaste tilhænger i kirkekampen. Hermed er undersøgelsen dog ikke slut. Gennem en metodisk set

meget spændende analyse når forfatteren til en nøje karakteristik af Esgers særegne stil, hvorved hans virksomhed i kancelliet antager et langt større omfang, end de få breve, han selv har skrevet, kunne lade formode. Artiklens sidste afsnit placerer Esgers kancelliarbejde ind på den storpolitiske baggrund, og vi ved nu mere både om biskop Esger og om kanslerfunktionen i disse bevægede år.

Niels Steensgaard søger at foretage en bestemmelse af det engelske ostindiske kompagnis fragtomkostninger i årene fra 1601 til kompagniets rekonstruktion i 1657. Da den overvejende del af regnskabsmaterialet fra denne periode er gået tabt, må undersøgelsen hvile på andet kildemateriale. I beg. af perioden kalkuleres normalt med en udeblivelsestid på 24 mdr., og omkostningerne varierede fra knap 30 £ pr. ton for de største skibe (600–700 tons) til godt 40 £ pr. ton for de mindste (godt 100 tons). I 1640 begynder man at chartre skibe til ruterne, og samtidig indtræder en kendelig nedgang i fragtraterne, der nu ligger omkr. 20 £ pr. ton. Dette skyldes, som forf. påviser, imidlertid ikke chartringen, men at udeblivelsestiden, der i beg. af årh. i almindelighed lå betydeligt over kalkulationen, nu var nået helt ned på 17–19 mdr. Dette opnåedes ikke ved hurtigere sejlads, men ved gennemført sondring imellem de skibe, der skulle retur, og dem, der sejlede i interasiatisk fragt. Andre årsager kan også have spillet ind, f. eks. lavere assurance, evt. billigere lånerente, men disse faktorer lader sig endnu ikke nøje kortlægge.

Knud Vohn giver en grundig og meget detaljeret fremstilling af C. St. A. Billes holdning til og betydning

for det nordslesvigske spørgsmål. Et meget stort kildemateriale er inddraget, og forf. viser, hvorledes Bille fik den opfattelse, at § 5's indføjelse i Pragfreden i alt fald delvis skyldtes hans privatdiplomatiske virksomhed. Under besøg på verdensudstillingen i Paris 1867 fortsætter han sine franske forhandlinger. I 1870 fandt han Danmarks foreløbige neutralitet naturlig, men han forestillede sig et fr. flådeangreb gennem vore farvande med krav om da. støtte, en fordring, vi efter Billes opfattelse ikke ville kunne afvise; forf. understreger dog, at Bille ikke æggede til betingelsesløs krigsdeltagelse på fr. side. Efter 1870 måtte en gennemførelse af artikel 5 bero på ty. velvilje, og under indtryk heraf iagttages en glidning i Billes standpunkt. Mens han tidligere stod helt klart på det nationale skel, som han fandt var et folkeretligt krav, mener han nu, at en nogenlunde tilfredsstillende løsning, selv om den ikke opfylder alle vore forhåbninger, bør tilstræbes. I beg. af 1872 solgte Bille »Dagbladet« og knyttedes til »Times«, hvorigennem han satte sig for at skabe en europæisk opinion vedrørende artikel 5. Forf. viser til slut, hvorledes Bille gennem sine artikler i »Times« i forbindelse med det cumberlandske bryllup sandsynligvis har været medvirkende til offentliggørelsen af artikel 5's ophævelse. Det er således som politisk skribent – ikke som privatdiplomat – at C. St. A. Bille har fået betydning og indlagt sig fortjeneste i det nordslesvigske spørgsmål.

Festskriftet ledsages af en Astrid Friis bibliografi, der omfatter 126 numre, samt et person- og stednavne-register.

Poul Enemark

Sidney L. Cohen: Viking Fortresses of the Trelleborg Type. (Rosenkilde and Bagges, 1965). 104 s. og XXII pl.

Efter at dr. Poul Nørlund 1948 havde udsendt sin store bog om Trelleborg, og andre anlæg af lignende type var blevet undersøgt, måtte det forudses, at flere teorier om disse gådefulde fortidsminder ville fremkomme. Det har heller ikke manglet på forsøg på forklaringer af dem, og dr. Sidney L. Cohen forøger dem med en ny. Sagt i korthed opfatter han Trelleborg og dens slægtninge som templer eller kultpladser, der senere er benyttet til garnisoner. Hertil knytter han forskellige teorier om enkelthederne i disse anlæg.

Hans hypotese lider af den grundlæggende svaghed, at der ikke kendes templer af denne art fra Danmark, der kan tjene til sammenligning, og den danske hedenskab er så lidt kendt, at ethvert forsøg på at inddrage det i forskningen som en historisk størrelse støder på vanskeligheder. Meget kan tyde på, at gudedyrkelsen ikke har kendt templer, som kristendommen havde sine kirker, og at asernes dyrkelse herhjemme er foregået i lunde og skove, og forfatterens sammenligning med templet i Arkona og mere østligt beliggende slaviske kultpladser virker ikke overbevisende, fordi materialet alene kan have nogen værdi, når det stammer fra samme tid og land som Trelleborg og dens frænder. Sidney L. Cohens teori vil derfor næppe vinde mange tilhængere i den form, hvori den er fremsat.

Under læsningen af bogen er det iøjnefaldende, at forfatteren savner et bredt kendskab til tidens danske kulturhistorie. Det kan aldrig blive nogen bebrejdelse mod ham, da denne

viden forudsætter mange års studium og medleven, som en udlænding vanskeligt kan præstere, og man bør snarere komplimentere ham for det meget stof, han har indsamlet, og som gør hans bog til en nyttig oversigt over emnet, ligesom det har værdi at se, hvorledes en udlænding uden hjemlige fordomme betragter Trelleborg-problemet. Det mest gådefulde i det er modsætningen mellem den matematiske præcision, der behersker anlæggelsen, og den i øvrigt primitive arkitektur, der kan forklares ved en stedlig udvikling. Når man fyldestgørende har opløst denne modsætning, vil man formentlig også have fået fat på andet uforståeligt ved Trelleborg. Hustyperne og spørgsmålene omkring dem vil man have udsigt til at forklare, så snart der foreligger mere sammenligningsmateriale, ligesom årsagen til denne fæstningstypes forsvinden måske kan søges i en nedgang i den kongelige magt. Foreløbig vil den rette holdning være en afventen af nye oplysninger med en åben indstilling over for enhver teori, der giver en modsigelsesfri helhedsforklaring af de monumentale mindesmærker.

Helge Sjøgaard

Malmø Rådstueprotokol (Stadsbø) 1503-48. Udgivet af Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie ved Erik Kroman i samarbejde med Leif Ljungberg og Einar Bagger. (Gad, 1965). 375 s.

Da udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie begyndte at udgive de gamle herreds- og birke-tingbøger, måtte det være en nærliggende tanke for kildeskriftselskabet at udgive de tilsvarende retsprotokoller for i det mindste nogle repræsentative danske købstæder. Overarkivar,

dr. phil. Erik Kroman har været primus motor i disse bestræbelser og kan nu selv som det første bind i en række fremlægge Malmø's rådstueprotokol for første halvdel af det 16. århundrede.

Flere momenter har talt for at begynde med Malmø: Denne by var før Skånes overgang til Sverige Danmarks næststørste og spillede ofte en betydningsfuld politisk rolle; dens retsprotokol er bevaret langt tilbage; og endelig ønskede man at markere 300-året for Roskildefreden ved et udgiversamarbejde med Malmø Stadsarkiv.

Årene 1503–48 rummer betydningsfulde politiske begivenheder i rigt mål; Malmø by var en vigtig brik i Christian 2's spil og var af central betydning under grevefejde og reformation. Alligevel må læseren ikke vente at finde megen oplysning om disse begivenheder af rigshistorisk betydning i rådstueprotokollen, hvilket hænger sammen med dens oprindelse. Byens ydre politik afsatte ikke indførsler i »byens bog«; i den protokolledes borgmester og råds afgørelser i borgernes retssager. Hvad byens domstol havde at tage stilling til, var, uanset om landet havde krig eller fred, retstrætter om handel, håndværk og hor. Nærværende kildeudgave vil da utvivlsomt mere end for den politiske historie blive af betydning for forskning i retsvæsenets historie og i Malmø's lokalhistorie samt for studiet af reformationens mangeartede virkninger på det danske samfunds liv.

Sidstnævnte problem belyses af en række interessante protokollater fra slutningen af 1530'erne, som til tider er direkte fornøjelig læsning. Et hovedemne er i denne forbindelse byrådets forhandlinger med de nye protestantiske præster om disses aflønning;

ligeledes har kirkernes vedligeholdelse og hospitalernes fremtidige indretning krævet rådets medvirken. En travl virksomhed synes byens domstol at have udfoldet med i reformationens kølvand at fælde dom i en række pikante skilsmisssager.

Dr. Kromans udgave er forbilledligt udstyret med hjælpeapparat i form af tekstkritiske noter, person- og stednavneregister, forklaringer på gamle ord, mønt, mål og vægt. Overordentlig nyttig er en liste med lokalhistoriske noter udarbejdet under medvirkning af de to i bogens titel nævnte malmøske historikere.

Helge Paludan

Svend Larsen (†): Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede. I–II. (Odense Bys Museer, 1965). 315 og 510 s.

Med museumsdirektør Svend Larsens doktordisputats gives et vægtigt bidrag til belysning af dansk lokalstyres mænd og deres økonomiske baggrund. Disputatsen bygger på et omfattende kildemateriale, hvor skifteprotokoller kan nævnes som meget væsentlige for undersøgelsen, dertil kommer tingbøger, rådstueprotokoller samt kæmner- og kirkeregnskaber. Her er behandlet perioden fra 1500-tallets slutning indtil år 1682, da regeringsmagten satte nye rammer for det lokale styre. Inden for dette tidsafsnit har kildematerialet sat visse grænser, og Odense er blevet det dominerende midtpunkt i fremstillingen, suppleret med rådmandslistes og biografiske oplysninger for Nyborg og Assens vedkommende.

Må vi således undvære en beskrivelse af flere fynske købstæders forhold, får vi til gengæld andet, som titlen ikke lover. Rådenes medlemmer var næsten udelukkende købmænd. Her

kan skelnes mellem købmænd, der opkøbte landbrugsprodukter og solgte varer til bønderne, og andre, der drev en ret omfattende udenrigshandel. Skifternes opgørelse af varelagre viser, hvilke områder de handlede med, og hvilke varer de førte. Nogle specialiserede sig i fine stoffer, som Fyns adelsdamer var købere til, andre handlede med stoffer, metalvarer og krydderier i broget mangfoldighed. Der var forretningsforbindelse med Lybæk, Hamborg og Amsterdam; fra ca. 1650 forsvinder Amsterdam, og Hamborg overtager dens plads, ligesom det også var via Hamborg, at engelske klædevarer nåede frem. Den talrige fynske adel var stoute aftagere af alle disse varer, og en tilsvarende undersøgelse ville næppe ret mange steder i landet give et så nuanceret billede. Her er mange brikker til en mosaik over dansk handels historie i 1600-tallet.

Ligeledes ved hjælp af skifterne kan indretningen af flere velstående borgerhjem findes beskrevet. Der anføres detaljerede og let overskuelige lister over møbler, husgeråd med mere. Også rummenes antal og placering er det i nogle tilfælde muligt at se. Hovedvægten i fremstillingen er lagt på at vise rådsaristokratiets stilling i forhold til byens øvrige borgere, hvad angår rettigheder og økonomiske vilkår samt tilknytning til tidligere rådsmedlemmer. I nogen grad viser første tredjedel af 1600-tallet sammenhæng mellem slægtskabsforhold og plads i rådet, men derefter er det udelukkende den økonomiske status, der er afgørende. Rådsmedlemmerne hørte i hele perioden til byernes mest velstillede borgere, uden dog absolut at udgøre toppen. Enkelte håndværkere var ansat lige så højt på skattemandtalslisterne som de lavestansatte rådmænd, men

i øvrigt var der ingen forbindelse. En håndværker blev aldrig rådmand, og rådmænds sønner blev næsten aldrig håndværkere. Den stærke bevægelse i rådets sammensætning skabtes ved, at tidligere fogeder og købmandstjenere etablerede sig og eventuelt blev rådsmedlemmer, hvis deres økonomiske position tillod det. Flere svigersønner end sønner overtog bestående købmandshandler, og mange af dem var tilflyttere. Omkring 1620 begyndte en række landbrugs kriser. Fra 1640'erne var mange bønder ude af stand til at betale deres gæld, og efter 1660 noteredes tilgodehavender hos adelen hyppigt som uerholdelige. Dette sammen med indkvartering og plyndringer under krigene i 1650'erne slog købmændene ud. Deres varelagre er derefter ganske små, og de hverken yder eller kan selv opnå kredit. Flere rådmænd blev opfordret til at trække sig tilbage fra rådet på grund af deres økonomiske forhold. Selv store handelshuse viste sig svagt funderede. Da handel fra århundredets midte blev en dårligere levevej, foretrak mange købmænds- og rådmænds sønner at blive fogeder og skrivere eller få en gejstlig uddannelse. Den kongelige indflydelse på byernes styre voksede samtidig med, at en ny gruppe overtog pladsen i rådet, undertiden direkte udpeget af kongen. For Nyborgs vedkommende havde lensmanden tidligere undertiden øvet indflydelse ved besættelsen af pladserne i rådet. Igennem det meste af det 17. århundrede kom tilflyttere til Odense og Nyborg og avancerede til rådsemedbederne på lige fod med indfødte, mens det stillestående Assens rekrutterede mange blandt byens gamle slægter.

Til slut skal nævnes en række gode illustrationer, især gengivelsen af epitafer, hvor blandt andre de lokale

Hans Maler og Anders Mortensen Billedskærer viser det bedste, de formåede.

Anna Thestrup

Thorkild Hansen: Jens Munk. (Gyldendal, 1965). 391 s., ill.

Forfatteren Thorkild Hansen har udgivet et stort værk på næsten 400 sider om søfareren og kaptajnen Jens Munk. Bogen, der bygger på en del samtidige kilder, en omfattende litteratur og forfatterens egne iagttagelser, bl. a. under »Jens Munks Mindeekspedition 1964«, foretaget sammen med forfatteren Peter Seeberg, giver langt mere, end titlen lover. Man hører ikke blot om Jens Munk, hans familie og eventyrlige liv; man får også levende skildringer af livet, som det på hans tid tog sig ud i København, i flåden, i statsfængslet på Dragsholm; man hører om Kalmarkrigen, om Ove Gjeddes eventyrlige ekspedition til Ceylon 1618–23, om udforskningen af de nordlige have, om Christian 4. og flere af hans mænd. Alt er beskrevet i et smukt og elegant sprog, der nu og da kan minde om Johs. V. Jensens; det skildrer stemninger og naturen, det maler tiden og skæbnen, bliver flere gange helt ordsprogsagtigt. Adskillige steder synes formuleringen dog at være vel elegant: det er vel ikke rigtigt, at Danmarks historie siden 1620 blot har været nederlag (s. 15); eller at Kalmarkrigen er Danmarks sidste sejrige krig (s. 195); Jan Dircksen-stikkets »Hafnia Metropolis et Portus Celeberrimus Daniæ« betyder ikke »den berømte, folkerige og festlige danske havneby København« eller »Wonderful Copenhagen« (s. 93). Men især synes nævnte dog at gælde i de tilfælde, hvor T. H. sætter Jens Munk op imod andre som en tilsidesat og miskendt mand. I skil-

dringen (s. 201) af Jens Munks hjemtransport 1613 af Christen Friis, den senere kongens kansler (ikke rigskansler), der havde været guvernør på Öland, udmaler T. H., hvorledes Jens Munk måtte rømme sin agterkahyt: »Munk maatte bide nedværdigelsen i sig, der var ved denne lejlighed mindre forskel mellem ham og hans ringeste baadsmand end mellem ham og guvernørens børn«. Men guvernøren havde ingen børn, han blev først gift i 1614. Under omtalen (s. 224–25) af udnævnelserne til et togt mod sørøvere 1616 gøres der meget ud af at vise, hvorledes Jens Munk blev tilsidesat for adelige; det er dog ikke alle de nævnte, der var adelsmænd. I det hele må det siges, at skildringen af Jens Munks forhold til adelen og kongen, især i tiden efter den ulykkelige ekspedition til Hudson Bay 1619–20, ikke er ganske heldig. Jens Munk ses stadig som tilsidesat og forfulgt; hvad enten han fik opgaver eller ikke, det tolkes således, at han var i unåde hos kongen. T. H. er her bl. a. påvirket af en kilde, han selv delvis forkaster (s. 371–72). Men hvordan kan man sige, at Jens Munk var i unåde, når han dog blev udnævnt til admiral (1623), fik betroet vigtige opgaver, såsom ledelsen af togter til Vesterhavet og Norges kyster for at bekæmpe sørøvere, besigtigelser for kongen af bygninger, opsyn med orlogsflådens udrustning, kommandoer under Kejserkrigen osv. Kan man sige, at man skaffede sig af med Jens Munk på en pæn måde, at hans liv var forspildte muligheder, nederlag? Opgaven at hverve båds mænd i Nederlandene (s. 360), som han fik i 1621, var ikke, som det hævdes, grov, ringeagtet, tværtimod, det var et betroet hverv; således sendte Christian 4. kort før Kalmarkrigen den førnævnte guvernør på Öland, den senere kongens

kansler, Christen Friis, tillige med 3 andre adelige kaptajner til Nederlændene for at hverve krigsfolk. Man kan ikke tale om en »affære« ved Wese- ren (s. 365–66, 376); det fremgår af kancelliets brevbøger, at Jens Munk blot havde fulgt sin instruks, som kongen nu dispenserer fra. I 1628 blev Munk ikke nødvendigvis sat fra sit skib; det er næppe rigtigt, når det påstås, at skibene »Lindormen« og »Den flyvende Fisk« er et og samme skib (s. 375); de nævnes begge to i flere tilfælde i samme brev hos Christian 4. (1630–31). Denne konge kan i øvrigt ikke siges at være »begyndelsen til hans ulykke« (s. 378), fordi han ikke efter Kalmarkrigen gav ham len eller adelsbrev – 1588–1648 blev foruden mange udlændinge blot adlet 2 danske og 2 norske, og heraf var der kun for den ene danske tale om et adelspatent, de andre var fornyelsespatenter. Mystificeringen af Munks død er næppe nødvendig; man overbevises ikke om, at den »indirekte er at opfatte som en art selvmord, hvis årsag alene var Christian 4.s brutale optræden«! (s. 372). Og at Jens Munk ikke skulle have skrevet et ord af tilegnelsen til Christian 4. i udgaven 1624 af dagbogen fra Hudson Bay, er blot et postulat (s. 361–62); ganske vist adskiller den sig i stilen nok noget fra den øvrige dagbog, men den afviger dog ikke fra den afsluttende påkaldelse, »O Almægtigste, evig Gud«, som vel næppe er skrevet af bogtrykkeren!

Også andre steder kunne man rejse indvendinger; man savner således noterne, som f. eks. Hugo Matthiesen altid fik plads til, selv om han skrev kunstnerisk og populært. Det må dog tilføjes, at T. H. selv er klar over »krønikerens« »åbenlyse svaghed for det anekdotiske« og hans »tilbøjelighed til at udgive det mulige som

det virkelige« (s. 19–20). Derfor vejer disse indvendinger næppe meget over for indtrykket af en smuk, overordentlig interessant, inspirerende – og spændende – bog, der endda yderligere opleves af en mængde dejlige, fint valgte samtidige kobberstik og træsnit, der flere gange gengives i stor forstørrelse. Man kan kun glæde sig til at se de to værker, Thorkild Hansen for tiden har under arbejde, om de tidligere danske kolonier i Guinea og i Vestindien.

Ole Degn

Randers Bys Vilkår og Artikler 1609. Udg. af John Kousgård Sørensen under medvirkning af Poul Meyer. (Randers, 1965). 85 s., ill. samt faksimileudgave.

Firmaet A/S Randers Rebslaaeri fejrede i sept. 1965 sit 125 års jubilæum på en smuk måde: med udgivelsen af den gamle bylov »Randers bys vilkår og artikler 1609«. Det lille værk består af 2 dele: en faksimileudgave, omfattende selv det gamle pergamentomslag, af eksemplaret i Randers kulturhistoriske Museum, det såkaldte B-håndskrift. Og en mønstergyldig tekstudgave af det andet af de to kendte samtidige eksemplarer af Randers bys lov fra 1609, A-håndskriftet, det »officielle«, der er forsynet med udstedernes egenhændige underskrifter eller bomærker, og som findes på Landsarkivet i Viborg. Tekst-udgaven er forsynet med et variantapparat, der henviser til B-håndskriftet, samt en kommentar, og forrest findes en indledning, hvor dr. Kousgård Sørensen skildrer træk af livet i Randers 1609 og leverer en interessant gennemgang af lovtekstens dialektprægede sprog, mens professor Meyer giver en skildring af retstilstanden i Randers 1609, som den

fremgår af denne tekst og andre af byens retsregler.

Randers bys vilkår kom til at gælde helt til 1772 og er altså ikke noget ubetydeligt dokument, så meget mere som Randers også dengang hørte til vore mere betydende købstæder, i størrelse vel blot overgået af hovedstaden, Helsingør, Ålborg, Odense, Viborg og Århus. Tilmed giver lovteksten et interessant billede af livet i Randers på Christian 4.s tid. Man hører om byens styre, om handelen, købmænd og håndværkeres forhold, vigtigere varer, gaderne og det store problem: byens renholdelse, omtrent så vigtigt som problemet lys og ild i den brandfarlige by. Ikke at forglemme er de mange, ofte pudsige bestemmelser vedrørende byens markjorder – man tænker ikke altid på, at landbruget i den grad prægede de gamle købstæder.

Ole Degn

Frits Hammer Kjølens: Capitain F. L. Norden og hans rejse til Ægypten 1737–39. (Gad, 1965). 193 s.

Det var en passus i den engelske forfatter Alan Moorehead's bog »The Blue Nile« fra 1962, der satte kontre-admiral Kjølens på sporet af Frederik Ludvig Norden. Moorehead skrev, at Napoleon under planlægningen af sit felttog i Ægypten i 1798 havde støttet sig dels på Carsten Niebuhr's skildring af sin Arabienrejse (der 1773–74 var udkommet i fransk oversættelse), dels på de indgående beskrivelser og tegninger, som den danske sø-officer F. L. Norden havde udført på en ekspedition i Ægypten i årene 1737–38. Umiddelbart sagde Norden's navn ikke Kjølens noget; men han fandt snart ud af, at han stod som forfatter til en statelig to-bindes rejsebeskrivelse fra 1755 »Voyage d'Égypte

et de Nubie«, der også findes i engelske og tyske udgaver, men på dansk kun i forkortet form fra 1775 (ved præsten Jørgen Stauning). I øvrigt syntes Norden helt ukendt – eller glemt – i al fald i Danmark. Herpå har admiral Kjølens nu rådet bod med sin – også i typografisk og reproduktionsmæssig henseende – særdeles smukke bog.

Norden var født i Glückstadt i 1708 som søn af en landmilitær. Fjorten år gammel kom han på søkadetskoln, hvor han afslørede fremragende evner som tegner. Disse evner bragte ham, gennem Fr. Danneskiold-Samsøe, Christian VI's yndest, og 1732 blev han med kongelig understøttelse sendt udenlands for at søge uddannelse i skibsbyggeri. Over Holland og Frankrig nåede han i 1734 til Italien, hvor han i Firenze opnåede at blive en nær ven af den kendte kunstsamler og arkæolog, baron Philippe de Stosch. De rapporter og tegninger, Norden havde sendt hjem, havde kun øget Christian VI's velvilje, og da kongen i 1737 af en fransk eventyrer og projektmand, grev d'Esneval, havde ladet sig lokke til at finansiere en ekspedition til Etiopien med det formål at skaffe Danmark monopol på dette formodede rige lands udenrigshandel, valgte man Norden til at tage med på rejsen som en slags kontrolofficer.

Var formålet æventyrligt, blev selve rejsen det ikke mindre. Den er hovedafsnittet i bogen, ikke i form af en oversættelse af Norden's eget værk, men på grundlag af hans dagbøger, protokoller og notater, som de er opbevarede i Videnskabernes Selskabs arkiv (V. S. fik overdraget den endelige udgivelse af »Voyage«, efter at materialet havde ligget hen nogle år, uden at der skete noget videre). Det 18. århundredes Ægypten var et vildt og vanskeligt land at rejse i; både na-

tur og mennesker var svære modstandere, og da ekspeditionen i januar 1738 nåede den nubiske by Derri, måtte den give op. Det endelige mål, Etiopien, blev ladet i stikken – i øvrigt til den franske greves store fortrydelse. På de to Nilsejladser tegnede og skrev Norden som en besat. Stosch havde vakt hans interesse for Ægyptens oldtid, og nu kunne han ikke få nok. Mange farer og megen besvær måtte han igennem; men hans enestående mod, ro og overblik klarede alt for ham. Kun fik han efter sin egen mening set alt for lidt. Ægypterne anså mange steder de fremmede for potentielle gravrøvere, og det privilegium forsvarede de for sig selv med næb og klør.

Rygtene om, hvad den danske sø-officer havde udrettet i Ægypten, nåede ud i Europa – måske formidlet af Stosch og hans kreds, og der stilledes betydelige forventninger til, hvad der måtte komme ud deraf. Selv trådte Norden sammen med et par venner, den ene Ulrich Danneskiold-Samsøe, efter kongelig ordre i engelsk flådetjeneste. De kom her bl. a. til at deltage i admiral Edw. Vernons, groggens opfinders, uheldige operationer i det karibiske hav under Den østrigske arvefølgekrig. Strabadserne var for meget for Norden, der i Ægypten havde pådraget sig en lungesvaghed, og 1742 døde han i Paris. Den placering, han sin unge alder til trods havde fået i nogle af de europæiske kredse, der delte hans interesser, ses af, at han ved sin død var medlem af såvel akademiet i Firenze som af Royal Society og Society of Antiquaries i London.

Tretten år varede det, inden hans værk kom frem. De omkring 150 stik, for størsteparten udført af Marcus Tuscher efter Nordens tegninger og skitser, viser en fremragende bil-

ledskildrer og en nøje og skarp iagttagelse. Værket blev revet væk – hvor mange ved man ikke – men de fleste gik til udlandet, og det blev snart en sjældenhed i Danmark. Det var på afgørende måde med til at åbne europæisk videnskabs øjne for de studiemuligheder, Nillandets oldtidsminder bød på.

I en tid, hvor der ligesom er gået lidt mode i gammel dansk dåd – der er skrevet om Jens Munk og om Niebuhr – fortjener også Norden at blive kaldt frem af glemselen. Kjølsen har gjort det dygtigt og levende, med stadig hensyntagen til tidsbaggrunden og med fuld videnskabelig dækning. Bogen er forsynet med engelsk »summary«, med veloplysende noter, kilde- og litteraturoversigt samt register.

Finn H. Lauridsen

Axel Linvald: Christian VIII. Før Eidsvoldgrundloven. (Gad, 1965). 456 s. – Kong Christian VIII's Breve 1796–1813. I–II. Udgivet af Det kgl. Danske Selskab for Fædrelandets Historie ved Axel Linvald under medvirken af Albert Fabritius. (Gad, 1965). 366 s. og 293 s.

Kort før sin død i efteråret 1965 nåede fhv. rigsarkivar Axel Linvald at opleve udgivelsen af tre svære bind med stof og resultater fra hans livslange arbejde med Christian VIII. I to bind fremlagde han prins Christian Frederiks breve fra årene 1796 til 1813, og han fortsatte sin skildring af prinsens virksomhed i Norge med et bind om de første måneder af 1814.

I intet af tilfældene slog Axel Linvalds kræfter til, så han selv kunne fuldføre arbejdet. Han nåede at tilrettelægge brevdgaven til trykningen, men en stor del af notestoffet er tilvejebragt af kgl. ordenshistoriograf Albert Fabritius, som også har taget

sig af trykkorrektur, navnerregister m. v.

Brevudgaven viser noget om, hvorfor Axel Linvald, trods mange års arbejde, ikke nåede at føre sin skildring af Christian VIII længere frem end til 1814. En væsentlig grund må simpelt hen være den overvældende mængde af materiale, som står til disposition. Christian VIII's arkiv bugner af stof.

Ikke blot er der tale om stof, som direkte belyser Christian Frederiks egen virksomhed, men der ligger i arkivet også en uendelighed af breve med oplysninger om snart sagt alt og alle af kulturel eller politisk betydning i Christian VIII's levetid. Gennemlæser man brevskriverlisterne i Christian VIII's afdeling af kongehusets arkiv, vil man få et indtryk af de kultur- og personalhistoriske rigdomme, der gemmer sig i arkivet ved siden af de mere officielle kilder, det også indeholder.

Axel Linvald standser i sin skildring af prinsen hyppigt ved den glæde og lethed, hvormed Christian VIII udtrykte sig skriftligt. Denne evne i forbindelse med Christian VIII's lyst til at deltage i afgørelsen af selv små ting og hans interesse for menneskene omkring ham har gjort hans arkiv til det rigeste i kongehusets samlinger, ja, vel i det hele taget til et af de mest righoldige, vi har fra en enkeltmand. Det sætter den forsker, der vil til bunds i Christian VIII's liv og virke på en virkelig kraftprøve.

Allerede i 1929 gav Christian X sin tilladelse til, at Det kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie udgav Christian VIII's dagbøger og breve. I 1943 kunne Axel Linvald udsende det første bind af kongens dagbøger og optegnelser, dækkende perioden 1799–1814, og i fortsættelse heraf ligger de to brevbinder, som nu er kommet.

Brevene er ordnet i fire grupper. I

den første meddeles brevvekslingen med medlemmer af det danske kongehus og andre fyrstelige personer; den anden omfatter breve, vekslet med danske statsmænd og embedsmænd; den tredje giver de for Christian VIII særdeles karakteristiske breve omkring Kunstakademiet og brevvekslingen med enkelte kunstnere; og i den fjerde gruppe gengives brevvekslingen med forfattere og videnskabsmænd. Dr. Albert Fabritius' fortræffelige navnerregister, som samtidig er personkommentar, letter udnyttelsen af den store brevmasse.

Stedet er ikke her til en mere detaljeret gennemgang af brevenes indhold. Kun skal det siges, at ikke alene giver de to bind breve en mængde oplysninger til dansk og norsk historie, ikke mindst personalhistorie, i perioden 1799–1813, men bindene lader sig også læse i sammenhæng som et bidrag til dansk ånds- og kulturhistorie i dette tidsrum. Prinsens omfattende brevveksling med kunstnere og videnskabsmænd er her af betydelig interesse, mens hans afstand fra politikens centrum gør det politiske indhold i brevene mindre betydningsfuldt.

De to bind giver et fængslende bidrag til belysning af den unge Christian VIII's karakter og personlighed med den åbenbare blanding af styrke og svaghed, der er så karakteristisk for ham. Men man undgår ikke i forbindelse med denne udgivelse at stille spørgsmålet, om det vil være rimeligt fortsat at ofre forskerkraft og penge på en så detaljeret udgave af Christian VIII's papirer. I betragtning af arkivets størrelse er det en næsten uoverskuelig opgave, som vil beslaglægge i bedste fald en del og måske endda alle de kræfter, der skulle arbejde arkivets stof og udmønte det i de vigtige bidrag til den politiske historie og åndshistorien i 1800-tallets

første halvdel, som gemmer sig i materialet.

Det betyder ikke, at Linvalds arbejde med at offentliggøre papirerne bør standses. Men man må overveje, i hvilket omfang og med hvilket formål, offentliggørelsen skal ske. Et repræsentativt uddrag af papirerne skal naturligvis fremlægges som illustration til de forskningsresultater, historikerne vil kunne nå ved hjælp af arkivet. Udgiverarbejdet må imidlertid ikke lamme denne forskning.

At forskningen vil kunne nå resultater på grundlag af materialet i Christian VIII's arkiv er hævet over enhver tvivl. Axel Linvalds bind om Christian VIII før Eidsvoldgrundloven viser det særdeles tydeligt.

Den centrale del af dette værk offentliggjorde Linvald allerede i 1962 på Universitetsforlaget i Oslo med titlen »Christian Frederik og Norge 1814«. Denne bog er tidligere omtalt her i tidsskriftet (Ny række VI, 196 ff). Der kan dog være grund til at gentage, at Linvalds skildring af Christian Frederiks overvejelser og beslutninger i januar-februar 1814 i høj grad har bidraget til at klargøre vigtige træk i prinsens personlighed.

Til det allerede offentliggjorte følger sig nu en indledning og afsnit om forholdet mellem Christian Frederiks Norge og Frederik VI's Danmark, herunder det vigtige spørgsmål om kornforsyningen til Norge; om grundlæggelsen af det nye norske statsstyre; om forholdet til Sverige; og om prinsens henvendelse til stormagterne.

Det må siges, at disse afsnit ikke står mål med skildringen af begivenhederne i januar-februar. Nogle af kapitlerne er overvejende brevuddrag med en let kommentar, og fremstillingen er i det hele mere refererende end ræsonnerende. Fremlæggelsen af stof fra Christian VIII's arkiv er værdis-

fuld, men placeringen af stoffet og af prinsen i den større sammenhæng gennemføres kun delvis. Svagheden ved at holde sig så stærkt til Christian VIII's arkiv og dermed koncentrere beskrivelsen tæt omkring prinsens person er åbenbar. I skildringen af forholdet til Sverige når Linvald således ikke ud over, hvad Jørgen Weibull har givet i sin bog om emnet.

Det var Axel Linvalds tanke, at han med denne bog om Christian VIII op til Eidsvoldforfatningen ville gennemføre en ny undersøgelse og afveje de hidtidige opfattelser, som har hævdet, at Christian Frederik mere gik Danmarks end Norges ærinde, eller at hans inderste hensigt var dynastisk bestemt: han ville sikre alle tre nordiske riger under sit herredømme.

Linvald formulerede her overfor et mere nuanceret synspunkt, hvis kerne er, at Christian Frederik meget tidligt slog ind på en linie, som først og fremmest ville det norske folks vel. Da han blev nødt til at vælge mellem sine egne og Norges interesser, valgte han at fremme de sidste. Linvald vil vise den betydning, prinsen fik for udviklingen af den politik, som førte Norge frem til den frie forfatning, og et centralt moment for ham er at påvise, at Christian Frederik ikke på noget punkt handlede mod det norske folks nationale interesser.

Det er ikke lykkedes Axel Linvald at dokumentere sin opfattelse fuldt ud, men det kan udmærket skyldes, at han ikke havde kræfter til at føre skildringen så langt frem, at han fik Eidsvoldforfatningen med. Under alle omstændigheder vil dog de synspunkter, han har fremlagt og delvis underbygget, uundgåeligt komme til at beskæftige den videre forskning.

Værdifuldest i Linvalds arbejde er imidlertid de ansatspunkter, han har givet for en bedømmelse af Christian

VIII som politiker og som menneske. Bl. a. er påvisningen af, at Christian VIII aldrig »føjte trang til i åben og fortrolig meningsudveksling at give uforbeholdne udtryk for skiftende følelser og anskuelser«, særdeles vigtig. »Ikke engang i enrum med dagbogen faldt det ham naturligt at omtale og forklare sine meningsforandringer.« (s. 101).

Dette, sammen med hans tøven, når hans intuitive fornemmelser skulle omsættes til politiske beslutninger, gør det i virkeligheden uhyre svært at benytte den store kildemængde, Christian VIII har efterladt sig. Helt ind til ham når man ikke, og denne distance over for omgivelserne spores også i hans samarbejde med sine rådgivere.

Dr. Fabritius har stået bi ved afslutningen af dette bind, men selve teksten er i indhold og tilrettelæggelse Linvalds egen.

Bogen er forsynet med en række portrætter af flere af de behandlede personer. Disse og de øvrige illustrationer er udvalgt af museumsinspektør Steffen Linvald, der har fundet adskillige ikke ofte sete billeder frem.

Det kunne være fristende, nu da Axel Linvalds årelange arbejde med Christian VIII har fundet sin afslutning, at give en samlet vurdering af denne forskningsindsats. Men lige så fristende det er, lige så umuligt er det.

Det skyldes, at værket er blevet en torso, hvor kun antydninger peger hen til den planlagte helhed. En retfærdig bedømmelse er utænkelig endnu, fordi det nye i Linvalds indsats først vil falde på plads, når den videre forskning og det videre arbejde med Christian VIII skrider frem. Axel Linvalds værker må inspirere til, at et sådant arbejde gennemføres. Først når det er sket, vil hans egen produktion kunne ses i de rette proportioner.

H. P. Clausen

Orla Lehmann: Nisungesaga. (Aarhus Stiftsbogtrykkerie A/S, ikke i handelen). 65 s. i fol.

Der er tale om en lille ikke fuldført billedbog med tekst, udarbejdet af Orla Lehmann til fornøjelse for datteren Margrethe. Den er fundet i hendes søns, Ove Rodes, arkiv.

I indledningen fortæller lektor Tage Kaarsted på grundlag af ikke publiceret materiale om Lehmanns private forhold, hans korte, men lykkelige ægteskab og om hans omsorg for datteren, som han ofte måtte lade tilbage i amtmandsboligen i Vejle, når hans offentlige virksomhed tvang ham på rejse.

Sprælsk fabulerende i stilen vidner »Nisungesagaen« om Lehmanns kærlighed til sin moderløse datter. Hovedpersonen er nissen, der fremtræder i en noget mere potent og spændende udgave end nutidens: en lille »hedningeunge« med sort skæg fra det øjeblik, han bliver udruget af ægget, med anlæg for kontroversiel opførsel og tilbøjelig til omgang med de underjordiske. Opdragelse råder i nogen grad bod på forholdene.

Bogen, der fremtræder som et smukt stykke håndværk, viser en ny side af den utilstrækkeligt biograferede Lehmann.

Ib Gejl

Mogens Brøndsted: Meïr Goldschmidt. (Gyldendals uglebøger, 1965). 203 s.

Bogen tilhører en genre, som efterhånden kun dyrkes lidt: den solide, populære digterbiografi med tilknytning til forfatterskabet. Bogen prætenderer ikke at fremlægge nyt stof, men giver med skønsom udnyttelse af den hidtidige litteratur og udstrakt kendskab til digterens værker en afrundet og velformet personschildring med hovedvægten på det ydre livs-

løb, på deltagelsen i det offentlige liv og med en redegørelse for Goldschmidts nemesisfilosofi; digterværkerne behandles ikke litterært. Bogen har særdeles velvalgte illustrationer.

Vagn Dybdahl

Hans Lund: Askov Højskole 1865–1915. (Gyldendal, 1965). 374 s., 35 kr.

Hvert skolebarn i Danmark kender *Erik Henningsens* maleri af foredrags-salen på Askov Højskole fra 1902. Det hænger på Frederiksborg, og i museets billedhæfte er det kaldt »et monument over en storhedstid for den danske folkehøjskole«. I virkeligheden er maleriet forlæg et fotografisk øjebliksbillede, men dets hovedpersoner, forstander *Ludvig Schrøder*, hans designerede efterfølger *Jacob Appel*, deres fruer og staben af dygtige og ansete lærere, var faktisk hovedpersoner i skolens liv i størstedelen af tiden indtil 1915.

Historikeren *Hans Lunds* fremstilling af Askovs historie i skolens første halvhundrede år er ikke noget øjebliksbillede. Den må snarere sammenlignes med en dokumentarfilm. Den kan med fuld ret kaldes »et monument over en storhedstid for den danske folkehøjskole«, men et nøgternt monument, og det tidspunkt, hvor Henningsens billede blev til, fremtræder i hvert fald ikke som en storhedstid, men – for at citere en elev fra disse år – som »et forbavsende konservativt hjørne i Askovs historie«.

Grundlaget for Lunds fremstilling er netop dokumentarisk: Skolens regnskaber og indberetninger til Undervisningsministeriet, elev- og forhandlingsprotokoller, trykte meddelelser om skolens virksomhed og endelig et væld af private breve, hvoraf især *Poul Bjerges* til dr. L. Moltesen giver

veltrufne øjebliksbilleder. Hans Lunds egen virksomhed som lærer ved Askov under første verdenskrig og som naboforstander til skolen indtil 1952 har yderligere givet ham dyb fortrolighed med sit emne. Han er dog ikke stærkere bundet deraf, end at han som skolet historiker har sikret sig den afstand, der giver mulighed for overblik.

Skolens første femti år er opdelt i fem afsnit af ulige længde og vægt. Indsnit er sket på de tidspunkter, da der skete skifte eller spring i skolens udvikling.

Askovs udvikling kan godt kaldes eventyrlig. Den begyndte i 1865 i et beskedent bondehus, som endnu står på sin plads. Her søgte de tre lærere, der havde ledet den veludstyrte Rødding Højskole, tilflugt, da grænsedragningen efter krigen 1864 syntes at gøre en fortsættelse af skolen på sønderjysk grund umulig. De håbede ad åre at kunne vende tilbage, men det slægtled, der havde forladt Rødding, kom ikke til at opleve genforeningen. Efter pionértiden i Askov 1865–70 fulgte perioden 1870–78, hvor Askov vandt førerstillingen blandt de grundtvigsk prægede skoler. Derpå fulgte tiden 1878–91, hvor højskolen blev »udvidet« og gav en videregående undervisning med fremragende lærerkræfter som fysikeren *Poul la Cour*, *Holger Begtrup* og *Jacob Knudsen*. Det var en virkelig »storhedstid for den danske folkehøjskole«, men Askov blev ikke, som man havde drømt om de første år, et alternativ til den akademiske dannelse. Årene fra 1892 til 1906, skildret i fremstillingens fjerde afsnit, var en overgangstid. Schrøders nyskabende evne syntes udtømt. *Jacob Knudsen* og *Begtrup* forlod skolen. Den vandt en ny kraft i den geniale naturfaglærer *Jacob Appel*, men som

forstander brød han ikke nye baner. Hans første forstandertid, fra 1906 til 1915, er skildret i bogens femte afsnit.

Inden for hvert af de kronologiske afsnit er mønstret ret ensartet: Skolens kår – undervisningen – skolens udadvendte virksomhed («Askov i tidens røre») – eleverne. Ikke mindst kapitlerne om eleverne indeholder et væld af nyt stof. Så sent som i vinteren 1913/14 var to tredjedele af de mandlige elever landbrugere. Der er gjort grundig rede for elevernes sociale og geografiske baggrund, og man ser, hvorledes skolen ved sin udvidelse udvikler sig fra egnsskole til landsskole.

Et særligt afsnit behandler Askovs betydning for Sønderjylland og den sønderjyske sag. Hans Lund påviser her, at der – bortset fra skolens første periode – var en påfaldende ringe forbindelse med de sønderjyske hjem før sidst i 1880'erne. I forbigående må det her bemærkes, at det side 319 anslåede tal for sønderjyder på højskole i årene 1868–88 er for lavt. Det var ikke som anslået ca. 50 om året, men gennemsnitlig dobbelt så stort. I øvrigt vidner fremstillingen, som man kunne vente, om sin forfatters flid og grundighed, og de småfejl, der forekommer, er ikke værd at nævne.

I det ovennævnte mønster findes intetsteds titlen: Skolens mænd og kvinder. Det betyder ikke, at de savnes i fremstillingen. Men de er her sat på plads som institutionens tjenere. Kvindernes indsats, der alt for tit er blevet overset i hidtidig højskolehistorie, er i Lunds fremstilling kommet til sin ret. Askovs forstandere har altid fulgt den gode skik fra Rødding at være de første blandt ligemænd. De to forstandere i tiden indtil 1915 havde ligesom deres efterfølgere en

sjælden evne til at respektere deres medlæreres fulde frihed i undervisningen. Men det kunne knibe i samme grad at respektere radikalt indstillede elevers frihed. På baggrund af uro i elevkredsen blev skoleplanen i 1890 ledsaget af et krav om tilbageholdenhed hos kommende elever, der ikke delte »det grundsyn på menneskelivet og kristenlivet, der bliver gjort gældende i foredragene«, en bemærkning, som dens ophavsmand senere selv bitert fortrød.

I et afsluttende tilbageblik har Hans Lund samlet fremstillingens tråde. Omkring det lille hus på den bare mark var der i løbet af 50 år opstået et mægtigt bygningskompleks. Fra at være en lille ukendt landsby var Askov næsten blevet et verdensnavn. Frem for alt var skolen blevet »et rustkammer for bondens ungdom, og den var ved sin toneangivende stilling i højskolens verden direkte med til at bestemme denne ungdoms målsætning og livsindstilling«.

Helhedsbilledet af Askovs stilling og betydning i det danske samfund er ikke overraskende ændret ved Hans Lunds fremstilling, men det fremtræder med flere nuancer end hidtil. Navnlig er kriserne og vanskelighederne i skolens historie, som man hidtil er gået let henover, blevet klarlagt.

Fremstillingen er frigjort for enhver dogmatik og snæverhed. Det er blevet sagt om den, at den har »afmytologiseret« Askov. Tilbage står et virkelighedens eventyr.

Hans Lunds gedigne fremstilling er et væsentligt bidrag ikke blot til den danske folkehøjskoles, men til hele tidens historie. Teksten støttes af en række fotografier, der, selv om kvaliteten ikke er den bedste, så dog er meget oplysende.

Roar Skovmand

J. Th. Arnfred: Askov Højskole i mands minde. (Gyldendal, 1965). 246 s., 30 kr.

Askovs mangeårige forstander, *J. Th. Arnfred*, har i forordet til sin bog skrevet, at kun de første 50 års begivenheder på Askov er historie i sædvanlig forstand. Når skolens ledelse har bedt ham gøre rede for Askovs senere historie, har han begrænset opgaven til at fortælle hovedtræk om livet og arbejdet på skolen, suppleret af indhentede beretninger fra elever fra de forskellige årgange og samfundsgrupper.

Af disse levende og fængslende beretninger, der nu opbevares i skolens arkiv, er der givet uddrag, oftest uden navns nævnelse. Her har Arnfred løst *redaktørens* opgave. Men beretningerne har måttet indføjjes i en kronologisk ramme. Derved har Arnfred ikke kunnet slippe for at virke som *historiker*. Det har han forståeligt nok kviet sig ved. Som fremtrædende lærer ved skolen gennem de 50 år, bogen omfatter, og som forstander gennem halvdelen af perioden (1928–53), må Arnfred naturligvis være tilbageholdende i sin vurdering. Det er et spørgsmål, om det ikke ville have været bedre, om han slet og ret havde skrevet sine erindringer. Så kunne værket være blevet mere helstøbt og bedre have genspejlet sin forfatters sans for sammenhæng og syntese.

Men nu har Arnfred villet sætte Askov i centrum og derfor valgt den foreliggende form, og dens indhold vil utvivlsomt blive påskønnet af skolens gamle elever og venner. Når de ser Lunds og Arnfreds bøger ligge side om side på deres bord, vil de uvilkårligt gribe først efter Arnfreds. Også udenforstående vil ivrigt kaste sig over elevberetningerne og nyde Arnfreds knappe kommentarer og

korte karakteristikker. De skarpe dis-harmonier, der opstod på skolen i besættelsestiden, er der ikke lagt skjul på i elevberetningerne, og dermed kastes der indirekte det lys over forstanderen selv, som man ellers må savne. Han har i øvrigt gjort sit til, at Askov har fået en storhedstid også i sit andet halve århundrede. Men det får vi ikke at vide i denne bog. Det må vente, til en dristig historiker en dag vover at give sig i kast med den endnu uløste, men ikke uløselige opgave: at forvandle de sidste 50 år til – historie!

Roar Skovmand

Lorenz Rerup: A. D. Jørgensen (Gyldendals uglebøger, 1965). 138 s.

Inden for forrige århundredes fremragende historikergeneration indtager A. D. Jørgensen en særstilling, først og fremmest i kraft af sin rige og særprægede personlighed og på grund af sit omfattende og vidtspændende forfatterskab. De videnskabelige resultater, han nåede, er på mange områder blevet ændret gennem efterfølgende historikeres efterprøvning og uddybning af emnerne, men alligevel læses de fleste af hans bøger stadig. Det er meget få af hans arbejder, som ikke mere tages frem. Forfatter-skabet lever dels på grund af emnernes centrale betydning, dels som følge af det stilistiske mesterskab, med hvilket emnerne lægges frem. Det er derfor ikke så mærkeligt, at adskillige forfattere – det være sig i eller uden for det lærde lav – har følt sig draget mod denne skikkelse og har forsøgt at tegne hans levnedsløb. Også på dette område adskiller A. D. Jørgensen sig fra sine samtlige fagfæller. Om ingen anden findes der en så stor og omfattende litteratur. Man kan undre sig over, at det er sådan, men et ganske

tilsvarende forhold gælder de store nationalliberale førere. Her er det D. G. Monrad, der atter og atter trækkes frem, medens andre centrale nationalliberale skikkelser stadig synes at skulle vente forgæves på at blive taget under behandling af den historiske forskning.

Den sidste i rækken af bøger om A. D. Jørgensen er bibliotekslektor Lorenz Rerups bog i Gyldendals Ugle-serie. Det er ikke noget omfattende værk, men det er en solid og vægtig bog. Forfatteren er sympatisk indstillet over for den person, der skildres, og da han selv er et barn af grænselandet og har sin daglige virksomhed her, er betingelserne til stede for at forstå og vurdere det milieu – både åndeligt og materielt – som A. D. Jørgensen udgik fra. Forfatteren har desuden gennem sin tidligere forskning et intimt kendskab til den tidsalder, hvori også A. D. Jørgensen virkede, og han har derfor formået at skabe en ramme, der passer til det billede, han har ønsket at give. At han har fordybet sig i A. D. Jørgensens forfatterskab og studeret den foreliggende litteratur, der behandler A. D. Jørgensens mangesidige virksomhed, skal blot noteres for fuldstændighedens skyld, ligesom han naturligvis også har gennemarbejdet, hvad der foreligger trykt af erindringsblade, dagbogsnotitser og breve.

Bogen er klart disponeret. Efter en række kapitler, der skildrer barnheds- og ungdomsårene m. m. og afsluttes med et kapitel om 1864 og dets betydning for A. D. Jørgensen, gives en redegørelse for det historiske forfatterskab, virksomheden for sønderjyderne, forholdet til højskolen og arkivgerningen. Der sluttes af med en gennemgang af A. D. Jørgensens politiske synspunkter og historiesyn.

Til bogen hører endelig en litteraturvejledning og et personregister.

Anmelderen af denne bog ønsker af grunde, som ikke behøver nærmere uddybning, ikke at gå i gang med en detailkritik af Lorenz Rerups bog og heller ikke at tage stilling til de vurderinger af A. D. Jørgensens personlighed og livsgerning, som forfatteren har givet. Det må overlades andre. Det må imidlertid tillades mig at udtale en vis forundring over, at forfatteren anvender så megen plads på redegørelsen for alle de svingninger af følelsesmæssig karakter, som var karakteristisk for den unge A. D. Jørgensen, og anser det for nødvendigt at redegøre for de skiftende og ofte ganske modstridende synspunkter, som han forfægter i de unge år. Herom kan man læse udførligt og meget bedre i A. D. Jørgensens egen redegørelse, og det forekommer mig lidet rimeligt at belaste nutidens læsere med disse ofte ret umodne ungdomsbetragtninger. Det er min opfattelse, at den plads, der her kunne være sparet, kunne være anvendt langt bedre til en mere udførlig redegørelse for de forskellige sider af livsgerningen. Jeg har også vanskeligt ved at forstå, at man inden for den givne ramme finder det påkrævet at anvende hen ved 2 sider på en omtale af den beklagelige strid mellem A. D. Jørgensen og V. A. Secher. Enhver leder af en større institution er udsat for at komme i modsætningsforhold til en eller flere af sine medarbejdere, og det var altså også tilfældet med A. D. Jørgensen. Selv om det, man blev uenige om, havde stor betydning for de implicerede parter, medens striden stod på, er der ingen grund til at holde mindet herom i live.

Harald Jørgensen

Herman Borgstrup: En journalists erindringer. Spredte træk af en bladmands oplevelser gennem et halvt århundrede. (I kommission ved M. Normanns forlag, 1965). 130 s.

Herman Borgstrup var 1912–1926 redaktør af det radikale Vendsyssel Venstreblad og derpå indtil 1961 af Langelands Folkeblad. Skønt forfatteren var stærkt politisk engageret, meddeler erindringerne dog ikke meget nyt fra dette felt. Han hævder den påstand, at det nok så meget var skattepolitikken som militæret, der skabte Det radikale Venstre og gav det medbør. Der er utvivlsomt meget rigtigt i denne opfattelse, og man kunne derfor have ønsket, at den var blevet uddybet af én, der har været med fra 1905, og som kender strømningerne i det radikale vælgerkorps. Bogen er bygget på omhyggeligt førte dagbøger og bevarede breve (som forhåbentlig testamenteres Dansk Presse-museum og Arkiv!); men man har dog en fornemmelse af, at den noble og elskværdige forfatter lader mange kontroversielle forhold ligge. I skilddringen af den frafaldne radikale Th. Madsen-Mygdal og af redaktør Asger Karstensen er der tilløb til interessante persontegninger; men om f. eks. samarbejdet mellem redaktør og folketingsmand – in casu P. Munch – ville man også gerne have hørt i detaljer.

Erindringerne har imidlertid værdi ved det billede, der gives af den radikale provinspresse i dens første år, hvor det i en menneskealder eksisterende firebladssystem skabtes. Det var beskedne summer og et enkelt teknisk apparat, der krævedes, og med et oplagstal på 3000 var man godt funderet. Forfatteren har da også som ældre oplevet, at samtlige de blade, han som journalist og redaktør

virkede ved, er blevet ramt af blad-døden, sidst Langelands Folkeblad, der nu udkommer som fire lokalsider i venstreavisen Fyns Tidende. Bogen rummer også lokalhistoriske oplysninger af interesse; det gælder f. eks. om byrådsarbejdet i Hjørring under første verdenskrig og om de langelandske broplaner og deres realisation, hvor forfatteren dog vist beskedent underbetoner sin egen indsats.

Herman Borgstrup er typen på den politiske redaktør, der var et vigtigt led i vor kulturelle og politiske struktur i provinsen i tiden indtil efter den anden verdenskrig. De fandtes inden for alle partier, og med deres centrale placering påtog de sig ud over den rent journalistiske virksomhed en række gøremål i byråd, vælgerforening, turistforening osv. Denne type er nu så godt som forsvundet, men det er Herman Borgstrups for-tjeneste, at han ved sin fordringsløse bog bevarer et billede af en af dem.

Tage Kaarsted

Leo Buschardt, Albert Fabritius, Morten Ruge og Helge Tønnesen (red.): Den illegale presse 1940–45. En antologi. (Gyldendal, 1965). 564 s.

Udgiverne har samlet en lang række artikler fra illegale blade og gengiver dem grupperet om begivenheder, hvorved ordningen også stort set bliver kronologisk. I en indledning op-ridses kort den illegale presses udviklingshistorie. Det er næsten udelukkende kommenterende artikler, ofte af natur som ledere, man har taget med, mens nyhedsstoffet er udeladt. Rent bortset fra, at det vel var nyhedsstoffet, der interesserede den-gang, så medfører udeladelsen af dette også, at antologiens værdi i hen-seende til at give et indtryk af den il-

legale presse bliver svækket. Samtidig med, at dette giver et indtryk af større lødighed, end tilfældet virkelig var, så har det til gengæld medført, at standpunkterne til de store begivenheder træder tydeligere frem.

Udvalget er alsidigt både i henseende til politisk og geografisk spredning. Der gives ikke kommentarer til artiklerne, og selv om det må indrømmes, at udvalget øjensynlig er foretaget med det for øje, at den konkrete baggrund skulle fremgå af artiklerne, vil der dog sikkert være adskillige læsere, som savner forklarende noter.

Antologien er et værdifuldt bidrag til belysning af stemninger og standpunkter under krigen. Risikoen er, at den kommer til at blive taget for mere, end der er dækning for. Det står således fremdeles uafklaret, hvor udbredt den illegale presse var; millionplagene behøver ikke at være udtryk for nogen stor spredning. Dernæst pålagde man sig en art frivillig censur, således at afvigende og modstridende synspunkter kun i ringe grad kom til udtryk. Der er i meget høj grad brug for en videnskabelig undersøgelse af den illegale presses historie.

Vagn Dybdahl

Tage Fischer Holst: Gør hvad du ikke tør. Den hemmelige radiokontakt med England 1943-45. (Gyldendal, 1965). 102 s.

Forfatteren forestod fra 1943 på Sjælland den hemmelige radioforbindelse med England. Bogen er hans erindringer fra perioden, samlede omkring en række episoder. Selve kontakten og karakteren af den bringes der ikke nyt om; men de spredte meddelelser giver dog et helhedsbillede af vilkårene for dette arbejde og for de tekniske muligheder.

Vagn Dybdahl

Slægtsbog for familien Finsen. (Samlet og udgivet af Erling Finsen, Strandvejen 249 A, Charlottenlund). 198 s., 4 tvl.

Hvad der er mange slægtshistorikers drøm: at nå virkelig langt tilbage i tiden, går kun i opfyldelse for de færreste – her i Danmark. Islændingene er for adskillige slægters vedkommende takket være sagaernes slægtsregistre bedre stillet, og det er morsomt at se en slægtsbog som den nyudkomne for familien Finsen begynde ca. 850. Slægten tæller i øvrigt Snorre blandt sine medlemmer og 700 år senere lægen Niels R. Finsen. Familien har tidligere udgivet oversigter, som den nye naturligvis bygger på, samtidig med at den rummer en ajourføring til 1964. Indskudte tavler og et udmærket register letter benyttelsen.

Finn H. Lauridsen

Otto Andersen: Tidsbilleder fra boghandelens verden. (P. Haase & Søn, 1965). 191 s.

I en årrække har forlagsboghandler Otto Andersen – fortrinsvis i sin branches blade – beskæftiget sig med dansk boghandels historie. Artiklerne er sikkert af mange blevet læst med glæde og interesse, hvad enten de behandlede gamle forhold eller de første årtier af indeværende århundrede, hvor forfatterens eget erindringsstof kunne fortælle med og give skildringen farve og fornøjelighed. Otto Andersen, der er født 1894, begyndte i 1909 hos Erslev & Hasselbalch og har siden arbejdet bl. a. hos Steen Hasselbalchs Forlag, hos Gyldendal og hos Reitzel, indtil han i 1938 blev forlagsleder hos Haase & Søn.

At bladartikler ofte bliver glemte eller i al fald altid er vanskelige at

finde frem til, er en kendt sag, og det er derfor glædeligt, at Otto Andersen har samlet sine fra den sidste halve snes år og på eget forlag udsendt dem i bogform. Bogens indledningskapitel, der også er dens længste, går dog i sit emne uden for Danmark. Det er en levnedsskildring af den berømte fransk/nederlandske bogbinder, bogtrykker og boghandler Christophe Plantin, der virkede i 1500-tallet, og hvis renæssancegård i Antwerpen nu som Plantin-Moretus-Museet vidner om hans og hans slægts virksomhed. På udmærket måde har Otto Andersen fra de værker, der er hans kilder, fået den tidshistoriske baggrund med – den religiøse spænding og den spanske terror, som Plantin dog, bortset fra et par uheld, balancerede sig fri af. Hvor hans virkelige sympati har været, kan synes vanskelig at afgøre; han har haft en tendens til at tale som dem, han var sammen med eller havde brug for.

Bortset fra denne afstikker til Belgien og et kapitel om det svenske Bonnier-dynasti, der ganske vist begyndte i København, er det imidlertid danske forhold, Otto Andersen beskæftiger sig med. I »Nogle træk af forlagsboghandelens historie i Danmark indtil tyverne« giver han den almindelige udvikling på langs fra Gotfred af Ghemen til Ejnar Munksgaard; »Prænumerations velgerninger og vildfarelser« behandler til gengæld en speciel side af selve bogsalget med anvendelse af en sjælden samling prænumerationsindbydelser fra 18. og 19. århundrede, der findes på Det kongelige Bibliotek. »Boghandlerne på Børsen« fører læseren ind i det ejendommelige miljø, der prægede den gamle bygning til 1850'erne, med detailhandel fra åbne boder og med den særlige »børslugt«, en blanding stammende fra klipfisk og tjære, støv og »for-

gemte sager«. To af branchens personligheder C. A. Reitzel og J. L. Lybecker får hver sit kapitel (»Guldalderens forlægger« og »Lybecker og hans tid«). Knap så betydningsfulde for udviklingen, men absolut morsomme at stifte bekendtskab med er de herrer Riemenschneider og Salomon, der i de første år af 1880'erne fik en så »ufortjent fiasko«, som Peder Nansen skrev, med deres væsentligste forlagsartikel: falske hundredkronesedler (»Falskmøntner-forlaget«). Fra den nyere tid giver Otto Andersen gode stemningsbilleder fra et par forretninger: Gad i 1890'erne (»Bogladen i Vimmelskaftet«) og Erslev og Hasselbalch i 1909 (»En moderne boghandel i 1909«, erindringer, der ikke tidligere har været trykt). »Boghandelen i latinerkvarteret« gennemgår kort de enkelte virksomheder, der gennem tiderne har været knyttet til dette centrum for bogsalget. Hvor meget der egentlig sælges, er der eksempler på i »Skønlitterære bogsuccesser i Danmark siden 1837«, der desværre kun konstaterende behandler det interessante emne. Tallene er dog i sig selv forbløffende: Bergsøes »Fra Piazza del Popolo« er trykt i 133.000 eksemplarer, Andersen Nexø's »Pelle Erobreren« i 123.000, Johs. V. Jensens »Kongens Fald« 90.400 og Martin A. Hansens »Løgneren« 103.000 – anseelige tal for såkaldt god litteratur. Den lette kan mønstre dem noget større, om end for hele forfatterskaber: Holmlænderen Hans Martin 527.000 for 14 titler og Morten Korch 2.200.000 for 58 titler. Alle rekorder slås dog af Fanny Hill, der på et par uger i foråret 1965 kom i 210.000 eksemplarer. Sin læseværdige bog slutter Otto Andersen med et lille indtagende billede af Rasmus Naver, der blev tyvernes digteres gode ven og sælger, hyldet og takket i digt og prosa (»Et ejendom-

meligt kapitel i latinerkvarterets boghandlerhistorie«).

Selv om emnerne er mangfoldige, har den måde, artiklerne er blevet til og publiceret på, medført en del gen-tagelser, som måske burde have været luget ud her. De føles, når bogen læses i et stræk, men kan ikke forklejne indtrykket af en forfatter, der livet igennem har været virkelig interesseret i og dyrket det fag, hvoraf han har haft sit udkomme.

Finn H. Lauridsen

Jan Steenberg: Vor Frelsers Kirke. 2 bind. (Danmarks Kirker. Udgivet af National-Museet, 1960-1965).

Jævnside med udgivelsen af skildringen af Sct. Olai kirke i Helsingør er gennemgangen af hovedstadens kirker fortsat med et dobbelthæfte om Vor Frelsers kirke på Christianshavn med dr. Jan Steenberg som hovedforfatter. Det er præget af de samme gode egenskaber, der udmærker de andre dele af det store værk med en fast disposition, udførligt noteapparat og klare billeder. Særlig er der grund til at gøre opmærksom på, at skildringen ikke alene omfatter Lambert van Havens kirke, der fremtræder som et arkitektonisk vidnesbyrd om den nøje forening af kirke og stat under den ældre enevælde med de talrige skulpturelle detaljer, der hentyder til kongen og hans ophøjede magt, men bogen indeholder også på sine 171 sider en beretning om den ældste kirke i den nye by, hvorfra der endnu er bevaret nogle minder i form af alterkalen fra 1640 med oblatæske (nu i Gammelkloster), en vinkande (i Københavns Bymuseum) og prædikestolen, der sammen med et par svære alterstager af messing fra 1640 er havnet i Kærby kirke ved Mariager fjord. Da Vor Frelsers kirke bl. a. i sin nu-

værende prædikestol fra 1773 også ejer et stykke inventar fra klassicismen, er således alle stilarter fra senrenaisancen til Louis XVI-tiden smukt repræsenteret.

Helge Søgaaard

Palle Lauring: Ude og inde i København 1850-1920. (Gyldendal, 1965). 183 s.

Det bærende i bogen er et stort antal fotografier. Palle Lauring har sat sig for at belyse hverdagen i København i perioden gennem billeder. Der indledes med en kort redegørelse for fotografiets teknik, hvorefter der gives hovedtræk til karakteristik af tiden. Resten af teksten er kortere kommentarer til de omkring 150 billeder, hvoraf hovedparten næppe tidligere har været offentliggjort. Billedudvalget er særdeles fortræffeligt. Der er øjensynlig ikke tilstræbt nogen systematisk dækning af byens liv, men derimod snarere at give indtrykket af en slentren rundt i gaderne. Kommentarerne er gennemgående træffende og med gode konkrete oplysninger; men mærkeligt nok synes stilfærdigheden undertiden at svigte, så teksterne ikke bliver letlæselige. Bemærkninger af kritisk art vendt mod nutiden bryder af og til det gode indtryk.

Vagn Dybdahl

Andreas Øster: Barn i Herrnhuter-nes Christiansfeld. (Historisk Samfund for Sønderjylland, 1965). 167 s.

I serien af småbøger har Historisk Samfund for Sønderjylland udsendt en lille erindringsbog af pastor Andreas Øster om barndomsårene i Christiansfeld. Forfatteren voksede op i årene umiddelbart før århundredskiftet på en tid, da brødreminighedens betydning og styrke allerede var kendeligt

reduceret. Ikke desto mindre giver bogen et levende og fængslende billede af livet i byen og menigheden, set fra et af de hjem, hvis tilværelse helt var bestemt af tilknytningen til brødre-menigheden.

Bogens styrke ligger i flere planer. Pastor Østers erindring om barndommen er klar og skarp. Han formår at gøre minderne vedkommende. De har atmosfære fra tiden, samtidig med at de oplyser de særegne træk i brødre-menighedens historie og hverdag. Forfatterens egen uddannelse i brødre-menighedens institutioner og hans tilsyneladende ikke helt ukomplicerede forhold til den herrnhutiske kristendom har givet ham særlige forudsætninger for at sætte glimtene fra barndommen i Christiansfeld ind i den større herrnhutiske sammenhæng.

Desuden har Andreas Øster ved hjælp af papirer, som hans far har efterladt, kunnet give et lille direkte bidrag til belysning af spændingen mellem dansk og tysk i Christiansfeld efter 1864. Det nationale problem måtte få ganske særlige aspekter i brødre-menigheden med dens tyske ledelse og den nære tilknytning til Tyskland over for det danske flertal i Christiansfeld.

H. P. Clausen

M. H. Spies: Veteran Steamers. A Story of the Preservations of Steamships. (Udgivet af M. H. Spies, Humlebæk, 1965). 140 s.

Initiativtageren til stiftelsen af Dansk Veteranskibsklub, sekretær, cand. jur. M. H. Spies har med støtte af Caltex udgivet en smukt udstyret bog med beskrivelser af 32 såkaldte veterandampere. Forfatteren deler dem i tre grupper: dampskibe, der sejler på forretningsmæssig basis, dem, der sejler på ikke-forretningsmæssig basis og endelig oplagte skibe. Man kan diskutere,

om denne inddeling er hensigtsmæssig. Ud fra en historisk betragtning havde det nok været at foretrække, om man ved en kronologisk opstilling, evt. inden for denne delt op efter typer (f. eks. agterhjul, sidehjul, skrue), havde været i stand til at se den teknisk-historiske udvikling. Nu bliver billedet flimrende; men da forfatteren bebuder flere bind, kan disse mangler til en vis grad afhjælpes til sidst ved et velgennemtænkt indeks, ligesom fyldestgørende litteraturhenvisninger da må anføres.

Bogen bærer præg af, at begrebet veteranskib øjensynligt er fortolket meget vidt, eftersom der er optaget dampere så sent som fra 1953! Det er ganske vist en hjul-damper, men betegnelsen veteranskib kan den vist ikke bære ud fra nogen betragtning. Med større ret kunne D/S Hejren af Silkeborg være optaget; den er bygget 1909, er dobbeltskruet og forsynet med to dampmaskiner og vil i øvrigt for første gang blive ombygget i 1966. Men ellers er Danmark smukt repræsenteret i bogen, dels med D/S Skjelskør (1915), som Veteranskibsklubben reddede fra ophugning, og dels med H/S Hjejlen (1861), der ikke af noget andet fartøj i bogen detroniseres som verdens ældste igangværende, intakte dampskib. Et stort antal af veteranskibene er i virkeligheden ombygget og forbedret navnlig i maskinel henseende.

Til trods for de anførte indvendinger må det dog siges, at værket er nyttigt. Forfatteren har øjensynlig ikke skyet nogen anstrengelse for at skaffe pålidelige oplysninger frem fra alle klodens egne. Herved kan dette bind – og de følgende – få stor betydning for skibsfartshistorikerne ved at blive den første på et verdenssprog skrevne håndbog i bevarede dampskibe. Udsendelsen af bogen kan må-

ske også føre til, at ikke alle gamle dampere hugges op. I så fald må man dog håbe, at bestræbelserne koncentrerer om de virkelig interessante fartøjer.

Tagge Kaarsted

Samfundsvidenskabelige forskningsinstitutioner i Danmark. I. Vejviser. Ved Jørgen Tvevad. With an English summary. (Socialforskningsinstituttet, Studie 6, 1965). 145 s. (stenc.).

Betydningen af en effektiv dokumentations- og oplysningstjeneste bliver mere og mere åbenbar i moderne forskning, men feltet dyrkes ikke særlig intensivt herhjemme. Vi har f. eks. inden for de samfundsvidenskabelige discipliner alt for svært ved at få kendskab til, hvilke forskningsprojekter enkeltpersoner og institutioner er i gang med, på hvilket stadi de befinder sig osv. Hemmelighedsfuldheden skyldes ofte en i og for sig agtværdig blufærdighed, men den kan føre til, at de få kræfter, vi har at sætte ind, splittes, at gensidig støtte ikke kan gives, og at visse undersøgelser dubleres.

Et første skridt på vejen til at eliminere risikoen for forskningsmæssigt kraftspild må være at få en oversigt over de institutioner, som overhovedet findes herhjemme på de forskellige områder, og over, hvordan de definerer deres arbejdsfelter. Socialforskningsinstituttet har med denne vejviser over de samfundsvidenskabelige forskningsinstitutioner i Danmark gjort en vigtig indsats for at løse denne opgave.

Vejviseren er udarbejdet af cand. mag. Jørgen Tvevad på grundlag af spørgeskemaer, der har været sendt ud til de enkelte institutioner. Det er slet ikke så lige en sag at afgrænse de forskningsområder, man bør have med i en liste over samfundsvidens-

skabelige forskningsinstitutioner. Man har valgt at tage udgangspunktet i videnskabsfondens kommission for samfundsvidenskaberne, som repræsenterer de juridiske, økonomiske, politiske og sociologiske videnskaber. Hertil er føjet etnografi, økonomisk geografi, samtidshistorie, socialmedicin, socialpsykologi og socialpsykiatri.

Instituttet kunne opstille en liste på over 600 institutioner og organisationer, der »kunne tænkes at være producenter eller konsumenter af samfundsfaglige undersøgelser«. Af praktiske grunde begrænsede man sig dog til at henvende sig til 177, og efter behandlingen af de indgåede svar omfatter listen 112 institutioner.

Udvalget kan man næppe indvende noget imod. Inkonsekvenser skyldes antagelig ikke redaktøren, men beskedenhed eller uopmærksomhed hos de institutioner, der ikke er kommet med. F. eks. havde det været rimeligt, at Institut for historie ved Aarhus Universitet var kommet med, når det tilsvarende institut ved Københavns Universitet figurerer på listen.

Tanken er, at vejviseren skal følges af en statistisk bearbejdelse af dens oplysninger. Den vil man være mere betænkelig ved. I hvert fald må man gøre sig helt klart, at den vil registrere tilstanden pr. 1. oktober 1964. Allerede nu er adskillige af de meddelte oplysninger forældede. Tiden rider hurtigt på dette felt.

Vejviserens nytte ligger i den række adresser og telefonnumre etc., man her har fået nemt ved hånden. Angivelserne om institutionernes forskningsområder er også nyttig, men den understreger unægteligt behovet for en løbende information om de faktiske forskningsinitiativer og -planer. Her må en indsats efterlyses. Måtte den komme snart.

H. P. Clausen

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE, SPROG OG LITTERATUR

- ① *Hans H. Fussing: Bybefolkningen 1600–1660.* 1957. 125 sider. Kr. 16 (8).
Udsolgt.
- ② *Viggo Sjøqvist: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I.* 1957. 287 sider. Kr. 18 (12).
Udsolgt.
- ③ *Erik Rasmussen: Statslånskrisen 1919.* 1957. 125 sider. Kr. 11.50 (7.50).
Udsolgt.
- ④ *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane: To højkirkemænd. Brevvexling mellem bisperne H. Stein og J. Swane.* 1958. 504 sider. Kr. 22.50 (14).
Udsolgt.
- ⑤ *Aksel Lassen: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark.* 1958. 169 sider og 18 plancher. Kr. 14.75 (9.75).
Udsolgt.
- ⑥ *Troels Fink: Spillet om dansk neutralitet 1905–09.* L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 343 sider og 4 plancher. Kr. 17.25 (11.75).
Udsolgt.
- ⑦ *Kristian Hvidt: Venstre og forsvarssagen 1870–1901.* 1960. 220 sider, illustreret. Kr. 14.75 (9.75).
Rest 46 ekspl.
- ⑧ *Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856–74.* 1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 17.25 (12.75).
Rest 121 ekspl.
- ⑨ *Troels Fink: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905.* 1961. 254 sider, illustreret. Kr. 17.25 (12.75).
Udsolgt.
- ⑩ *V. Sjøqvist: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II.* 1962. 388 sider, illustreret. Kr. 22.50 (15.50).
Udsolgt.
- ⑪ *Gunnar Sandfeld: Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870–1920 med særligt henblik på Jylland.* 1962. 401 sider, illustreret. Kr. 22.50 (15.50).
Rest 28 ekspl.
- ⑫ *Aa. Rasch: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste.* 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 28.50 (22.00).
Rest 193 ekspl.
- ⑬ *Aksel Lassen: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960.* 1965. 565 sider, illustreret. Kr. 40.00 (32.00).
Udsolgt.

Priserne i parentes er særpriserne for selskabets medlemmer.